Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Kış 1979

8

YÖNETMEN

DİVİTÇİOĞLU, Sencer

YAYIM KURULU

AKAT, A. Savaş
AKYÜZ, Yılmaz
BORATAV, Korkut
ÇAPAN, Cevat
ÇAVDAR, Tuncay
KEYDER, Çağlar
ORTAYLI, İlber
TOPRAK, Zafer

Sahibi ve
Sorumlu Yönetmen

Tuncay ÇAVDAR

Toplum ve Bilim

Üçaylık Dergi

Kış 1979

MAKALELER

Bistra CVETKOVA : XV - XVI. Yüzyıllarda Balkan Topraklarındaki Bazı Limanların Rejimi, 3 - 11

Sungur SAVRAN : Bağlı Üretim Tartışması ve Bilimsel Mistisizm, 12 - 34

Çağlar KEYDER : Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi, 35 - 43

Emre KONGAR : Türkiye İçin Kısa Dönemleri Açıklayacak Bir Model Önerisi, 44 - 56

BELGELER

Mete TUNÇAY : Sadrettin Celâl Antel, 57 - 84

İLETİŞİ

Metin HEPER : Modernleşme, Bürokrasi, Yönetim Sosyolojisi : Bazı Yanıtlar ve Düşünceler, 85 - 89

BİBLİYOGRAFYA

Ertuğrul TONAK - Sevan NİŞANYAN : Bibliyografya, 91 - 125

Abona koşulları : Yurtiçi 260 TL., yurtdışı 400 TL.
Abone adresi : Toplum ve Bilim abone servisi, Silahhane Cad. Azim Apt. No. 9/4 Daire 2 Maçka - İstanbul

Yayın Tarihi : MART 1979
Yayına Hazırlayan : BETA
Dizgi - Baskı : Hilâl Matbaacılık Kollektif Şirketi, Tel. : 229178 — İSTANBUL

XV-XVI. YÜZYILLARDA BALKAN TOPRAKLARINDAKİ BAZI LİMANLARIN REJİMİ (*)

Bistra CVETKOVA (**)

Güney - Doğu Avrupa'da yerleşme ve egemenliğini perçinleme dö. neminde Osmanlıya eski bölgesel geleneklerden, ticarî ilişkiler alanında, nehir ve deniz taşımacılığı ile limanların örgütlenmesi konuları miras kalmıştı. Üç deniz (Karadeniz, Ege ve İyon Denizi) üzerinde bulunan ve önemli akarsularca boydanboya katedilen Güney-Doğu Avrupa'nın bu büyük kavşağı, daha ortazamanlar Balkan devletlerinin içinde bulunduğu koşullar altında bile yoğun bir deniz ve nehir trafiğine sahne olmuştu. Elbette, Osmanlı egemenliği bu alanda bazı değişiklikler getirdi. Yeni siyasal durum karşısında eski Balkan devletleri, tüm imparatorluğun ekonomik konjonktürünün gereksinimlerinden paçasını kurtaramayan, birleşmiş bir ekonomik çevre oluşturdular. Böylece, bazı eski su yolları, yerlerini başkalarına terkederek geçmişte

---

(*) Yazar bu konuda uzun süre çalışmıştır. Örneğin bkz. B. Cvetkova, Le réjime de certains ports dans les terres balkaniques aux XVe et XVIe siècles, **Revue d'Historie Economique et Sociale,** XLV, 1967, Paris, Nr. 1, s. 29 - 39; Aynı yazar, Vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles, **Revue des Etudes Islamiques,** XXXVII/2, 1970, hors série, s. 5 - 103; Actes concernant la vie économique de villes et ports balkaniques aux XVe et XVIe siècles, **Revue des Etudes Islamiques,** XL/2 ve XLIII/1, 1975, s. 143 - 180; Aynı yazar, **Proucvanija na gradskoto stopanstvo prez XV - XVI vek.** (XV - XVI. yüzyıllarda kentlerin ekonomik hayatı üzerine araştırmalar), Sofya, 1972. Ayrıca bkz. N. Todorov, **Balkanskijat grad XV - XIX v.** (XV - XIX. yüzyıllarda balkan kenti), Sofya, 1972. N. Beldiceanu, **La Ville Ottomane au XVe siècle,** Paris, 1975. Bazı yeni yayınlarda yeni verilere rastlanmaktadır. Örneğin: D. Bojanic - Lukac, **Vidin i Vidinskijat sandzak prez XV - XVI v.** (XV - XVI. yüzyıllarda Vidin kenti ve Vidin sancağı), Sofya, 1975. H. Hadzibegic - A. Handzic - E. Kovacevic, **Oblast Brankovica** (Brankovic despotluğu), I - II, Sarajevo, 1972. D. Bojanic, **Turski zakoni i zakonski propisi iz XV - XVI v. za Smederevskii, Krusevackii, Vidinski oblast** (XV ve XVI. yüzyıllarda Smederevo, Krusevac ve Vidin bölgeleriyle ilgili Türk yasaları ve yasal düzenlemeleri), Belgrad, 1974. S. Pulaha, **Le cadastre de l'an 1485 du Sangjak de Shkoder,** I - II, Tirana, 1974.

(**) Sofya Üniversitesi, Tarih Enstitüsü.

olan önemlerini yitirdi (1) ve güzergâhları üzerinde bulunan liman kentlerinin kaderini değiştirdiler.

Osmanlıların hemen hemen kapalı bir deniz haline dönüştürmüş oldukları ve fetihten sonra trafiği giderek azalan Karadeniz, Türklerin Asya ve Balkanlarda bulunan sömürgelerini birbirine bağlayan bir deniz yolu biçiminde kullanılmaya devam ediyordu. Ege Denizi'nin rolü de daha az değildi: Tüm Akdeniz bölgesinde ortalığı kırıp-geçiren korsanlara rağmen, Balkanlar Ege Denizi vasıtası ile imparatorluğun Asya ve Afrika eyaletleriyle olduğu gibi Avrupa ile de ticarî ilişkilerini devam ettiriyordu. Ekonomik hayat açısından Tuna büyük önemini korumaktaydı: Onun vasıtası ile Osmanlı Balkan eyaletleri yalnızca nehrin öbür yakasında bulunan tâbi (vassal) Rumen prenslikleri ile değil, fakat merkezî Avrupa ülkeleri ile de temas halindeydi.

Doğrusu, Bizans İmparatorluğu'nun yeni havaya çabucak uyuveren eski iş ortakları —denizci İtalyan cumhuriyetleri ve özellikle Dubrovnik (Raguza) cumhuriyeti— nın kesintisiz ve daha canlı ticarî faaliyeti Balkanlarda birçok nehir ve deniz limanlarının kuruluş ve gelişmesine katkıda bulunmuştu.

Osmanlı iktidarı, zengin birer gelir kaynağı oluşturan limanların ekonomik faaliyetlerinin arzettiği avantajları değerince takdir etmiş ve bunların büyük bir kısmını havass-ı hümâyûna ya da ileri gelen devlet görevlilerinin alanlarına ve geniş muafiyet haklarıyla bu alanları ellerinde bulunduranlarınkine (havass-ı vüzera ve ümera, mülk ve zeamet) bağlamıştı. Bu önemli deniz veya nehir trafik merkezlerinden daha fazla gelir sağlayabilmek amacında olan yüce iktidar, bu trafikle ilgili bir vergi ve resimler rejimi vücuda getirmişti.

Limansal merkezlerin bütün ekonomik faaliyetleri gibi bu rejim de bir dizi hukuksal düzenlemelerin konusunu oluşturmaktaydı. Onun incelenmesi bize yalnızca bu merkezlerdeki ekonomik hayatın bazı yön ve gelişme eğilimlerini vermekle kalmaz, fakat aynı zamanda bu rejimle ilgili devletin politikasını da ortaya çıkarır. Böyle bir incelemenin bazı sonuçlarını, oldukça çabuk bir tarzda da olsa, Sofya, Paris, Viyana, İstanbul ve Ankara ulusal kütüphane ve arşivlerinde (İstanbul ve Ankara için Ö. Barkan ve H. Tuncer'in yayımlarından yarar-

(1) F. Braudel, **La Méditerranée et le Monde Méditerranéen à l'Epoque de Philippe II**, I, Paris, 1966, s. 100 vd.

lanılmıştır) muhafaza edilmekte olan el yazması yapıtlar içindeki kanun cinsinden belgelerden hareketle sergilemeye çalışacağız. Elimizde bulunan ve büyük bir kısmını da daha önce Sofya ve Paris'te yayımlamak fırsatını bulmuş olduğumuz kanun ve nizamnâme tipi belgeler, limanlarla ilgili vergilerle, limanlardaki tüm ekonomik faaliyetlerin tâbi olduğu diğer vergilerin nitelik ve oranı hakkındaki bilgiler bakımından çok zengindirler.

Deniz ekonomisi alanında eski gelenekleri miras alıp geliştirmiş olan ortaçağın Balkan ülkelerinde ve özellikle Bizans'ta, limanlardaki ticarî ilişkiler üzerinde olduğu gibi nehir ve deniz trafiğinde de karmaşık bir vergi sistemi vardı. Oldukça bilinen bu vergilerden biri καταστιατικόν (katastiatikon) idi. Bu vergi gemilerden limana girişlerinde alınırdı. Oysa λιμενιατικόν (limeniatikon) vergisi, gemiler bu limanda kıyıya yanaştıkları zaman zorunlu idi. σκαλατικόν (skalatikon) vergisi, gemi yüklerini limanlara indirip-bırakma ve onları liman ambarlarında depolamak hakkının karşılığı olarak alınmakta idi. Halkın devlete vermekle yükümlü olduğu şeylerin nehir yolu ile taşınması tâbi nüfus için bir angarya olup, zamanla yerini νανλόν (nanlon) ve 'αντινανλόν (antinanlon) isimli bir vergiye bırakmıştır (2). Osmanlı fethinden önce Balkan limanlarında görülen böyle canlı bir ticarî dolaşım, özellikle tâbi olduğu limansal vergi ve resimler sistemi ile fatihler için daha elverişli bir durum arzetmekteydi. Bu alandaki bu doğrudan sürekliliktir ki, Bizans ve Osmanlı İmparatorluğu'nda bu tip vergiler arasındaki büyük benzerliği açıklar.

Tuna ile Ege ve Karadeniz'de kullanılan, ya da nehir veya deniz yolu ile uzak ülkelerden gelmiş olan çeşitli gemilerin üzerine konan vergileri belgeler çoğu kez zikrederler (3). Bu gemilerin tâbi tutulduğu birinci vergi limanda kıyıya yanaşma vergisi (resm-i geçüd, resm-i ubûr) idi. Verginin oranı geminin ve yükünün niteliğine göre belirlenmekte idi.

Balkanlardaki nehir ve deniz trafiği ile ilgili XV ve XVI. yüzyıl verilerine dayanarak eğer bir yargıya varmak gerekirse, açıkça görülür

---

(2) G.Rouillard, Les Taxes Maritimes et Commerciales d'après des Actes de Pathmos et de Lavra, **Mélanges Ch. Diehl, I. Histoire,** Paris, 1930, s. 281 - 283 ve H. Antoniadis - Bibicon, **Recherches sur les Douanes à Byzance,** Paris, 1963, s. 134 - 135.

(3) Daha fazla bilgi için bkz. B. Chetkova, Vie économique de villes et ports balkaniques... s. 29 ve orada anılan literatür.

ki Osmanlıların girişlerinden önce, bu bölgelerde bilinmekte olan teknelerin bir kısmını Osmanlılar da kullanmaya devam etmişlerdir. Osmanlı gemicilik terminolojisi, ulaşımda kullanılan teknelerin bazılarını ifade etmek için Bizans, Slav ve hatta Macar kökenli sözcükleri içermekteydi: sandal (Bizans'ta σανδαλια «sandalia»), korab, ladia, naszad, vs.

Yüzen tekneler arasında yasa koyucu, Tuna kıyılarında gidip-gelen gemileri en ufak detayına kadar bir bir saymaktadır. Fakat, muhtemelen bu liste orada günlük trafiği sağlayan bütün gemileri kapsamamakta olup, bunlardan yalnız birkaç çeşidine, limanlara en çok uğrayanlara işaret etmektedir. Bu tekneler için çeşitli vergileme oranları iyice belirlenmiştir. Çoğunlukla sözü geçen gemiler, belli bir önemi hâiz olup, incelediğimiz kaynaklarda «donbaz» diye isimlendirilmişlerdir. Bunların nitelikleri ve ne işe yaradıkları hakkında yeterli verilerden yoksunuz. Osmanlı kanunnâmelerinde bu tekneler, büyük yüklerin nakliyesine bağlı olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu olgu «donbaz»ların büyük şalopelerden (péniche) başka bir şey olmadığını aklımıza getirmektedir.

Öyle anlaşılıyor ki, bu tekneler arasında bile bazı farklılıklar vardı. Zira kanun koyucu büyük bir donbaz ile yatay dümenli bir donbazdan alınan vergiler arasında fark gözetmektedir. Bundan başka nizamnâmeler, en büyük teknelerin Tuna ağzının yukarılarında boş olarak seyrettikleri sırada limanlarla ilgili vergileri ödememeleri gerektiğini kesin olarak belirlemektedir.

Donbazlardan başka «şayka» isimli gemiler de vardı. Bunlar daha çok kıyıların korunmasına mahsus askerî gemiler olarak bilinmektedir. Fakat kanunnâme tipi kaynaklardan anlaşıldığına göre şaykalar Tuna üzerinde taşıma aracı olarak da kullanılmaktaydı.

Daha ileri tarihlere ait olmasına rağmen, bir diğer tanık nizamnâme verilerini desteklemektedir. Bu, XVII. yüzyılın tanınmış Fransız gezgini Thévenot olup, gezi günlüğünde şöyle demektedir: «Şaykalar (saïques) üzerinde çok bulundum; bunlar Türk tekneleri olup, Rouen'den Paris'e çıkan büyük gemilere çok benzerler» (4).

Yüklü olduklarında bu gemiler yüksek bir liman vergisine tâbi tu-

(4) Zikreden R. Mantran: Droits d'entrée sur les navires à Istanbul au milieu du XVIIe siècle (Rüsumat-ı ihtisabiye), **Turcica V**, Paris.

tulmaktaydı. «Naszad» (küçük savaş gemisi) ve «nevrad» için vergi daha düşüktü. Sözcük anlamından hareket ederek «nevrad»ların mahiyeti hakkında bir yargıya varmak gerekirse: Bununla, Tuna'nın karşılıklı kıyılarında bulunan limanlar arasında kabotaj yapan bir nehir teknesinin anlatılmak istendiği kabul edilebilir.

Tuna limanlarıyla ilgili kanunnâmelerde adı geçen «çernik», «ladia» gibi gemilerden alınan vergileri düzenleyen nizamnâmelere pek sık rastlanmamaktadır. Kanun koyucu iki cins »ladia»yı birbirinden ayırmaktadır: dümenli ladia, kürekli ladia. Hiç şüphe yok ki bunlar, Balkan gemicilik terminolojisinde adları hâlâ yaşamakta olan bir cins büyük kayık idiler.

Nizamnâmelerde sık sık ve çeşitli vesilelerle balık, şarap fıçıları, Eflâk'ın kaya tuzu veya inşaat kerestesi taşımacılığında kullanılan kayık veya sallardan söz edilir. Bu teknelerden alınan liman vergilerinin oranı hakkında bir fikir edinmemiz güçtür; zira incelenen kaynakların verileri bu konuda anlamsızdırlar.

Ticarî yük taşıyan ve Karadeniz'den Tuna'ya giren deniz gemileri yüksek liman vergilerine tâbi tutulmaktaydı. Kaliakra ve Varna arasında bulunan limanlar için geçerli olan kanunnâmelere dayanarak bir yargıya varmak gerekirse; öyle görünüyor ki, Karadeniz'in kıyı boyu limanlarında söz konusu vergiler daha düşüktü: Öngörülen vergiler en önemli tekneler için onbeş akçe, vasat tekneler için ise beş ilâ altı akçe idi. XVI. yüzyılda büyük bir Ege limanı olan Selânik'in kanunnâmesi, «limanlar vergi rejimi»nden biraz değişik bir tablo sergilenmesine olanak veren düzenlemeler ihtiva etmektedir. Nitekim, öngörülen vergiler yabancı ve Osmanlı gemileri için değişmekteydi. Örneğin, Selânik'i terkeden bütün gemiler yirmi akçe öderlerken, İstanbul'dan gelen Osmanlı gemileri onyedi akçelik bir vergiye tâbi idiler.

Batı ülkelerinden gelen ve hukukî belgelerimizde «frenk gemileri» biçiminde biraz karanlık bir deyimle tanımlanmış olan büyük gemiler aynî vergiler ödemek zorundaydılar: Bir okka şeker, yirmi kalıp sabun ve bir florin (eğer gemi tamamen yelkenli ise) ([5]). Benzer aynî vergilendirmeler, Gelibolu liman rejimiyle ilgili XV. yüzyıl nizamnâmelerinde de öngörülmüştü. Nizamnâmede, limana giren gemilerin komutanlarından, Gelibolu emini ile sancak beyinin örf ve âdete göre

(5) Sofya Ulusal Kütüphanesi, Doğu bölümü, Sn. 16/35, fol. 1 r.

hediyeler almaları şart koşulmuştu (6). Örf - âdete atıfta bulunulması, kesin olarak Osmanlı fethinden önce de limanlarda böyle bir uygulamanın bulunduğunu varsaymamıza olanak vermektedir. Kanun tipi kaynakların verileri Osmanlı iktidarının, limanlarda iskeleye yanaşma ile gerçek liman vergisi demek olan yükleri boşaltma ve yükleme hakkı için iki çeşit vergiyi mecbur kılıp kılmadığını anlamamıza olanak verecek kadar ne çok sayıdadır ve ne de yeterince açıktır. Benzer biçimde, limanlardan çıkış için de vergiler olup olmadığı sorusu da yanıtsız kalmaktadır.

İstanbul, Gelibolu ve sâir limanları ilgilendiren 1470 yılları düzenlemelerinde, tatlı şarabın fıçısı başına altmış yedi akçelik «gümrük resmi» dışında on iki akçelik «liman resmi»de öngörülmüştür (7) «Liman resmi» biçimindeki adlandırmaya bakarak bir yargıya varılacak olursa, bunun Bizans λιμενιατικόν (limeniatikon)una çok yakın olduğu görülür. Fakat, bu terimin diğer limanların rejimleriyle ilgili nizamnâmelerde zikredilmemiş olduğu dikkate alındığında, başka bir varsayımda bulunulabilir: Belki söz konusu düzenlemeler, limanlardaki fiskal uygulama alanında oluşum halindeki Osmanlı rejiminden bir başlangıç aşamasını yansıtmaktadırlar. Bu aşamada, olasıdır ki Osmanlı otoriteleri anılan örnekte, Bizans'ta tahsil alışkanlığı yerleşmiş olan λιμενιατικόν (limeniatikon)u alıp bünyelerine uyarlarlar. Zaten bu vergi her yerde benimsenip uygulanmamış ve bu nedenle de nizamnâmelerde yer almamıştı.

«Resm-i ubûr»la beraber, gemilerin vergilendirilmesiyle ilgili olan başka veriler de vardır. Örneğin Selânik kanununa göre; Avrupa'dan gelen ve Osmanlıca metinlerde «ağır» biçiminde anılan gemilerin yük boşaltma ve limandan çıkış resimlerine tekabül eden 20 kalıp sabun ve 18 akçelik vergiyi vermeleri gerekiyordu (8).

Kanunnâmelerin eksik verilerine dayanarak, geçiş ve liman vergilerinin sadece gemilerden alınmadığı, fakat gerek Osmanlı egemenliği altında bulunan iç bölgelerden ve gerekse Tuna'nın ötesinde bulunan bölgelerden Tuna limanlarına gelmiş ve gelmekte olan çeşitli ticarî malların da bu vergilere tâbi oldukları sonucuna varılabilir.

---

(6) ve (7) N. Beldiceanu, **Les Actes des Premiers Sultans Conservés dans les Manuscrits Turcs de la Bibliothèque Nationale à Paris I,** Paris - La Haye, 1960, s. 135, 115.

(8) Sn 16/35, fol. 1 r.

Bundan başka, bütün gemiler ve satılacak ticarî malları «mağeriye» vergisine tâbi idi (sözcüğün Türkçe kökenli olmadığına hiç şüphe yoktur, ama durumu hâlâ karanlıktadır). Yüklerini limana indiren gemiler ve de limana indirilmiş olan ticarî emtia zorunlu olarak vergiye tâbi idi. Vergi çoğunlukla, geminin niteliğine veya yükünün değerine göre altın veya gümüş para olarak tahsil olunurdu.

Bu olayda, Balkan limanlarındaki hayatın eski bir kurumuyla karşı karşıya bulunduğumuza kuşku yoktur. Eğer geçiş vergisini (resm-i ubûr) Bizans'ın καταστιατικόν (katastiatikon), ve λιμενιατικόν (limeniatikon) vergilerinin bir devamı biçiminde düşünecek olursak, Bizans vergisi ile Osmanlı «mağeriye»si arasında herhangi bir bağlantı aranamaz.

Başka bölgelerden ithal edilen veya Osmanlı İmparatorluğu sınırları ötesine ihraç olunan ticarî emtia gümrük resimlerine («gümrük») tâbi idi ([10]).

Karadeniz'in batı kıyısında bulunan limanların ve keza Vidin limanı yasalarının ihtiva ettiği hükümler; gümrük resmi alınışında ithal ve ihraç edilen ticarî emtianın niteliğinin dikkate alındığını varsaymada bizi yetkili kılmaktadır.

Bazı hallerde gümrük resmi yüzde olarak hesaplanmakta olup, müslümanlara (% 2 ve 3) oranla, gayri müslim (% 4) ve yabancı tüccarlar (% 5) için daha yüksekti.

Su yolu ile taşımacılıkta oranı çok değişebilir olan başka vergiler de tahsil edilmekteydi: resm-i sefine veya naszadiye (naszad tipi gemiler için) gibi.

Tuna limanları aracılığıyla Eflâk'dan ithal olunan kaya tuzunun tâbi olduğu vergi ve resimlere kanun koyucu çok özel bir önem vermektedir. İncelenmiş olan kaynaklar aynı zamanda gösteriyordu ki merkezî iktidar, kıyı bölgelere özgü bir faaliyet olan balıkçılıktan sağlanan gelirleri, hazinenin ve kısmen de yönetici sınıfın gereksinimleri için güvence altına almayı gözeten bir eğilim taşımaktadır. Etüdümüze malzeme olan hemen hemen bütün nizamnâmelerde, balıkçılık ürünleri ile çeşitli balıkçılık teknik ve tesisleri (dalyan, ağlar, ığrıb, garda, vs.) ile ilgili fiskalite söz konusu olmaktadır ([11]).

---

(9) ve (10) Daha geniş bilgi için B. Cvetkova, **Praucvanija...**, s. 51 - 54'e müracaat.

(11) Bu sorunlar hakkında bkz. B. Cvetkova, Vie économique..., s. 37 vd; aynı yazar, **Proucvanija...**, s. 55 vd.

Tuna'da balığın bol olması iktidarı, kısmen balık ürünü tekelini güvence altına almak amacıyla, Tuna bölgelerinde özel bir rejim kurup geliştirmeye teşvik etmişti. Bu ise yalnızca vergi ve resimlerin tahsili ile sağlanacak değildi. Vidin kanunnâmesi bu konu hakkında detayları pek az bilinen bir bölümü ihtiva etmektedir. Önceden belirlenmiş olan dönemler süresince, liman görevlilerinin saptamış olduğu dört gün ve dört gece içinde, bölgenin balıkçıları devlet yararına balık avlamak zorundaydılar ([12]). Böylece tutulan balık, kentin balık tüccarının da yardımıyla, yetkili kişilerce derhal satılırdı. İktidarın bu yoğun balık satışından büyük gelirler elde etmekte olduğu muhakkaktır.

Limanlara özgü diğer bir faaliyet olan gemi yapım ve ticareti de incelemiş olduğumuz düzenlemeler uyarınca vergiye tâbi idi. Nitekim, Niğbolu kanunu, Niğbolu limanına girmiş olan yeni inşa edilmiş gemilerin satılmaları halinde satış üzerinden öşür alınmasını emretmekteydi. Mesevri (Nessebur) kanunu bir başka tarz vergilemeyi öngörür: Geminin inşa kerestesinden «bac» biçiminde alındığı gibi, yeni geminin arşını başına on akçe ([13]).

XV - XVI. yüzyıl Balkan limanlarıyla ilgili kanunnâmeler, mekanizmanın örgütlenme ve ayrıcalıkları üzerine de bir miktar ışık tutmamıza olanak vermektedir. Bu mekanizma sayesindedir ki, iktidar, söz konusu alanda düşüncelerini uygulamakta ve onlara uyumu denetlemekteydi. İncelenen dönem için, başka yerlerden sağlanacak dokümantasyonun henüz oldukça fakir olduğu göz önüne getirilirse, kanunlarımız bu açıdan çok özel bir önemi hâizdirler.

Yasa cinsinden kaynaklara dayalı incelememiz, başka yerlerden ve özellikle nüfus sayım kayıtları (tahrir defterleri)ndan gelme diğer bilgilerle tamamlandığında, kesin biçimde şunları söylemeye yetkili olmaktayız: Pazar ve liman vergileri ile gümrük resimlerinden sağlanan gelirler öyle bir biçimde üleştirilmekteydi ki, bunların en önemli bölümü, malikâneleri çoğunlukla şehir ve limanları kapsamakta olan feodal aristokrasi zümresine (vüzera hasları ve yüksek gelirli zeametlerle mülklerin mutasarrıfları) gitmekteydi ([14]). Bu aristokrasinin tem-

(12) B. Cvetkova, Actes..., **REI**, XL/2, Nr. 9, s. 366 - 68; aynı yazar, **Proucvanija...**, s. 59 - 62.

(13) Bibliothèque Nationale de Paris, Fonds Turcs, 85, 109 r. Osterreichische National Bibliothek - Handschriften abteilung, Turcica AF 77, f. 162 r.

(14) B. Cvetkova, **Proucvanija**, s. 65 vd; Vie économique..., s. 49 vd.

silcileri özellikle ticaret ve zanaata değgin faaliyetlerin gelişmesiyle ilgilenmekteydi. Zira mevcut vergi ve gümrük resimleri sistemi içinde bu faaliyetlerin devletçe vergilendirilmesi, onlara çabucak ekonomik güçlerini tahkim ve büyük miktarlara varan kapitaller biriktirme olanağı vermekteydi. XVI. yüzyıldan itibaren bunlar paralarını özellikle iltizam işlerine yatırmaya ya da tefeci olmaya başlıyorlardı ([15]). Bu yolla, limanlar ve ticaretle ilgili vergiler ile gümrük resimleri sistemi, önemli bir sürecin gelişmesine bir ölçüde katkıda bulundu: Osmanlı feodal rejiminin bünyesinde ve özellikle askerî dirlikler sisteminde başgösteren değişmeler süreci.

Balkan limanlarıyla ilgili Osmanlı kanunlarından hareketle girişmiş olduğumuz bu çalışma bizi, Osmanlı devletinin limanların ekonomik faaliyetlerini örgütleyici rolü ve bu faaliyetler üzerindeki büyük denetimi (bunun karakteri ve eğilimleri meslektaşım sayın Todorov tarafından aydınlığa kavuşturulmuştu) ile karşı karşıya getirmektedir. Öte yandan, incelememiz açıkça göstermektedir ki, sorunu işleyen bir kısım tarih yapıtlarında söylenmesi gelenek haline geldiği gibi, Balkan liman ve kentlerindeki ticarî ilişkiler ne önem ve ne de yoğunluk açısından öyle ihmal edilip, küçümsenecek durumda idi. Kullanmış olduğumuz veriler ayrıca, bu faaliyete zannedildiğinden daha geniş nüfus katmanlarının iştirak etmiş olduğunu da göstermektedir. Bu ticarî ilişkiler sadece Osmanlı aristokrasisinin gereksinimleri nedeniyle ortaya çıkmış olanlardan ibaret değildi. Öncüler, kent ve kasabalarda çalışan küçük üreticilerdi. Liman kentleriyle ilgili Osmanlı yasaları daha pek çok sayıda soruru ortaya koymakta ve aynı zamanda şu ana kadar yeterli sayılamayacak biçimde incelenegelen konuyu aydınlatmada yardımcı olabilecek, kullanılabilir başka veriler de ihtiva etmektedir.

Çev. : **Yavuz CEZAR**

---

(15) Bu sorunlar için bkz. B. Cvetkova, Recherches sur le système d'affermage (iltizam) dans l'Empire Ottoman au cours du XVIe - XVIIIe s. par rapport aux contrées bulgares, **Rocznik Orienta, İstyczny,** XXVII, 2, Warszawa 1964, 111 - 132; aynı yazar, Promeni v osmanskija feodalizam na balkanskite zemi prez XVI - XVIII v. (XVI - XVIII. yüzyıllarda Balkanlarda Osmanlı feodalitesi bünyesinde meydana gelen değişmeler), **İstoriceski pregled,** XXVII, 1971, 55 - 73; aynı yazar, Sur le rôle du capital commercial et usuraire dans l'Empire Ottoman de XVIe au XVIIIe siècles, **VII. Türk Tarih Kongresi,** Ankara 1973, s. 483 - 492.

BAĞLI ÜRETİM TARTIŞMASI VE BİLİMSEL MİSTİSİZM

Sungur SAVRAN

Toplum ve **Bilim**'in son sayılarında bağlı üretim ile Marx'ın değer kuramı arasındaki ilişkiye eğilen bir dizi yazı çıktı (1). Bu yazılar aynı konuyla ilgilendikleri halde ilk ikisinin sorunsalı üçüncüsünden bir ölçüde farklıydı. Ersel, Ian Steedman'ı izleyerek, Marx'ın değer kuramının, bağlı üretim ortamında mantıksal sonucuna götürüldüğü takdirde çelişkilere yol açacağını, özel olarak da artık-değerin bu durumda kârın kaynağı olarak görülemeyeceğini göstermeyi amaçlıyordu. Boratav'ın iletişisi, bu teze bir cevaptı: eksi artık-değer sonucunun eksi değer kavramına dayandığını hatırlatıyor, bu son kavramın ise Marx'ın değer tanımıyla bir arada düşünülemeyeceğini, dolayısıyla çelişkinin Marx'da değil kurulan matematik modelinde aranması gerektiğini öneriyordu. Akyüz'ün yazısı tartışmanın odak noktasını değiştirmiştir: onun için, Marx'ın değer kuramının çelişkili olup olmaması ikincil bir sorundur; kendi deyişiyle 'bu sorun sadece iktisadî doktrinler tarihini ilgilendirir' (2). Yazısının amacı, bağlı üretim ortamında tutarlı olabilecek bir emek-değer kuramının Morishima'nın yönteminin izlenmesi ve geliştirilmesiyle kurulabileceğini göstermektir. Ne var ki, bu yaklaşım Ersel ile Boratav arasında tartışılan ana konu üzerinde, örtülü biçimde de olsa, Akyüz'ün de bir yargısını içermektedir:

---

(1) H. Ersel (1977), K. Boratav (1978), Y. Akyüz (1978). Burada terminoloji sorununa kısaca değinmek yerinde olur. Ersel, 'Joint' kavramı karşılığında neden 'bağlı' sözcüğünü 'bileşik' sözcüğüne tercih ettiğini akla yakın bir biçimde açıkladığı halde (bk. a.g.m., s. 51 n.), Akyüz hiç bir karşı gerekçe getirmeden 'bileşik' kelimesini kullanmaktadır. Terminoloji sorununun Türkçe'de bilimsel çalışma yapanların önemli bir sorunu olduğu açıktır: Akyüz'ün, sorunu keyfiliğe terkeden yaklaşımı bu sorunu çözme yerine güçleştirme yönünde bir adımdır. Buna benzer bir tavrı 'emek' kavramı konusunda da benimser: Türkçe marksist yazında yerleşmiş bu kelimenin yerine, hiç bir gerekçe göstermeden 'işgücü' terimini yerleştirir. Aynı yanlış tutumu yansıtması bir yana, bu terim marksist 'emek' kavramını temsil etme açısından son derece sakıncalıdır. Eğer 'labour' işgücü olarak çevrilirse, 'labour power'in karşılığı olan 'emekgücü' ile karışacağı ortadadır. Almaşık olarak, belki 'işgücü gücü' denebilir...

(2) A.g.m., s. 23.

gerçekten eğer, bağlı üretim ortamındaki 'doğru' çözümü Marx'a atfetmek olanaksızsa, **Marx'ın kurduğu biçimiyle** emek değer kuramının bağlı üretim sınavını geçemediği sonucu çıkarılabilir (3).

Akyüz'ün bu ilk sorun konusundaki kanısı ne olursa olsun, sorunun kendisi mevcuttur. Hatta bağlı üretim ile değer kuramının ilişkisi konusundaki tartışmanın başlangıcından beri tartışmanın **merkezini** bu sorun oluşturmuştur. Marx'ın değer kuramının bağlı üretim ortamında çelişkilere yol açtığı tezinin mucidi Steedman, diğer başka sözde dayanaklarla birlikte bu tezi de, Marx'ın değer kuramını eleştirmek ve terketmek amacıyla kullanmıştır. Üstelik bu amaç açısından, bu değer kuramının yeni biçimleri de Marx'ınkinden farksızdır: Steedman sadece Marx'ın formüle ettiği değer kuramını değil, emek ile değer arasında bir ilişki kuran her kuramı terketmeyi amaçlar. Akyüz, Steedman'ın Morishima'ya tepkisini özetlerken (1978 : 23 n.), kısmen haklıdır: Steedman, Morishima ile tartışmasında bu sonuncunun çözümünün tutarlılığına değil, bu çözümün Marx'a atfedilmesine karşı çıkmıştır. Ne var ki, buna rağmen Steedman **her türlü** emek değer kuramını terketmekte ısrarlıdır. **Marx After Sraffa**'nın tüm mantığı bu yöndedir. Steedman'ın orada Marx'ın değer kuramı yerine önerdiği, başka bir değer kuramı değil, Sraffacı 'fiziksel miktarlar' yöntemidir (4). Akyüz'ü yanıltan ve Steedman'ın 'emek-değer kuramını değil eşanlı değer denklemlerini terketmekte olduğunu', (1978 : 23 n.) yazmasına yol açan, Steedman'ın Morishima çözümü karşısındaki bu **ikircikli** tavrıdır. Morishima'ya 1976 yılında verdiği cevapta amacının değerlerin Marx'ın yöntemiyle tanımlanmasının çelişkilere yol açtığını göstermek olduğunu ileri sürdüğü halde (1976 : 606), kitabında aynı konuyu sergilediği başlığın sonunda şu **sonuca** varmaktadır: 'Üretim koşullarıyla ve gerçekte ücretlerle ilgili fiziksel veriler, bunların birer türevi olan değer büyüklükleri tarafından açıklanabilecek her-

---

(3) İlk bakışta, başka bir yorum tarzı da olanaklıdır: Marx bağlı üretimi incelemediğine göre, bu durumda kendi değer kuramının nasıl geliştirilmesi gerektiği konusunu ele almamıştır. Ama doğru çözümün Marx'ın kuramı formüle ediş biçiminin terkedilmesi yerine geliştirilmesiyle elde edildiği ileri sürülebilir. Bu Morishma'nın tavrıdır. Akyüz bu tavrı eleştiren Steedman'a katıldığı izlenimini verir (bk. a.g.m., 23 n.). Dolayısıyla, metindeki yorum Akyüz'ün tavrını nitelemek bakımından daha doğrudur.

(4) Kapitalizmin, Marx'ın değer kuramı tarafından açıklanamayan merkezî yönleri, Steedman'a göre '**hiç bir** değer büyüklüğüne atıf yapmayan terimler aracılığıyla tutarlı bir biçimde açıklanabilir' (Steedman, 1977 : 206 - 7).

şeyi açıklamakla kalmaz, çok daha fazlasını açıklayabilir. Dolayısıyla, marksistler üretim koşullarının ve gerçek ücretlerin nasıl belirlendiklerini maddeci biçimde açıklamaya yönelmeli, «değer büyüklükleri» nin tartışılmasını yeni bir «bilinirciliğin» geliştirilmesiyle ilgilenenlere bırakmalıdırlar' (1977, 165) ([5]).

Steedman'ın bağlı üretim ile ilgili tartışmadan çıkarmaya çalıştığı bu sonuç bir yana ([6]), marksist değer kuramının **kendisinin** kapitalizmin bir üretim tarzı olarak tahlilinde vazgeçilmez bir günceliği olduğunu düşünenler için Marx'ın değer kuramının belirli koşullar altında çelişkilere yol açıp açmadığı son derece önemli bir sorundur. Marx'ın kuramının **güncelliği** ölçüsünde bu sorunu iktisadî düşünce tarihine bırakmak olanağı da ortadan kalkar. Dolayısıyla bu yazı, bağlı üretim ortamında Marx'ın değer kuramının incelenmesini, Akyüz'ün sorunu yönelttiği çerçeveden farklı bir yönelim içinde ele alacak ve tartışmayı Ersel ile Boratav'ın yazılarındaki ana sorun çerçevesinde sürdürecektir. Ne var ki, marksist değer kuramının doğru temelleri üzerinde ele alınması, Morishima'nın (ve dolayısıyla Akyüz'ün) çözümündeki önemli yetersizliklere de ışık tutacaktır.

Yazının başlıca tezi, marksist değer kuramının dogru bir biçimde formülleştirildiğinde, bağlı üretim koşulları altında hiç bir çelişkiye yol açmadığıdır ([7]). Steedman'ın varolduğunu ileri sürdüğü çelişkiler doğrudan doğruya Marx'ın değer kuramının **çarpıtılması,** tanın-

---

(5) Akyüz'ün konumu Steedman ile Morishima'nın bir sentezidir: Morishima'yla birlikte 'optimum' ve 'asgari' değerleri savunmakta, ama Morishima'ya karşıt olarak ve Steedman'la birlikte, bu çözümün Marx'la bir ilgisi olmadığını belirtmektedir. Ersel'in konumu, Steedman'ınki ile özdeştir. Boratav ise sorunu kökünden reddetmekte, ne Steedman'a, ne de Morishima'ya hak vermektedir.

(6) Aslında Steedman, Morishima'nın emek-değer kuramını genelleştirilmiş biçimiyle kabul etse de çok bir şey farketmez. Çünkü Morishima'nın kendisi de, Marx'a 'akademik iktisada' giriş izninin verilmesini emek-değer kuramının terki koşuluna bağlar (Bk. Morishima, 1973 : 4 - 5).

(7) Bu açıdan bu yazı, sözü edilen yazarlar arasında en çok Boratav'ın tezlerine yaklaşmaktadır. Ne var ki, Boratav marksist değer kavramı çerçevesinde eksi değerlere yer olamayacağını, bu tür değerler elde edildiği takdirde sorunun 'Marx'tan değil modelden geldiğini' (107) ileri sürmekle birlikte, modelden gelen sorunun ne olduğunu açıklamamıştır. Böylece eleştirisi bir 'sağduyu' (a. y.) eleştirisi olmaktan öteye geçmez. Buradaki eleştirinin farklı bir yöntem izlediği aşağıda görülecektir.

maz hale getirilmesi sonucunda üretilmiştir. Üstelik Steedman'ın bulduğu değerlerin Marxgil değerlerle' hiç bir ilişkisi olmadığını iddia eden Morishima'nın (Morishima/Catephores, 1978 : 32) kendisi de Marx'ın konumunu tümüyle yanlış biçimde ifade eder. Bu yüzden yazının ilk bölümünde, Steedman ile Morishima'nın Marx'ın değer kavramı konusunda yaptıkları tartışmaların tümüyle yanlış temeller üzerine yerleştiği gösterilecektir. Bu bölüm, aynı zamanda, Marx'ın değer kavramının doğru biçimde kavranması için gerekli temellerin de atılmasını sağlayacaktır. Bu temeller, ikinci bölümde, Steedman'ın bağlı üretim koşullarında eksi değer ve eksi artık-değer sonuçlarına Marx'ın değer kavramı yerine uydurma bir kavramla vardığını, buna rağmen elde ettiği sonuçları Marx'a yüklemeye çalıştığını göstermek için kullanılacaktır. Üçüncü bölümde, Steedman'dan daha az çarpıtıcı olmakla birlikte, Morishima'nın çözümünün de önemli eksiklikleri olduğu ortaya konulacaktır. Son bölümde ise, değer kuramı çerçevesinde sabit sermayenin bağlı ürün olarak ele alınmasının gerekliliği konusunda öne sürülen iddiaların yanlışlığı sergilenecektir.

Aşağıdaki satırlar, esas olarak, bağlı üretim tartışmasını ilk başlatan yazarların (Steedman ve Morishima) görüşlerini hedef alacaktır. **Toplum** ve **Bilim**'de yazıları yayımlanan yazarların görüşlerine yer yer değinilmekle birlikte, amaç sorunu kaynağında ortadan kaldırmak olduğu için, bu yazarların ileri sürdükleri **özgül** tezlere her zaman gereken ilgi gösterilemeyecektir. Bunun yazıya getirdiği bir sınırlama da şudur: Gerek Ersel'in, gerekse Akyüz'ün yazısında rastlanan ve özellikle Marx'ın değer kuramının temellerini ve sorunsalını ilgilendiren bazı önemli yanlışların eleştirisine bu yazıda girmeye olanak olmayacaktır ([8]).

FELSEFENİN SEFALETİ

Ersel'in yazısında açıklıkla görüldüğü gibi, Steedman bağlı üretim koşullarında eksi değerleri ve eksi artık-değeri, her ikisi de iki ayrı üretim yöntemi tarafından bağlı olarak üretilen iki malın değerini eşanlı denklemler aracılığıyla belirleyerek elde etmiştir (Steedman,

(8) Özellikle şu iki konu, üzerinde durulması gereken önemdedir: değer kuramının sorunsalı ve Marx'ın kapitalist toplumla karşılaştırma amacıyla kurduğu iddia edilen 'mantıksal ekonomi'nin varlığı.

1975 ve 1977 : 150 - 162). Steedman'a cevabında, Morishima bu sonucun, 'Marx'ın temel değer tanımına uygun', 'gerçek değerlere' değil, ekonomide **fiilî** olarak harcanmış olan emek miktarına dayalı 'sözde değerlere' dayandığı için geçersiz olduğunu ileri sürer (Morishima, 1976). Morishima'nın kendi çözümünde yaslandığı değer kavramının Marx'a uygunluğu iddiası, Steedman ile Morishima arasında Marx'ın değerleri nasıl tanımladığı konusunda bir tartışmaya yol açmıştır. Bu tartışmayı özetlemek, sadece burada incelenen tartışmaya ışık tutacağı için değil, genel olarak Marx üzerinde kalem oynatan bazı yazarların yeterliliği ve hazırlıklılığı konusunda iyi bir örnek olduğu için öğretici olacaktır (9).

Morishima ilk kitabında (1973 : 10 - 11) Marx'ın değer için iki ayrı tanım vermiş olduğunu ileri sürer. (Bu iddiayı Ersel de aynen tekrarlar: s. 52.) Bu iki ayrı tanım (1) malda içerilen, cisimleşmiş emeğe ve (2) toplumsal olarak gerekli emeğe dayanır. Son kitabında Morishima, koşullar gerektirdiği için, bu iki tanıma bir üçüncüsünü ekler: malın üretilebileceği olanaklı **asgarî** emek zamanı (1978 : 34 - 36). Morishima, daha önce Steedman'la tartışmasında kendi 'gerçek değerleri'ne destek olarak aldığı bu son tanımı Marx'ın **Felsefenin Sefaleti**'ndeki bir tek cümlesine dayandırır.

Steedman, bu üçüncü tanıma şiddetle karşı çıkar (1976 b). İtirazları iki noktada toplanabilir: (1) Marx'ın değer kavramı her zaman fiilî olarak harcanan emek miktarlarına dayanır. (2) '... olgunluk yapıtlarında Marx, belirli bir malın değişik birimleri farklı teknik koşullar altında üretiliyorsa, bu malın değerini en iyi (veya kötü) üretim koşullarına **değil, ortalama** koşullara göre tanımlayacağını tekrar tekrar belirtmiştir'. (Steedman, 1976 : 607). Kısacası, Steedman Marx'ın olgunluk yapıtlarına 'dayanarak', Morishima'nın, bir gençlik yapıtındaki tek bir cümleye dayandırdığı iddiasını 'çürütmektedir'. Tartışmanın ilginç niteliğini ortaya koyan bir başka nokta da Morishima'nın, Marx'ın olgunluk yapıtları konusunda Steedman'la aynı düşünceyi paylaşmasıdır.

Sorunun temeline inmeden önce Morishima/Steedman tartışmasında iki tür kutupsallık oluştuğunu saptamak yararlıdır: birincisi, **olanaklı** asgarî emek miktarı ile **fiilî** emek miktarı karşıt olarak alınmak-

(9) Morishima'nın bu konudaki yanlışlarını, diğer konularda ona yaklaşan Akyüz'ün paylaştığına ilişkin bir belirti yoktur.

tadır. İkincisi, **asgarî** emek miktarını harcayan üretim koşulları ile **ortalama** emek gerektiren üretim koşulları karşı karşıya gelmektedir. Bu ikili kutupsallığın kaçınılmaz bir sonucu da, **asgarî** emek miktarının (en iyi üretim koşullarının) belirlediği değer kavramının **fiilen** harcanan emek miktarının belirlediği değere karşıt bir nitelik kazanmasıdır. Bu özetten sonra, değer kavramının Marx'da aldığı biçimlere geçilebilir.

Burada önce, Morishima'nın (ve Ersel'in) **Kapital**'de varolduğunu ileri sürdüğü iki tanım sorunu kısaca ele alınacaktır ([10]). Bu iddia tümüyle Morishima'nın düşgücünün bir ürünüdür: Marx'da 'cisimleşmiş' ve 'toplumsal olarak gerekli' emek miktarları arasında hiç bir fark yoktur. 'Birinci' tanım (Marx, 1867 : 83 - 84) metaların kullanım değerlerinden soyutlanacağı anda metaların tek ortak yanını ortaya koymak için kullanılır: 'ikinci' tanım ise (a.y.s. 85) bu birinci tanımın geliştirilmiş biçimidir; 'toplumsal olarak gerekli emek' kavramıyla Marx 'cisimleşmiş emek' kavramının içeriğini ortaya koyar, bu belirlenimle kavramı **kesinleştirir.** Bu iki kavram arasındaki **içsel** bağıntı uzun uzun gösterilebilir. Burada sadece iki noktaya işaret edilecektir: birincisi, Marx ikinci kavrama (Morishima'ya göre ikinci tanıma) doğrudan doğruya birinci kavramın yanlış anlaşılması olasılığını ortadan kaldırmak için girer: 'Bir malın değeri üretilmesi için harcanan emek miktarı tarafından belirleniyorsa, malı üreten işçi ne kadar beceriksiz ve tembelse malın da değerinin o kadar artacağı... sanılabilir'. Bu cümleyle başlayan paragrafta Marx, 'cisimleşmiş' emeğin ancak değerin tözü (substance) olan eşitlenmiş emek olabileceğini, bunun ise toplumsal olarak gerekli emek olduğunu gösterir. Anlamlı biçimde Morishima yeni kitabında, her iki tanım için de **Kapital**'in tam bu sayfalarından uzun alıntılar verdiği halde, iki kavram arasında bir köprü niteliğini taşıyan bu cümleyi atlar (1978 : 34 - 35). İkincisi, Marx, daha ileride ki sayfalarda, bu iki kavramın ('cisimleşmiş' ve 'toplumsal olarak gerekli' emek) özdeş olduğunu, birbirini gerektirdiğini açık olarak belirtir. Bir örnek: 'Bir malın değeri kuşkusuz içerdiği emek miktarı tarafından belirlenir, ama **bu miktarın kendisi toplumsal olarak belirlenir'.** (1867 : 315, vurgu sonradan).

---

(10) Morishima (1973 : 10) bu iddiayı yaparken hiç olmazsa Marx'ın iki tanımı özdeş gördüğünü belirtmektedir. Ersel bunu da yapmayarak Marx'ın bilerek iki farklı tanım verdiği izlenimini doğurur konuyla yakından tanışık olmayan okuyucu açısından.

Kısacası, Marx'ın yapıtında tek bir değer kavramı vardır: toplumsal olarak gerekli emek miktarı tarafından belirlenen değer. Bir kez bu sorun açıklığa kavuşturulduğunda, Steedman/Morishima tartışmasının merkezindeki diğer konuların anlaşılması kolaylaşır. Burada önce, Marx'ın soruna yaklaşımı açıklanacak, bu temel üzerinde sözkonusu yazarların yanılgıları ortaya konacaktır.

Kapital'in, metayı ve 'genel olarak sermaye'yi incelediği birinci cildinde Marx, tahlili, belirli bir daldaki farklı üreticiler arasındaki ilişkilerden soyutlar. Dolayısıyla bu üreticiler arasında farkların ortaya çıkaracağı etkilere yer verilmez tahlilde. Marx'ın deyişiyle birinci cildin 'yalıtılmış metasının' incelenmesinde, metada cisimleşmiş olan emeğin toplumsal olarak gerekli olması zorunludur, ne az, ne fazla (1894 : 269). Burada, toplumsal olarak gerekli emeği belirleyen koşullar 'verilmiş bir toplum için normal olan üretim koşulları' (1867 : 85) olarak tanımlanır. Yalıtılmış metanın bu koşularda üretildiği varsayılmıştır. Toplumsal olarak gerekli emeğin bu ilk tanımı soyuttur: başka bir deyişle, 'normal' kategorisinin **somutta** nasıl belirlendiği belirsizdir. Bu açıdan 'normal' kavramı, toplumda mevcut en iyi, ortalama ya da en kötü üretim koşulları karşısında tarafsızdır.

Farklı sermayeler arasındaki ilişkilerin, dolayısıyla kapitalist rekabetin, tahlile sokulduğu üçüncü ciltte, kâr oranının eşitlenmesi kuramı nasıl farklı dallarda üretim yapan sermayelerin ilişkilerini ele alıyorsa, aynı üretim dalında çalışan sermayeler arasındaki ilişkilerin de ele alınması gereklidir. Marx bunu üçüncü cildin onuncu başlığında yapar. Bir kez farklı sermayeler ele alındığında, aynı malın farklı üretim koşullarında üretildiği durumun incelenmesi kaçınılmazdır. Bu durumda toplumsal olarak gerekli emek kavramı, daha önceki soyutlama düzeyine uygun genelliğinin ötesinde yeni belirlenimlere tâbi olur, yani 'somutlaştırılır' (1894 : 269). Soyut ile somut arasındaki bu ilişki, genel belirlenimin yeni belirlenimlerin etkisi altında zenginleşmesinden başka bir şey değildir; farklı üretkenlik koşullarında çalışan sermayelerin varolduğu bir dalda, tüm metalar için geçerli olacak **toplumsal değer,** bu metaların toplam kitlesine değişik üreticiler tarafından harcanmış olan toplam emeğin mevcut meta kitlesine bölünmesiyle elde edilir. Farklı üretkenlik koşulları altında çalışan sermayelerin ürünlerinin bu koşullar tarafından belirlenen **farklı bireysel değerleri** bu toplumsal değer (Marx piyasa değeri de der) etrafında eşitlenir. Dikkat edilmesi gereken nokta burada bir **eşitlenme** sü-

recinin varlığıdır: **farklı** bireysel değerler **tek bir** toplumsal değerde eşitlenmektedir.

Bu genel önerme çerçevesinde Marx farklı durumlarda farklı üretim koşullarından hangisinin toplumsal değeri belirleyeceğini araştırır. Eldeki konu açısından bu sorunun ayrıntılarına girmek gereksizdir. Ancak, kesinlikle belirtilmesi gereken bir nokta vardır burada: verilmiş bir anda, sözkonusu dalın toplam meta kitlesinin büyük bölümünün hangi üretim koşulları altında üretildiğine bağlı olarak, toplumsal değeri belirleyen koşullar değişir: bu, ortalama koşulların olduğu kadar, en iyi ya da en kötü üretim koşullarının da değeri belirleyebileceği anlamına gelir.

Böylece, Steedman'ın büyük bir gönül rahatlığıyla, Marx'ın olgunluk yapıtlarında 'tekrar tekrar belirttiğini' ileri sürdüğü tezin tam karşıtı çıkmaktadır burada ortaya. Farklı üretim koşullarının varlığında, Marx her zaman ortalama koşulların değil, duruma göre en iyi ya da en kötü koşulların da belirleyici olabileceğini **Kapital**'de açık açık ve tekrar tekrar söylemiştir (Bk. 1894 : 264 ve 270 - 271). Bu çarpıtmayı daha da acıklı kılan Steedman'ın iddiasına dayanak olarak gönderdiği yerlerde de Marx'ın aynı şeyleri söylemesidir ([11]).

Ne var ki, Steedman'ın bu açık yanılgısı, Morishima'nın haklı olduğu anlamını taşımaz tartışmada. Herşeyden önce, Morishima'nın **fiilî** emek miktarı ile **asgarî** emek miktarı arasında ortaya çıkardığı karşıtlığın temelsiz olduğu görülmektedir. Marx'ın bu tahlili içinde, metaların değerinin fiilen harcanan emek miktarı tarafından toplam emek/toplam meta kitlesi formülüne uygun olarak belirlenmesi genel kuraldır ([12]). Ama, bu toplumsal değeri, ağırlıklı olarak, asgarî emek miktarını harcayan üreticinin koşullarının belirlemesine engel değildir.

---

(11) Steedman'ın üçüncü cildin onuncu başlığının karmaşık mantıksal yapısıyla uğraşmasını beklemeye gerek yok. Dikkatli okusaydı, Marx'ın toplumsal olarak gerekli emeği ilk tanımladığı noktada (1867 : 85), verdiği özel örnekte toplumsal olarak gerekli emeğin asgarî emeği gerektiren koşullar tarafından belirlendiğini görürdü. Bu, kuşkusuz, genel durum değildir: ama asgarî emeğin belirleyici olabileceğini kesin olarak gösterir.

(12) Bu Marx için toplumsal olarak gerekli emeğin her zaman, her koşulda fiilen harcanan emek miktarı tarafından belirlendiği anlamına kesinlikle gelmez. Aksine bir örnek için bk. Marx (1867 : 314 - 15).

Sorun, Morishima'nın sadece Marx'ın henüz siyasal iktisadın eleştirisinde ilk adımlarını atmakta olduğu ve Ricardo'dan en koyu biçimde etkilendiği ([13]) bir gençlik aşamasının ürünü olan **Felsefenin Sefaleti**'nden aldığı tek bir cümleye yapışmasından ibaret değildir ([14]). Daha da kötüsü, Morishima'nın bu tek cümleyi bile doğru okuyamamasıdır. Marx'dan alınan cümle şudur: 'Değeri belirleyenin bir şeyi üretmek için verilen zaman değil, bu şeyin üretilebileceği olanaklı **asgarî** zaman olduğunu vurgulamak önemlidir; **bu asgarî ise rekabet aracılığıyla sağlanır.**' (Aktaran Morishima/Catephores, 1978 : 36; son cümlecikte vurgu sonradan.) Marx'ın burada sözünü ettiği rekabet, aynı dalda çalışan üreticilerin hepsini olanaklı en üretken koşulları benimsemeye zorlayan bir rekabettir. Bu rekabet içinde, piyasada payını büyütmek isteyen en üretken koşullu sermaye malını değerinin (üretim fiyatının) altında satar: bu durumda, piyasadan kovulmamak için direnen diğer sermayeler de zaman içinde en üretken tekniğe dönmek zorundadır. Bu süreç, tüm sermayeler en üretken koşullarda üretmeye başlayıncaya kadar sürer. Ama bir kez bu gerçekleştiğinde ortada zaten **tek bir** üretim tekniği kalmıştır. Dolayısıyla, Marx'ın bu önermesi **farklı** üretim tekniklerinin birarada varolduğu belirli bir anda değerin nasıl belirleneceği ile ilgili değildir ([15]). İki durum arasında bir **soyutlama** farkı vardır: **Felsefenin Sefaleti**'nde Marx'ın sözünü ettiği durum, farklı tekniklerin varolduğu durumda bir **eğilimdir:** bu eğilim gerçekleştiğinde değer asgarî zaman tarafından belirlenir. Bu eğilimin kendini gerçekleştirdiği andan **önce,** yani somut durumun incelenmesinde asgarî koşullar, ortalama koşullar ya da azamî koşullar belirleyici olabilir. Gerçekte, bu iki durum aynı teorik yapının iki öğesidir. Marx ikincisi kadar birincisini de incelemiştir. **Kapital**'de. (Bk. 1894 : 286 ve 1867 : 463 - 67) Kısacası, Morishima'nın sadece **Felsefenin Sefalti**'nde varolduğunu sandığı tahlil, **Kapital**'de de aynen mevcuttur. Bu iki farklı soyutlama düzeyinin karıştırılmasının Morishima'nın çözümündeki yetersizliğin kaynağında yattığı aşağıda görülecektir.

---

(13) Bu konuda bk. Mandel (1972 : 34 - 41).

(14) 'Dogmatik' marksistleri Marx ezberciliği ile suçlayanlar için bu 'şerh' yöntemi oldukça ibretle izlenecek bir olay olsa gerekir. Burada örnek vermek olanaklı olmasa bile, diğer 'modern' marksistlerin de zaman zaman aynı 'şerh' yöntemine kapıldıklarını belirtmek gerekir.

(15) Ersel (1977 : 60 n.) de, Morishima'nın bu cümleyi yorumlayış tarzını, buna yakın bir biçimde eleştirir.

Buraya kadar yapılan tartışmanın özetlenmesi, aşağıdaki bölümlerin anlaşılması bakımından yararlı olacaktır: (1) Birinci cildin soyutlama düzeyinde, değerin iki değil tek tanımı vardır. Morishima bu konuda yanılmaktadır. (2) Üçüncü cildin soyutlama düzeyinde, iki tür değer kavramı vardır: tekil üreticilerin farklı çalışma koşullarının belirlediği **bireysel** değerler ve bunların **eşitlenmesi** sürecinde ortaya çıkan **toplumsal** değer. (3) Toplumsal olarak gerekli emeği temsil eden bu toplumsal değer duruma göre en iyi, ortalama ya da en kötü koşullar tarafından belirlenebilir. Belgin biçimde konduğunda, toplumsal değer bireysel değerlerin hiç birine eşit değildir, bunların **ağırlıklı** bir ortalamasıdır. Steedman bu konuda yanılmaktadır. (4) Asgarî emeğin değeri belirlemesi rekabet sürecinin **ürünüdür.** Bu sürecin **içinde** geçerli değildir. Morishima, Marx'ın bu önermesini yanlış anlamıştır. (5) Fiilî olarak harcanan emekle asgarî emek arasında bir karşıtlık yoktur. (6) Marx, incelenen durumlarda, fiilen harcanan emeği toplumsal olarak gerekli emeğin temeli olarak alır. Ancak daha somut belirlenimler sözkonusu olduğunda, Marx'ın değerleri fiilen harcanan emekle belirlenmeyebilir (Bk. 12 sayılı dipnot). Bu konuda, Steedman ve Morishima, Marx'ın **Kapital**'de sadece fiilî değerlerle ilgilendiğini söylerken birlikte yanılmaktadır.

Kısa bir tartışmanın sınırları içine, bu kadar çok yanlışın birden toplanması Marx'ın bazı iktisatçılar tarafından ne kadar az ciddiye alındığının iyi bir göstergesidir. Ama sorun bu kadarla kalmaz: Marx üzerine bu 'üretilmiş' tezlerden kalkanlar, Marx'ın değer kuramını çürüttüklerini ileri sürerler. Aşağıda, kalkış noktasının sakatlığının bu çürütme' işlemlerinden birini nasıl battal kıldığı incelenecektir.

MATEMATİĞİN SEFALETİ

Steedman'ın eksi artık-değer ile artı kârın birarada varolabileceğini 'gösterdiği' durum Ersel tarafından farklı bir örnekle hemen hemen aynen yeniden üretildiğinden, burada yeni bir sergilemeye gidilmeyecektir. Sorunun incelenmesine geçmeden önce belirtilmesi gereken bir nokta, Boratav'ın da işaret ettiği gibi (1978 : 105), eksi artık-değerin kavramsal olarak eksi değere yaslandığıdır. Bir kez eksi-değer kavramı yıkıldığında, eksi artık-değer ortadan kalkar ve 'sorun' çözülmüş olur.

Steedman'ın işleminde dikkat çekilmesi gereken ilk nokta, örneğinde yer alan iki üretim yönteminden birinde emek üretkenliğinin diğerine göre kesin olarak daha büyük olmasıdır. Yani aynı iki malı üreten bu iki teknik arasında **mutlak** bir üretkenlik farkı vardır (Aynı şey Ersel'in örneğinde de geçerlidir). Bu gerçek, daha basit olduğu için, Steedman'ın örneğinde daha kolay görülebilir: bu örnekte ([16]), üretim yöntemlerinden (süreçlerinden) birincisi, bir birim emekle her iki maldan da birer birim net ürün üretirken, ikincisi, aynı miktarda emekle birinci maldan üç, ikinci maldan iki birim net ürün üretmektedir ([17]). Yani ikinci teknikle üretim yapıldığı takdirde aynı emek miktarıyla elde edilebilecek miktar, **her iki mal için** de birinci teknikle elde edilebilecek miktardan yüksektir.

Steedman'ın ve Ersel'in örneklerinin bu özelliği taşıması bir rastlantı değildir. Wolfstetter (1976) eksi değerlerin **sadece** bu koşullar altında ortaya çıkacağını göstermiştir. Wolfstetter'in terimleriyle söylendiğinde, iki malın değerinin aritmetik işaretleri **ancak** bir faaliyet diğerinden 'mutlak olarak zayıf' ise farklıdır. (Mutlak zayıflık, bir yöntemin her iki maldan ürettiği net ürünün de, diğer yönteme oranla daha az olması olarak tanımlanır). Böylece, iki yöntem arasındaki mutlak üretkenlik farkının eksi değerlerin **gerekli koşulu** olduğu ortaya çıkar. Steedman'ın yöntemi bu durumda sakatsa, eksi değer olgusu ortadan kalkar.

Bu gerçek saptandıktan sonra, Steedman'ın örneğinin Marx'ın değer kuramının yukarıda geliştirilen çerçevesi içinde incelenmesine geçilebilir. Belirtildiği gibi, Marx'da, bir mal iki farklı üretim yöntemiyle üretiliyorsa, bu malın farklı üretim süreçlerinin ürünü olarak farklı **bireysel** değerleri vardır. Her sürecin tek bir mal ürettiği bir durumda bu bireysel değer, malın üretildiği süreç incelenerek belirle-

---

(16) Steedman'ın örneğinin sayılarını basit bir çizelge halinde vermekte yarar var (1977 : 151) :

	Girdiler			Çıktılar		Net Ürün	
	Mal 1	**Mal 2**	**Emek**	**Mal 1**	**Mal 2**	**Mal 1**	**Mal 2**
Süreç 1	5	0	1	6	1	1	1
Süreç 2	0	10	1	3	12	3	2

(17) Net ürün burada Sraffa'nın kullandığı anlamda kullanılmıştır: Toplam çıktı ile teknolojik girdilerin farkı. Kavramın Ricardo'daki özgün anlamı farklıdır: orada kavram Marx'ın artık ürün kavramı ile özdeştir.

nebilir. Ne var ki, bağlı üretim ortamında bireysel değerleri tekil üretim süreçlerinden 'okumaya' olanak yoktur; çünkü, bir süreç birden fazla mal ürettiğinden, süreç içinde harcanan emeğin hangi oranda sözkonusu malın üretimine harcandığı bilinemez. Ne var ki, Steedman'ın özel örneğinde varolan ve eksi değerlerin gerekli koşulu olan mutlak üretkenlik farkı durumunda, malların bireysel değerleri konusunda bir **kesin** bilgi mevcuttur. Bu bilgi şöyle formüle edilebilir: her iki malın her iki sürece ilişkin bireysel değerleri **eşanlı olarak** eşit olamaz. Yani, örneğin birinci malın iki süreçteki bireysel değerlerinin eşit olduğu durumda, ikinci malın iki süreçteki bireysel değerleri **zorunlu olarak** farklıdır (ya da tersine). Gerçekte, en büyük olasılık, her iki mal için de bireysel değerlerin farklı süreçlerde farklı olmasıdır. Ama özel durumlarda bir malın bireysel değerleri eşit olabilir iki süreçte. Ancak iki mal için birlikte hiç bir zaman olanaklı değildir bu. Bunun kanıtı basittir: rastgele seçilen bir malın, iki süreçteki bireysel değerleri eşit varsayılır. Bu durumda birinci süreçte diğer mal için geri kalan emek miktarı mutlaka ikinci süreçten fazladır (çünkü bireysel değerleri eşit varsayılan maldan ikinci süreçte, aynı emek miktarıyla, daha büyük bir miktar üretilmiştir). Oysa ikinci süreçte diğer maldan üretilen miktar daha fazladır. Dolayısıyla, ikinci süreçte daha küçük bir emek miktarı daha büyük bir mal sayısına bölünecektir. Bunun sonucunda, diğer malın ikinci süreçteki bireysel değeri birinci süreçteki bireysel değerinden **zorunlu olarak** küçük olacaktır. Yani eşitlik, iki mal için eşanlı olarak olanaklı değildir.

Varılan sonuç önemlidir: mutlak üretkenlik farkının varlığında, mallardan **en az** birinin iki süreçteki bireysel değeri farklıdır. Bu bilindiğinde, Marx'ın değer kuramı ile tutarlı bir yöntem, iki bireysel değerin ağırlıklı bir ortalamasını aramak zorundadır. (Bu ağırlıklı ortalamanın bağlı üretim koşullarında nasıl bulunacağı şimdilik konu dışındadır). Oysa Steedman, hem Marx'ın değer tanımını izlediğini ileri sürmekte, hem de bireysel değerlerin bu farklılığını görmezlikten gelerek, **eşit olmadığı** kanıtlanan bu değerleri eşanlı denklemler aracılığıyla **eşit** ilân etmektedir. Böylece, Marx'ın toplumsal değerin belirlenmesi üzerine söyledikleri tümüyle bir kenara bırakılmış olur: Marx farklı bireysel değerler arasında bir **eşitlenme** sürecinden söz ettiği halde Steedman bunların **daha baştan** eşit olduklarını **varsayar.** Oysa, malın iki üretim sürecindeki üretim yöntemleri, dolayısıyla da cisimleştirdiği emek miktarı eşit değildir. İşte **eksi değerler eşit ol-**

mayan büyüklüklerin zorla eşitlenmesinden doğar ([18]).

Böylece, eksi değerlerin mevcut olabileceği tek durum olan mutlak üretkenlik farkı koşullarında, Steedman'ın eksi değerlere varırken Marx'ın yönteminden farklı bir yöntem kullandığı ortaya çıkmıştır. Bu yöntemin, Marx'ınkinden farklı olduğu, aynı soruna başka açılardan bakılarak da gösterilebilir. Marx'ın yönteminde, farklı üretim koşullarında üretildiği takdirde metaların bireysel değerleri birbirinden farklıdır; Steedman'ın yönteminde toplumsal değerlerden ayrı, farklı bireysel değerler yoktur, daha baştan yok sayılmıştır bunlar. Marx'ın yönteminde, üretim dalının bir bütün olarak elde ettiği kâr oranı, diğer dallarla eşit olduğu halde, dal içinde farklı koşullarda üreten sermayeler mevcut olduğu sürece, bu sermayeler arasında kâr oranı farklılıkları vardır: en iyi koşullarda üreten sermaye genellikle bir ola-

---

(18) Steedman'ın matematik mistifikasyonunun ardına geçmek güç olduğu için, örneğindeki elçabukluğunu basit bir paralel örnekle açıklamakta yarar var. Bir karı - koca düşünelim. 1968 yılında bütçeleri günde iki elma yemelerine izin veriyor. Aradan on yıl geçiyor, aile büyüyor: bir erkek, iki de kız çocukları dünyaya geliyor. 1978 yılında bütçeleri yine iki elma yemelerine izin veriyor, bütün ailenin. Şimdi bu ailenin bireyleri ile elmaları arasında bir büyük problem kuralım. Diyelim ki, 1978 yılında ailenin erkek bireyleri birbirlerine eşit sayıda elma yiyor. Aynı şey kadınlar için de geçerli. Ama kadınlarla erkeklerin birey başına yedikleri elma sayısı eşit değil. Şimdi soru şu: her erkek kaç elma yiyor (e), her kadın kaç elma yiyor (k): Elimizdeki veriler denklemlere şöyle geçirilebilir. $e_1 + k_1 = 2$ ve $2e_2 + 3k_2 = 2$. (1 ve 2 altsayıları 1968 ve 1978 yıllarını gösterir). Bu problem çözülemez çünkü dört bilinmeze (e_1 ve e_2, k_1 ve k_2) karşılık sadece iki denklem var. Steedman bu problemle karşılaştığında, her erkeğin yediği elma sayısının 1968'de ve 1978'de eşit olduğunu, aynı şeyin kadınlar için de geçerli olduğunu fermanla ilân ederdi. O zaman $e_1 = e_2$, $k_1 = k_2$ olacağından (altsayılar düşer), iki bilinmezle iki denklem kalırdı elimizde. Bu denklemlerin vereceği çözümler de, $e = 4$, $k = -2$ olurdu. Yani kadınlar günde iki eksi elma yerdi, erkekler de ailede sadece 2 elma olduğu halde adam başına dört. Bu saçma sonuca neden varıldığı açık: elma sayısı iki yıl arasında değişmediğine, ama ailenin birey sayısı değiştiğine göre, hem erkek, hem de kadın başına düşen elma sayısı 1968'de ve 1978'de aynı olamaz. İşte Steedman'ın büyük buluşu bu denli saçma bir mantık üzerine yerleşmiştir. Son bir gözlem: bu dipnotta verilen örnek, Steedman'ınkinden daha gerçekçidir. Çünkü kapitalist üretim tarzında, malların üretimleri için harcanan emek miktarları eksi olamaz, ama kadınların neden eksi miktarda elma yedikleri belki anlaşılabilir.

ğanüstü kâr elde eder (Marx, 1894 : 292). Steedman'ın yönteminde dal içi kâr farkları daha baştan dışlanmıştır: her sermayenin, üretim koşulları ne olursa olsun, eşit kâr oranı elde edeceği varsayılmıştır. Üstelik bu son farkın kuramsal önemi bu dar çerçeveyi aşar: Marx, tarımda farklılaşma rantını, bu olağanüstü kârdan kalkarak açıklar. Dolayısıyla, bir kez daha, Steedman'ın yönteminin Marx'ın yöntemi olmadığı ortaya çıkar ([19]).

Steedman'ın örneğinde kullanılan değerleri belirleme yönteminin Marx'ın yönteminden farklı olduğu görülünce, elde edilen eksi değerlerin (ve dolayısıyla eksi artık-değerin) Marx'ın değer tanımının bağlı üretim koşullarındaki mantıksal sonucu olmadığı anlaşılır: Eksi değerler kime ait olduğu bilinmeyen bir değer belirleme yönteminin garip bir sonucudur ama, bunların Marx'ın değer kuramıyla **hiç bir** mantıksal bağıntısı yoktur. Böylece, eksi değerlerin varlığı eksi artık-değerin gerekli koşulu olduğuna göre, Steedman'ın eksi artık-değer ile artı kârın birlikte varolabileceği iddiası da ortadan kalkar.

Steedman'ın eşanlı denklemlerinin Marx'ın yönteminden köklü biçimde ayrıldığı kanıtlanmakla birlikte, kendisinin bu yöntemi Marx' dan türettiği konusundak iddiasını da kısaca incelemek gerekir. Değerlerin eşanlı denklemler aracılığıyla belirlenmesi Marx'da hiç bir biçimde varolmadığından, Steedman bu yöntemi Marx'ın değeri, değişmez sermayenin aşınma payı, değişken sermaye ve artık-değeri toplayarak elde etmesine dayandırır. Her malın tek bir üretim tekniği tarafından üretildiği ya da almaşık olarak bireysel değerlerin toplumsal değerlere zaten eşitlenmiş olduğunun varsayıldığı bir durumda, Marx'ın bu yönteminin, tüm ekonomi açısından eşanlı denklemlerle ifade edilmesinde bir sakınca yoktur. Ne var ki, mallardan biri için birden fazla üretim yöntemi sözkonusu olduğunda bu malın **toplumsal** değerini, diğer malların değerleriyle eşanlı olarak bir denklemler sistemiyle belirlemeye olanak yoktur. Bunun biri kuramsal, diğeri biçimsel iki nedeni vardır: Kuramsal neden, böyle bir eşanlı belirlenimin malın farklı bireysel değerlerinden soyutlaması, onları yok sayması, bunları eşitlenme süreci içinde ele alacağına baştan eşit

---

(19) Ersel'in yazısındaki şu bölümde açıkça yanıldığı ortaya çıkmaktadır: 'Steedman'ın bu yaklaşımı Marx'ın **Capital**'de ileri sürdüğü değer ve zorunlu emek kavramlarını bağlı üretim durumuna uygulamaktan ibarettir. Ayrıca, dikkatle incelendiğinde Steedman'ın Marx'ın yaklaşımına sıkı sıkıya bağlı kaldığı da görülür' (1977 : 59).

kabul etmesidir. Biçimsel neden ise basittir: bir mal için iki üretim denklemi yazılır fakat mala her iki süreçte de aynı değer atfedilirse, denklem sayısı bilinmez sayısından fazla olacağından (20), sistem belirsiz hale gelir. Dolayısıyla, bireysel değerlerin ortak bir toplumsal değere indirgenmesinde eşanlı belirlenim yöntemi kullanılamaz. Kullanılırsa bu yöntem, Marx'ın yöntemine aykırı (kuramsal neden) ve anlamsız (biçimsel neden) olur. Dikkat edilecek bir nokta, bu sonuca bağlı üretim koşullarından bağımsız olarak varıldığıdır: varılan sonuç, tek bir ürün üreten süreçler sisteminde de geçerlidir.

Bağlı üretim, en azından belirli biçimleri altında (21), değer kuramı açısından bireysel değerlerin toplumsal değere indirgenmesi gereğini getirir. Eğer bir mal birden fazla süreçte üretiliyorsa (ki Steedman'ın incelediği durum budur) ortada farklı bireysel değerler var demektir. Ancak eşanlı denklemler yöntemi farklı bireysel değerlerin varlığında genel olarak geçersiz olduğuna göre, bağlı üretim durumunda da geçersizdir (22). Dolayısıyla, Steedman'ın, Marx'ın yöntemini bağlı üretime uyguladığı yolundaki iddiasının geçersizliği burada da ortaya çıkmaktadır.

Steedman'ın bağlı üretim ortamında uygulamaya çalıştığı değer kuramı, Marx'ın değer kuramından tümüyle farklılaşmakla kalmaz. Üstelik kendi içinde de tutarsız, çelişiktir. Steedman'a göre, değerler mallarda cisimleşmiş olan emek miktarı tarafından belirlenir. Oysa kendi örneğinde, bir malda cisimleşmiş emek iki süreçte farklıdır. Dolayısıyla, bu malın iki süreçteki değerinin, kendi mantığına göre, farklı olması gerekir. Steedman, bu farklı (bireysel) değerleri eşit varsayarak kendi tanımıyla çelişkiye düşer.

Elde edilen sonuçlar şu gerçeği açıkça göstermektedir: Steedman, bağlı üretim ortamına Marx'ın değer kuramını değil, başka bir değer

---

(20) Bu, tek süreç/iki mal içeren bağlı üretim sorununun tersidir.

(21) Belirli başka biçimler altında bu sorun doğmayabilir: en basit örnek hiç bir malın birden fazla süreçte üretilmediği, ama en azından bir sürecin birden fazla mal ürettiği durumdur. Burada bağlı üretim vardır, ama bireysel değerler/toplumsal değer farklılığı yoktur.

(22) Eşanlı denklemler yönteminin geçersizliğinin buradaki kanıtlanması gerek Morishima'nın gerekse Akyüz'ün kanıtlamalarından farklıdır: bir yandan, farklı üretim yöntemlerinin varlığında yöntemin henüz tek ürün aşamasında geçersiz olduğu ortaya konmuştur; öte yandan, usyürütmenin gerekçesi sadece biçimsel değil aynı zamanda kuramsaldır.

Kuramını uygulamıştır. Dolayısıyla, Marx'ın değer kuramının mantıksal sonucuna götürüldüğünde çelişik olduğu yolundaki iddiası dayanaksızdır. Bu konuda kopan gürültü bir bardak sudaki hırtınadan farksızdır.

MORISHIMA'NIN ÇÖZÜMÜ

Ersel'in ve Akyüz'ün yazılarında açık olarak gösterildiği gibi, Morishima, Steedman'ın iddialarına, değerleri ve artık-değeri bir doğrusal programlama problemi çerçevesinde belirleyerek cevap vermiştir. Bu belirleme yöntemini ise, yukarıda da belirtildiği gibi, Marx'ın **Felsefenin Sefaleti**'ndeki bir cümlesine dayandırmıştır. Morishima'nın bu çözümü iki amaçla kullanılabilir: (1) değerlerin ve dolayısıyla artık-değerin bağlı üretim koşullarında eksi olmadığını göstermek, böylece 'Temel Marxgil Teorem'i korumak (23). (2) Marx'ın değer kuramını (ya da daha genel bir anlamda emek değer kuramını) bağlı üretim durumuna, kuramın tutarlılığına zarar gelmeyecek biçimde uygulamak.

Bu yazıda söylenenler ışığında, Morishima'nın çözümüne birinci amaç açısından gerek olmadığı açıktır (24). Marx'ın değer kavramı tutarlı olarak uygulandığı takdirde, ne eksi değerler çıkar ortaya, ne de eksi artık-değer. Morishima ise, yukarıda gösterildiği gibi, Marx'ın konumunun yanlış bir nitelemesinden hareket etmektedir.

İkinci amaç açısından bakıldığında ise, Morishima'nın çözümü yetersizdir. Bu yetersizliğin nedeni Ersel'in öne sürdüğü (ve Boratav'ın katıldığı) gerekçeler değildir. Ersel'e göre Morishima'nın yaklaşımında, 'ekonomi hem rekabetçi kapitalist ekonomiden farklı bir amaç (mi-

---

(23) Bu teorem için bk. Ersel, 1977 : 58 n. Ersel'in bu teoremin başına Okishio ile Morishima'nın adlarının yanısıra Marx'ın adını da yazması, Marx'ın değer kuramını Morishima ve Steedman gibi anladığını gösterir. Yoksa Marx'ın ne 'temel' teoremidir bu, ne de artık-değer ile kâr arasındaki ilişki için söylediği herşeyi ya da en önemli şeyleri içerir. Zaten teoremin marksist değil 'Marxgil' olması da bundandır.

(24) Bu yazı, bu noktada Boratav'ın bir diğer yargısıyla birleşmiş oluyor: '... artı değer kuramının ise, Morishima'nınki gibi uygunsuz desteklere bence ihtiyacı yoktur' (1978 : 111). Ne var ki, 'uygunsuz'luk nedenleri konusundaki gözlemler farklı. Ersel ve Boratav'ın Morishima'ya yönelttiği itirazlar bence geçerli değil.

nimum emek kullanımı) ve hem de farklı bir işleme mekanizmasına (ekonominin bütününü içeren bir optimizasyon örneğin bir merkezî planlama) sahip görünmektedir' (1977 : 65 - 66). Ersel bu itirazları Morishima için geçerli sayıyorsa, Marx için de geçerli saymalıdır. Çünkü Marx'ın **Kapital**'in birinci cildinde incelediği genel olarak sermaye'nin, malların üretimi için gerekli emek miktarını sürekli olarak asgarîye indirme eğilimi kapitalist üretim tarzının en önemli özgül yanlarından birini oluşturur (Bk. örneğin 1867 : 467). Bu asgarîleştirme işleminin hangi süreçler altında gerçekleştiğini ise Marx rekabet aracılığıyla açıklar: dolayısıyla Ersel'in gerekli olduğunu düşündüğü 'merkezî planlama'ya böyle bir süreçte ihtiyaç yoktur (a.y., s. 463 vd.).

Morishima'nın çözümünün bir bağlı üretim çözümü olarak temel yetersizliği, Marx'ın **Felsefenin Sefaleti**'nde sözünü ettiği 'asgarî' emeğin uygulanabileceği soyutlama düzeyini yanlış anlamasından kaynaklanır. Yukarıda da belirtildiği gibi değerin asgarî emek ile belirlenmesi, rekabetin sürecinin **sonunda** ortaya çıkan bir durumdur: bu durumda, sadece bir teknik vardır. Dolayısıyla farklı bireysel değerlerin bir toplumsal değere indirgenmesi sorunu da ortadan kalkmıştır. Esasen Morishima'nin çözümünde de, üretkenliği mutlak olarak düşük olan süreç kullanılmaz (Morishima, 1976 : 601; Morishima/Catephores, 1978 : 36). Dolayısıyla bu çözüm bağlı üretimde (veya yokluğunda), iki üretim yöntemi arasında üretkenlik farkı varsa, her ikisinin **birden** kullanıldığı bir durumu açıklayamaz ([25]). (Kesin üretkenlik farkı olduğu durumlarda, her iki tekniğin birden kullanılamayacağını iddia etmek, belirli bir iktisat okulunun teknik seçimi sorunsalına uygun düşebilir ama: (1) böyle bir yaklaşım, belirli bir somut düzeyde, gerçek dünyada olanları açıklamaktan acizdir: örneğin petrol fiyatları yükselince, hem daha verimli petrol kuyuları, hem de o güne kadar verimsiz olduğu için çalıştırılmamış kömür madenleri yeniden işletilmeye başlanır; (2) Marx, bu tür bir 'teknik seçimi' sorunsalı yerine, farklı üretkenliklerdeki süreçlerin birarada kullanıldığı durumları incelemeyi tercih eder (1894 : 270 - 71). Bu tercihiyle de kapitalist gerçekliği daha sağlam temellerde anlamaya yönelmiş olur. Kaldı ki Marx'ın rant kuramı, bu tür tekniklerin birarada kullanılmasına dayanır).

İkinci olarak. Morishima'nın benimsediği yöntemde mallardan bi-

(25) Bu, kullanılan tekniğin kaçınılmaz sonucudur: doğrusal programlama yöntemlerinin en iyi çözümü vermesi doğası gereğidir.

ri emek harcanarak üretildiği ve kısmen tüketildiği halde değeri sıfırdır (Morishima, 1976 : 601; Morishima/Catephores, 1978 : 34; 1978 : 20). Bunun nedeni, sözkonusu malın talebe tam tamına uygun bir miktarda üretilmemesidir: Arz fazlası olduğunda malın değeri sıfıra düşmektedir. Bu sonuç, değer kuramına aykırıdır: arz fazlası durumunda malın değeri sıfıra düşmez, sadece küçülür ([26]). Morishima'nın vardığı türden bir sonuç, alınıp satılarak meta-para-meta başkalaşımından geçen bir malın değerini sıfır kabul etmekle Marx'ın değer kuramıyla tutarsızdır.

SABİT SERMAYE SORUNU

Bağlı üretimin değer kuramı için önemi genellikle, 'arı' bağlı üretim adı verilen, bir süreçte birden fazla mal üretildiği durumların varlığına değil, sabit sermayenin ele alınmasının en iyi yöntemi olduğu iddiasına dayandırılır (Steedman, 1977 : 137 - 38). Marx sabit sermayeyi aşınma (değer aktarma) kavramı içinde tutarlı olarak ele almış olduğuna göre, bağlı üretimin daha iyi bir yöntem olduğu kanıtlanmalıdır. Steedman kitabının sabit sermaye üzerindeki 10. bölümünde bunu yapar ([27]). Bu bölümde, yazının ana konusuna ikincil olarak bağlı olan bu sorun, yer sınırı dolayısıyla kısaca ele alınacak ve Steedman'ın usyürütmesinin, aynen bağlı üretim konusunda olduğu gibi burada da onulmaz biçimde sakat olduğu gösterilecektir. Yer sınırı dolayısıyla Steedman'ın aritmetik örnekleri buraya alınmayacak, tartışma sözle yürütülecektir.

Steedman'ın kalkış noktası, sabit sermayenin aşınmasının yıldan

---

(26) Marx'ın '... nesne yararsızsa içerdiği emek de öyledir; emek emek olarak sayılmaz ve dolayısıyla hiç bir değer yaratmaz' (1867 : 88) biçimindeki önermesi, ancak sözkonusu mal kitlesinin hiç bir bölümü satılamazsa sözkonusu duruma uygulanabilir. Buradaki genel önermenin, arz/talep eşitsizliği somut durumuna uygulanması için bk. (Marx, 1894 : 268).

(27) Buna karşılık Ersel, sabit sermayeyi en iyi ele alma yönteminin bağlı üretim tahlili olduğunu tek bir gerekçe göstermeden ileri sürmektedir 1977 : 54). (Herhalde von Neumann'ın sorunu bu çerçeve içinde ele alması, marksistlerin de öyle yapması için bir gerekçe olarak düşünülmemiştir). Bu durumda, Ersel'in Steedman'ın gerekçelerine aynen katıldığını varsaymak gerekir.

yıla 'doğrusal bir oranda' olmayabileceği, örneğin bir makinanın kullanımının birinci yılında daha az, daha sonraki yıllarda daha çok verimli olabileceğidir. Kendisi, Marx'ın genellikle zaman içinde eşit oranlı aşınmayı varsaydığı halde, bu olasılığın da farkında olduğunu, eşit aşınma varsayımının bir ilk soyutlama olduğunu belirtir. Ancak, Steedman'ın iddiası, bu ilk soyutlama terkedildiğinde, aşınma (son ürüne değer aktarma) yönteminin çelişik sonuçlar verebileceğidir. Bunu göstermek amacıyla, bir örnek kurar Steedman: bu örnekte, aynı makina farklı sermayeler tarafından iki ayrı yaşta kullanılmaktadır. Steedman'ın ilk adımı, Marx'ın son ürüne değer aktarma yöntemini kullanarak, bu iki farklı yaştaki aynı makinanın ürettiği tek mal için iki farklı değer elde etmektir. Üstelik bu değerlerin her ikisi de, net ürün yöntemiyle elde edilen doğru değerden farklıdır. Dolayısıyla Steedman, bu yöntemin içsel olarak tutarsız bir durum doğurduğu sonucuna varır (1977 : 142 - 144).

Steedman'a göre değerlerin **doğru** hesaplanma yöntemi makinaya her yaşta ayrı bir değer verip sorunu eşanlı denklemler yoluyla çözmektir. Yani değerler düzeyinde bağlı üretim yaklaşımını benimsemektir. Ama bu durumda da, farklı örneklerde ya aşınma payı, yani sabit sermayeden son ürüne aktarılan değer, veya sabit sermayenin dönem sonunda kendi değeri eksi çıkabilmektedir (1977 : 144 - 46). Oysa aynı örnek içinde kâr oranı, malın ve eski makinaların fiyatları artı çıkmaktadır. Dolayısıyla matematiksel olarak tutarsız sonuçlara yol açmadığı durumlarda bile değer kuramı kendi temeliyle çelişik sonuçlar vermektedir. Buradan iki sonuç çıkar: (1) sabit sermaye sorunu tutarlı olarak ancak bağlı üretim yöntemiyle ele alınabilir; (2) ancak bu tutarlı yöntem bile değer kuramında çelişkilere yol açar.

Gerçekten de, eksi aşınma payı veya kullanılmış sabit sermaye öğesinin eksi değere sahip olması değer kuramının temelleriyle çelişkili ve son derece ciddî sonuçlardır. Marx'ın belirttiği gibi 'üretim araçları hiç bir zaman ürüne kendilerinin katıldıkları süreçten bağımsız olarak sahip oldukları değerden fazlasını ekleyemezler' (1867 : 309). Bu önermenin sabit sermayenin eksi değeri ile çelişik olduğu açıktır: bu durumun anlamı sabit sermayenin sahip olduğu değerden daha fazlasını ürüne aktarmasıdır. Öte yandan üretim aracının değeri, Marx'a göre '... üretim aracı olarak girdiği emek süreci tarafından değil, bir ürün olarak çıktığı emek süreci tarafından belirlenir' (a.y.) (Bu iki önermenin birbirine bağlılığı açıktır). Bu ikinci önerme ise, eksi aşınma

durumuyla çelişiktir: bu durumda olan, ürünün sabit sermayeye değer aktarması yani üretim aracının değerinin, üretim aracı olarak girdiği süreç tarafından belirlenmesidir.

Ne var ki, bütün bu 'ciddî' sonuçlar gayrıciddî bir işlemin sonunda ortaya çıkmıştır. Steedman'ın iki hesaplama yönteminin ikincisinden başlamak daha yararlı olacaktır: bu sözde 'doğru' hesaplama yöntemi, aynen Steedman'ın bağlı üretimde kullandığı yöntem gibi, bir malın farklı üretkenlik koşullarında üretilmiş türlerinin eşit olmayan bireysel değerlerinin zorla eşitlenmesine dayanmaktadır (Bireysel değerlerin eşit olmadığını göstermek basittir: sözkonusu durumda varsayım, makinenin iki farklı yaşta farklı verimliliğe sahip olduğu olduğuna göre, aynı miktarda canlı emek iki durumda farklı miktarda mal üretecektir. Bu da, birim değerin farklı olması demektir). Oysa, yapılması gereken, bireysel değerlerin farklılığını kabul ederek, toplumsal değerin nasıl oluştuğunu araştırmaktır. Bunun cevabı da zor değildir: üretim aracı kullanım değerini yitirdiği ölçüde değerini de yitireceğinden (Marx, 1867 : 306), yaşam süresi boyunca kullanımı sonucunda üretilebilecek tüm mal birimlerine eşit oranda değer aktarır. (Yani kullanım değerine oranla eşit —ya da doğrusal— aşınma, kuramın temelidir) [28]. Bu durumda, malın üretim aracının yaşam süresi boyunca üretilen her birimi eşit değerdedir. Üretim aracının ortalamadan daha az verimli olduğu yıllarda, bireysel değer toplumsal değerin üstüne yükselir, ortalamadan daha verimli olduğu yıllarda, bireysel değer toplumsal değerin altına düşer. Birinci tür yıllar sözkonusu sermaye için düşük kârlı yıllardır; ikinci tür yıllar olağanüstü kâr elde edilen yıllar. Ancak uzun dönemde, üretim aracının tüm yaşam süresi üzerinden hesaplandığında, bu üretim aracını kullanan tekil sermayenin de, tüm dalın da kâr oranı, diğer dalların kâr oranına eşittir.

Steedman'ın 'doğru' yöntemi sadece değer kavramının kuramsal temellerine aykırı değildir, birçok saçma sonuç da doğurur: burada bu sonuçların ikisine kısaca değinilecektir. Birincisi, Steedman'ın yönteminde, üretim aracının yıldan yıla değişen verimliliği ne olursa olsun, her yaşta üretim aracını kullanan tüm sermayeler (ya da yıllar üzerinden aynı sermaye) aynı kâr oranını elde eder. Oysa, gerçekte, bu tür verimliliği değişen üretim araçlarıyla çalışan sermayelerin el-

---

(28) Bu tür bir önermeyi Armstrong/Glyn/Harrison (1978) de yapar. Ancak yazarların yaklaşımı bazı varolmayan sorunların etkisinden arınamamıştır.

de ettiği kâr oranı yıldan yıla değişir. İkincisi, Steedman'ın yöntemiyle çalışıldığında ama örneği genişletildiğinde malın değerinin yıldan yıla değişeceği görülebilir (29). Bu sonucun değer kuramıyla bağdaşmayacağı ortadadır: Marx'ın deyişiyle toplum için 'normal' koşullarda (aynı üretim tekniği ile) üretildiği halde, iki yılın ürünlerinin değerleri farklı olacaktır. Ama bu sonuçlar ikincildir. Önemli olan şudur: Steedman, eksi aşınma ve eksi sabit sermaye değeri durumlarına Marx'ın değer kuramını uygulayarak değil, terkederek varmıştır. Bunun nedeni bireysel değer ile toplumsal değeri karıştırmış olmasıdır.

Bir kez Steedman'ın 'doğru' yöntemindeki bu temel yanlış anlaşıldığında, Marx'ın kendi yöntemiyle (yani sabit sermayenin değerinin son ürüne aşınması oranında aktarılması) yapılan değer hesaplamasının **hiç bir** tutarsızlığı olmadığı görülecektir (30). Steedman'ın bu hesaplama sonucunda aynı mal için üç farklı değer elde ettiği belirtilmişti. Bu üç değerden ikisinin malın farklı üretim süreçlerine (farklı yaştaki üretim araçlarıyla yürütülen iki farklı sürece) bağlı iki farklı **bireysel** değeri olduğu bir kez kavrandığında, hem bu iki değerin neden birbirine eşit olmadığı, hem de ikisinin de, net ürün yöntemiyle elde edilen **toplumsal** değerden neden farklı olduğu çok açık biçimde ortaya çıkacaktır. Gerçekte bu sonuç bir tutarsızlığın belirtisi değil, Marx'ın kuramının mantıksal bütünlüğünü gösteren bir sonuçtur: burada sabit sermayenin tahlilinin, farklı üretim yöntemlerinin varolduğu durumda değerin oluşumunun tahliliyle bütünleştiği ve tutarlı olduğu açıkça ortaya çıkar.

Bu bölümdeki tartışmaların sonuçlarını açık seçik biçimde özet-

---

(29) Bunun için yapılması gereken tek değişiklik, farklı yaşlardaki makinaların örneğe eşit oranda değil farklı oranlarda girmesidir. Metindeki sonucun elde edilmesini sağlayacak en basit durum, tek bir kapitalistin (örneğin bir mutlak tekel) yıllar üzerinden aynı üretim aracını kullanmasıdır.

(30) Steedman'ın Marx'ın yöntemini kullanırken tek kusuru, elde ettiği sonuçların değer kuramıyla tutarlı olduğunu görememesi değildir. Ayrıca, kendisi daha önce Marx'ın zamana oranla eşit aşınma yönteminin makinaların verimliliğinin yıldan yıla değiştiği durumlara uygulanamayacağı yolundaki görüşünden söz etmişken, tam bu koşulun varsayım dolayısıyla geçerli olduğu bir örnekte eşit aşınma yönteminin kullanımını Marx'a atfetmektedir! Ancak dürüstlük dışı olarak nitelenebilecek bir davranışın tartışma açısından sonuçları ikincildir. (Sadece bireysel değerlerin toplumsal değerden sapma oranını etkiler, ama sapmanın nedeni değildir).

lemekte yarar vardır: (1) Steedman eksi aşınma ve eksi sabit sermaye değeri gibi sonuçlara, burada da Marx'ın kuramını uygulayarak değil kendi uydurduğu bir yöntemle varmıştır. (2) Steedman'ın sabit sermayenin değerini incelemek için kullandığı bağlı üretim yöntemi kusurludur. (3) Buna karşılık, Marx'ın sabit sermayenin değerinin son ürüne aşınma oranında aktarılması üzerinde temellenen yöntemi, hiç bir soruna yol açmadan kusursuz bir biçimde kullanılabilmekte ve kuramın diğer yönleriyle anlamlı bir tutarlılık göstermektedir. (4) Dolayısıyla, bu tartışma açısından hepsinden önemlisi, marksist değer kuramı için **sabit sermayenin tahlilinin bağlı üretim çerçevesi içinde ele alınmasına ne gerek vardır** (3. nokta), **ne de olanak** (2. nokta). Steedman bu gerekliliği, başka durumlarda da görülen tipik obskürantist yöntemleriyle 'kanıtlamaya' çalışmış ama başaramamıştır.

SONUÇ

Bu yazı, bağlı üretim sorununa herhangi bir emek değer kuramının genelleştirilmesi açısından değil, marksist değer kuramının tutarlılığı açısından yaklaşmıştır. Bu çerçeve içinde yapılan tartışmanın en önemli sonucu Marx'ın değer kuramının bağlı üretim ortamında çelişkilere yol açmadığıdır. Steedman'ın bu yoldaki iddiası tümüyle temelsizdir. Bu iddiayı 'kanıtlarken' Marx'ın değer kavramını terketmiştir. Dolayısıyla, elde ettiği eksi değerler ve eksi artık-değerin Marx'ın değer kuramı ile hiç bir ilgisi yoktur. Ayrıca Steedman'ın işlemi, kendi içinde de, kuramsal olarak sakattır: üretim koşulları farklı malların, bu üretim koşulları tarafından belirlendiği varsayılan değerlerini eşit kabul etmekle, kendi yaslandığı değer tanımıyla çelişkiye düşmektedir, Steedman. Bu tür çelişik bir kuramsal temele dayanan bir matematik modelinin de eksi değerler gibi garip, saçma sonuçlar vermesi en olağan şeydir. Steedman'ın bu işlemi, matematik araçlarının ayırımsız ve eleştirisiz kullanımın toplumsal bilimlerde ne ölçüde bir matematiksel mistifikasyona yol açabileceğini göstermektedir.

Steedman'ın tüm işlemi sakat olduğu halde, Morishima, Steedman'la bambaşka bir düzeyde bir tartışmaya girişmiştir. Bu tartışmada her iki yazar da Marx'ın kuramsal önermelerini tümüyle yanlış ifade etmiş, üstelik gönül rahatlığıyla Marx'ı kendilerine tanık göster-

mişlerdir. Burada çeşitli yönlerden eleştirilmiş olan bu tartışma 'çağdaş' iktisat kuramında Marx üzerine yapılan bazı tartışmaların gerçekte gece karanlığında verilen çarpışmaların ötesine geçemediğini ortaya koyan iyi bir örnektir.

Bağlı üretimin marksist değer kuramını hiç bir anlamda 'kayıtlamadığı' ortaya çıkmıştır. Gerçekte, ileri sürülen çeşitli sözde 'çürütmelere' rağmen bu kuram dimdik ayaktadır. Kapitalizmi bütün karmaşıklığı içinde anlayabilmek ve değiştirebilmek için gerekli temeli veren tek kuram da odur. Marksistlerin gündemindeki sorun, bu kuramdan hareketle kapitalizmin vardığı aşamayı ve yeni eğimlerini araştırmaktır.

BAŞVURU

AKYÜZ, Y. (1978) : 'Değer, Artık-Değer ve Bileşik Ürün,' **Toplum** ve **Bilim,** 5, Bahar 1978.

ARMSTRONG, P./GLYN, A./HARRISON, J. (1978) : 'In Defense of Value', **Capital and Class,** 5.

BORATAV, K. (1978) : 'Eksi Değerler ve Eksi Sömürü Oranı Üzerine', **Toplum ve Bilim,** 4, Kış 1978.

ERSEL, H. (1977) : 'Emek-Değer Kuramı ve Bağlı Üretim', **Toplum ve Bilim,** 3, Güz 1977.

MANDEL, E. (1972) : **La formation de la pensée èconomique de Karl Marx,** François Maspero, Paris.

MARX, K. (1867) : **Kapital,** c. 1, k. 1, Odak Yayınları, 1974.

MARX, K. (1894) : **Kapital,** c. 3, k. 1, Sol Yayınları, 1970.

MORISHIMA, M. (1973) : **Marx's Economics,** Cambridge University Press, Cambridge.

MORISHIMA, M. (1976) : 'Positive Profits with Negative Surplus Value: A Comment', **Economic Journal,** September, 1976.

MORISHIMA, M./CATEPHORES, G. (1978) : **Value, Explaitation and Growth,** McGraw Hill, London.

STEEDMAN, I. (1975) : 'Positive Profits with Negative Surplus Value', **Economic Journal,** March 1975.

STEEDMAN, I. (1976) : 'Positive Profits with Negative Surplus Value: A Reply', **Economic Journal,** September 1976.

STEEDMAN, I. (1977) : **Marx After Sraffa,** New Left Books, Londra.

WOLFSTETTER, E. (1976) : 'Positive Profits with Negative Surplus Value: A Comment', **Economic Journal,** December 1976.

OSMANLI EKONOMİSİ VE OSMANLI MALİYESİ (1881-1914)

Çağlar KEYDER

Bu makalede, Osmanlı İmparatoriuğu'nun II. Abdülhamit, İttihat Terakki ve Birinci Dünya Savaşı dönemlerini içeren son dönemine ait bazı hipotezler geliştirmeyi amaçlıyorum. Bu döneme ilişkin tarih bilgimiz artmış olmasına rağmen, hâlâ cevaplandırılması gereken bazı sorular var, ve henüz elimizdeki bilgileri tutarlı bir yoruma oturtmuş değiliz. Amacım hem bir yorum yapmak, hem de araştırılması gereken konulara dikkati çekmek.

Osmanlı sisteminin en önemli özelliği, devletin oynadığı merkezî roldü. Bu sistemi destekleyen ve özellikle, devletin sistem içindeki yerini belirten ideoloji ise devletin kendisinden daha güçlü çıktı. 1918'den çok sonra cumhuriyetin resmî ideolojisi, ekonomi ve topluma getirdiği devletçi yorumla, devletin merkez olduğu bir dünya görüşünü sürdürdü. Cumhuriyet döneminin tarih kitaplarına bakacak olursak, Osmanlı vakanüvislerinde görülen saray-mekrez perspektiflerinden farklı bir görüş açısı bulamayız. Devletin toplum içindeki yerini belirlemesi açısından, cumhuriyetin resmî ideolojisinin, 1950'lere kadar Osmanlı ideolojisini sürdürdüğünü söyleyebiliriz. Bu sürekliliğin sonuçlarından birisi, Osmanlı İmparatorluğu'nun yakın tarihinin cumhuriyetçi yorumunda gözlenebilir. Devletin önemi ve sosyo-ekonomik tarih içindeki ayrıcalıklı konumu, cumhuriyetin Osmanlı tarihi anlayışını Osmanlı Devleti'nin tarihine indirgedi. Tüm Osmanlı tarihi merkezî otoritenin güçlülüğü, zayıflığı, talihsizliği çerçevelerinde incelendi. Sadece lise tarih kitaplarında değil (unutmayalım ki, ideoloji öğreniminin temel taşı lise ders kitaplarıdır), C.H.P. hükümetlerinin resmî tarih anlayısında da Osmanlı tarihi «Osmanlı merkezî otoritesinin tarihi», Osmanlı iktisat tarihi de «Osmanlı devlet maliyesinin tarihi» olarak kabul edildi. Ancak 1950'lerde, cumhuriyetin ideolojisinin etkinliğinin azalmasından sonra, Osmanlı tarihinin eskiyle çelişen yeni yorumları geçerlik kazanmaya başladı. Osmanlı merkezî ideolojisi nasıl toplum ve devletin karşılıklı dayanışmasını ve bütünleşmesini savunuyorsa, cumhuriyetin hakim ideolojisi de devlet-toplum çıkarlarının özdeşliğini simgeliyordu. Özellikle devletçi, paternalist görüşe göre, toplumun dönüşümü ancak devlet tarafından gerçekleştirilebilecek bir

gelişmeydi. Bu nedenle de devletin zayıflığı toplumun da durağanlığını gösteriyordu. Bu ideoloji çerçevesinde Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemine bakıldığında, öncelikle gözlenen olgu devlet maliyesinin ve giderek merkezî otoritenin güçsüzlüğüydü. Bu nedenle de cumhuriyet rejiminin başarısı devleti kurtarmış olmaktan kaynaklanıyordu. «Devleti kurtarmak», sadece işgal ordularını savmak değil, aynı zamanda bunalım içinde olan bir merkezî otorite yerine, güçlü bir mekanizma getirmek anlamına geliyordu. Nitekim, bir işgal söz konusu olmadığı halde, 1960'lara kadar politik muhalefet çoğu zaman «devleti kurtarmak» sözcükleriyle yapılmaktaydı.

Devletçi görüşe göre, devlet maliyesinin iflâsı tüm ekonominin de bunalımda olduğunu kanıtlıyordu. Bu nedenle son dönem Osmanlı iktisat tarihinin ayrı bir konu olarak ele alınması için devletçi ideolojinin hakimiyetini biraz olsun yitirmesini beklemek gerekti. Ancak o zaman devlet maliyesiyle özdeş olmayan, ekonomi diye bir analiz düzeyi ortaya çıktı.

Böyle bir analizin, ekonomi düzeyinin göreli bağımsızlığıyla tutarlı bir biçimde sürdürülmesi gerekir. Ekonomik düzeyin göreli bir bağımsızlık kazanabilmesinin önşartlarını Osmanlı toplumsal-oluşumunda bulmak gerekiyor. Bu önşartlar ise, «ekonomik değer kuralının işlemesini sağlayacak pazar ortamı» olarak kısaca özetlenebilir. Osmanlı ekonomisinin 19. yy. boyunca giderek Avrupa ticaret sermayesinin etki alanına girmesiyle, dünya kapitalist pazarında oluşan fiyatlara yönelik meta üretimi de gelişmeye başladı. Öyle ki, İmparatorluğun son 50 yılındaki «ekonomik» pratiğin ve «ekonomi» düzeyinin devletten göreli bir bağımsızlık içinde incelenmesi olası, hatta gerekli oldu. Nitekim, «ekonomi» düzeyinin kendine özgü tarihini araştırmaya yönelik birçok çalışma geçtiğimiz on yıl içinde yayınlandı. Ticaretin geliştiği, tarımsal üretimin ve vergi gelirlerinin arttığı, hatta bir «sanayi devrimi»nin varlığından söz edilebileceği iddia edildi ([1]). Özellikle Vedat Eldem'in 1970'de yayınlanan incelemesinden sonra, bütün dönemin yeniden gözden geçirilmesi gerektiği kesin olarak anlaşıldı ([2]). Eldem, 1881 - 1913 döneminde, malî bunalıma paralel olarak, millî gelirde

(1) Edward C. Clark, «The Ottoman Industrial Revolution», **International Journal of Middle East Studies,** Vol. 1, 1974.

(2) Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğunun İktisadî Şartları Hakkında Bir Tetkik,** İstanbul, 1970. Ayrıca Çağlar Keyder, kitap eleştirisi, **ODTÜ Gelişme Dergisi,** Sayı 2, 1971.

önemli bir artış ve diğer bütün ekonomik değişkenlerde gelişme kaydedildiğini yadsınamaz bir biçimde ortaya koymaktaydı. Yılda % 1.5 oranında bir millî gelir artışı (3) ile birlikte, dış ticaret hacmi iki katına çıkmış, demiryolu ve limanların yapımıyla tarımda teknik gelişmeler olmuş, pazarlama oranı yükselmişti. Dönemin ikinci yarısında ekonomik etkinlik daha da artmıştı. 1901 - 1915 arasında 107 sanayi şirketi kurulmuş; 1897'den 1913'e pamuk üretimi 4 misli, tütün 3.2 misli, üzüm, fındık ve incir üretimleri ise 2 misli artmıştı. Savaş döneminde ise ekonominin gelişmesi gerçekten baş döndürücü bir hıza ulaştı: bu dört yıl boyunca 42 ticaret ve sanayi şirketi, 15 inşaat ve nakliyat, 16 finans, 9 sigorta ve 6 tarım şirketi kuruldu (4). Bu ekonomik etkinliğin yanında, devlet maliyesinin içinde bulunduğu durum —yani dış borçlar— ise bilindiği gibi çok farklı bir görünümdeydi. Bütçe devamlı açık veriyor, fark borçlarla kapanıyordu. Oysa, hem bütçe açığını yaratan, hem de dışarıya değer transferine neden olan en önemli etken bu borçların ve faizlerinin ödenmesi olmuştu (5). Osmanlı reformcuları malî krizle savaşmak için kısa dönemli önlemler alıyorlar ve sonunda borç yükünü daha da artırıyorlardı.

Devletin malî iflâsıyla, ekonominin gelişmesi arasında ne tür bir ilişki saptanabilir? Şimdi, bu sorunun cevaplanmasına yönelik bazı önerilerde bulunmak istiyorum.

Borçların ekonomik etkisini inceleyebilmek için öncelikle içeri giren ve dışarı çıkan parasal fonları aritmetik olarak belirlemek gerekiyor. Ancak, bu göründüğü kadar kolay bir iş değil. Osmanlı maliyesi ve Düyun-u Umumiye tarafından her yıl ödenen miktarı bulmak, devletin dolaylı olarak aldığı (örneğin belediyelerin dışardan aldıkları) borçların ödeme şekillerini ve faiz miktarlarını bulmaktan çok daha kolay. Devletin İstanbul bankerlerinden aldığı borçlar da ikinci bir sorun yaratıyor. Aslında bunların iç borç olarak kabul edilmesi gerekir. Fakat, İstanbul bankerlerinin Avrupa para piyasalarıyla bütünleşmiş

---

(3) İlhan Uğurel'in, Eldem'in tahminlerini gözden geçirerek bulduğu değer. Eldem bileşik büyüme hızını hesaplamamıştır.

(4) Savaş ekonomisinin çok anlamlı bir dökümü için bkz. A. E. Yalman **Turkey in the World War,** New Haven, 1930. Ayrıca bkz. H. Tahsin ve R. Saka **Sermayenin Şirketlerde Hareketi,** İstanbul, 1929, s. 9 - 10.

(5) Bu olguyu «The Dissolution of the Asiatic Mode of Production» adlı makalemde daha teorik bir düzeyde incelemiştim **(Economy and Society,** Vol. 2, 1976).

olduğunu hatırlarsak, bu borçların da Paris ya da Londra kökenli olduğu anlaşılır. Demek ki İmparatorluğa borç giriş çıkışında iç borçların da gözönüne alınması gerekiyor. Dış borçlar nedeniyle, içeri giren fonlarla, dışarı çıkan fonların dengesini hesaplamak önemli bir sorun. Çünkü devlet bütçesinin açık verip vermediği ancak böyle anlaşılabilir. Eğer devletin gelir ve giderleri arasındaki farkı dış borçlar ve ödemeler karşılıyorsa, aritmetik olarak açık veren bir bütçe, devletin aldığı borçların, yaptığı ödemelere oranla daha fazla olduğunu gösterir. Bilindiği gibi, açık veren bir bütçe de ekonomiyi hızlandırıcı bir etkendir. Sözü edilen dönemde (savaş zamanı dışında) enflasyon olmadığını düşünürsek, bütçe açığının millî geliri artırdığını söyleyebiliriz. Aksi durumda ise, yani alınan yeni borçlar ödemeleri karşılamaya yeterli değilse, bütçede gelirlerin giderlerden fazla olduğu ortaya çıkar ki, bu da ekonomiyi yavaşlatıcı bir etkendir. Borçlar, malî bir etken olmanın yanısıra, dış ekonomik ilişkiler için de, yani ödemeler dengesi açısından da önem taşır. Dış borçlar döviz kaynağı, faiz ve ana para ödemeleri ise döviz kaybı olduğuna göre, ödemeler dengesine bakarken hesaplanması gereken bir öğe de net borçlanmanın miktarıdır. Tabiî bu arada özel sermaye hareketlerini —yani özel yatırımları ve kâr transferlerini— de unutmamak gerekiyor Hesaplanması borçlara oranla daha zor olan özel sermaye hareketlerini ancak tahminlere dayalı olarak bulmak mümkün. Elimizde toplam yabancı sermayenin miktarına ilişkin birtakım tahminler var olmakla birlikte, bunların firma yatırım ve kâr transferi hesaplarıyla tamamlanması gerekiyor. Bunun ötesinde ne toplam tahminlerin, ne de firma hesaplarının yansıtamadığı önemli bir döviz kaynağı var: kısa dönemli ticaret kredileri ve yabancılar tarafından satın alınan değerli kâğıtlar. Özellikle ticaretin geliştiği bir dönemde, kısa vadeli ticarî kredilerin her yıl artacağını düşünebiliriz.

Özel yabancı sermaye girişlerini gerektiği gibi hesaplayabilsek bile, kâr transferlerini tahmin etmek oldukça güç. Kârların ne kadarının tekrar yatırıldığını, ne kadarının dışarı aktarıldığını bulmak hemen hemen imkânsız. Ortalama kâr oranından giderek, firmaların toplam değerindeki artışı toplam kârdan çıkarıp transfer miktarını bulmak mümkün olabilirdi. Ancak, hem varsayılacak (ortalama) kâr haddi, hem de firma varlıklarının değerlerini inandırıcı bir biçimde tahmin edilemeyecek kadar değişkenlik gösteriyor.

Dışardan içeriye ne kadar döviz girerse, bir ülkenin ticaret den-

gesi o kadar açık verebilir demektir. Eğer dış borçlar ve yatırımlar faiz ve kâr olarak dışarı çıkan dövizlerden fazlaysa, ithalât da ihracattan fazla olabilecektir. Yani, sermaye akımının yönü, ülkenin ürettiğinden fazla tüketip tüketemeyeceğini belirler. Ticaret istatistiklerine göre, son dönem boyunca Osmanlı ithalâtı ihracatından daha yüksekti, yani tüketim ve yatırım üretimden daha fazlaydı (6). Bu istatistiklerin doğru olması için, dış borç ve sermaye giriş çıkışlarının bütün dönem boyunca ülke lehine bir denge göstermesi gerekir. Şimdiye kadar genellikle Osmanlı ticaret istatistiklerinin yanlış olduğu ileri sürüldü. Bu görüşe göre, ihracat sistematik olarak gerçek değerinden az gözüküyor, bu yüzden de ticaret açığı büyük bir rakam olarak ortaya çıkıyordu. Aslında ihracat daha yüksekti; doğru istatistikler kullanılsa belki de ithalât ihracattan fazla gözükmeyecekti (7). Kanımca bu görüş bir dereceye kadar doğru; yani, ticaret açığı istatatistiklerde görülene oranla daha az olmalı. Fakat ülkeye bir miktar sermaye girmiş olması da gerçekçi gözüküyor. Sanıyoruz ki, incelediğimiz dönemde Osmanlı ekonomisine net bir sermaye akımı söz konusu. Görüldüğü gibi, bu dönemin iktisat tarihiyle ilgili birtakım teme! verileri toplamak gerekiyor. Ekonominin makro değişkenlerini kesin olarak saptayamazsak devrin iktisat tarihini anlamak zorlaşır. Yapılması gereken ilk işlerden biri, diğer ülke istatistiklerinden yararlanarak ithalât - ihracat verilerini toplamak, buna bağlı olarak da sermaye giriş çıkışını saptamak. Eğer Osmanlı ekonomisine gerçekten net sermaye akımı varsa, bunun İmparatorluk dönemindeki emperyalist ilişkileri anlamamıza önemli katkısı olur. Diğer periferik ülkelerin aksine, Osmanlı İmparatorluğu'nda sermaye girişlerinin kâr çıkışlarından fazla olması, ortaya emperyalist rekabet ya da benzeri bir savla açıklanabilecek bir sorun çıkarır.

Yabancı sermayenin ve dış borçların ekonomideki yerini tartışmadan önce, sermaye giriş çıkışlarının belirli devreler içinde incelenmesi gerektiğini belirtmek istiyorum. Genellikle bu dönem iki devre olarak incelenir: 1856 - 1881, borçlanmanın başlamasından iflâsa ve Düyun-u Umumiye'nin kurulmasına kadar; ve 1881 - 1914, Düyun-u Umumiye devresi. Bu ayırımı kabul etmekle beraber diğer bazı önem-

---

(6) Eldem, **y.a.g.e.** s. 186.

(7) **a.g.e.** s. 184. Ayrıca Yahya Tezel, «Notes on the Consolidated Foreign Debt of the Ottoman Empire», **The Turkish Yearbook of International Relations,** 1972.

li dönüşümlerin olduğu ara devreleri de gözönüne almak gerektiğini savunuyorum. Örneğin, 1881 - 1908 arasında faiz ve ana para ödemeleri alınan borçlardan fazlaydı. Fakat İttihat Terakki dönemi olan 1908 - 1914'de 60 m. O.L borç alınmasına karşılık, 43 m. O.L faiz ve borç ödendi ([8]). Özel sermaye akımlarında da bazı farklılıklar gözleniyor. 1880'lerde ve 1900 - 1913 döneminde kâr transferleri yeni giren özel sermayeden fazla olmasına rağmen, 1890'larda özel sermaye girişi kâr transferlerinin iki katına ulaşmıştı ([9]). Bu dönemleme, iktisadî faaliyete olan etkilerinin ölçülmesi açısından önemli. Savaş dönemindeki iktisadî durumu bir örnek olarak inceleyebiliriz. Savaşın başlamasıyla beraber, Düyun-u Umumiye'nin idaresi tümüyle Almanların hakimiyetine geçmiş, İngiliz ve Fransız uyruklu borç senedi sahiplerine yapılan ödemeler durdurulmuştu. Aynı zamanda Alman, Avusturya ve Macar özel yatırımları önemli boyutlar kazanmıştı. İngiliz ve Fransızlar kâr transfer edemediklerinden, özel sermaye akımları net bir artış gösterdi. Öte yandan, kapitülasyonların kaldırılmasıyla yabancı uyrukluların da vergi ödemesi sonucu hükümet gelirleri önemil ölçüde arttı ([10]). Buna ek olarak, kâğıt para basma tekeli Osmanlı Bankası'nın elinden alındığından, hükümet ilk kez para politikası uygulama olanağına kavuştu. Alman maliyecilerinin yardımı ile Berlin bankalarının

---

(8) Bu rakamlar Y. Tezel **(a.g.e.)**'den hesaplandı. Ayrıca Fransız arşivlerinden topladığı verilerinden yararlandığım Seyfettin Gürsel'e de teşekkür ederim.

(9) Özel sermaye akımına ilişkin bilgilerimiz gerçekten eksik. Şevket Pamuk doktora tezi için bazı değerli hesaplamalar yapmış. İlk bulguları «Osmanlı İmparatorluğunda Yabancı Sermaye» adlı bildiride (Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi Konulu Hacettepe Üniversitesi Konferansında, Temmuz, 1977) sunulmuştur.

(10) Sait Halim Paşa'nın kapitülasyonların kaldırıldığını ilân eden 9 Eylül 1914 tarihli bildirisinden yapılan alıntı yararlı olacaktır:

> «... Aynı şekilde Osmanlı İmparatorluğunda yabancıları vergi dışı tutan Kapitülasyonlar, Bab-ı Âli'yi o derece güçsüz bıraktı ki, reformları yürütebilmek için gerekli araçları sağlayamamanın ötesinde, borca başvurmadan idarî ihtiyaçları bile karşılayamayacak hale geldi... Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaret yapan yabancıların, her türlü bağışıklık ve ayrıcalıktan yararlanması ve Osmanlılardan daha az vergilendirilmesi gerçeği aynı zamanda açık bir adaletsizlik ve devletin bağımsızlık ve onurunu zedeleyici bir etki yarattı».

Bkz. Nasim Sousa, **The Capitulatory Regime of Turkey, Its History, Origin and Nature,** Baltimore, 1933. s. 329 - 330.

kasalarındaki altına karşılık, toplam 159 m. O. Liralık kâğıt para basıldı. Kâğıt paranın altına karşı değer kaybetmesiyle bu 159 milyonun gerçek değerinin düşmesine karşılık hükümetin eline önemli miktarda ek fon geçmiş oluyordu. Bu faiz ve ödenmesi gerekmeyen bir borç almak anlamına geliyordu. Bütün bunların ve bütçe açığının sonucunda 1914 - 1918 döneminde ekonomik büyüme çok yüksek bir orana ulaştı. Bu dönemdeki büyüme hızı ve kâr oranlarının yüksek olması, özellikle yerli sermaye için büyük olanaklar yarattı. Bir tahmine göre şirketlerdeki Türk sermayesinin payı 1908'de % 3 iken, 1918'de % 38'e yükseldi ([11]).

Hem malî kriz, hem de iktisadî gelişme, İmparatorluk ekonomisinin dünya ekonomisine bağlanmasıyla ortaya çıkan olgulardır. Yine de nedensel olarak ayrı kaynakları var. Borçlanma, devletin gelir bunalımına kısa dönemli bir çözüm olarak ortaya çıktı. Diğer bir deyişle, gelirlerin giderleri karşılamaya yetmemesi karşısında alınan pratik bir kararın sonucunda başladı. Bu karar, bürokrasinin tümü tarafından oybirliğiyle alınmamıştı: bürokrasinin bir kanadı, devletin —ve dolayısıyla bürokratik sınıfın— statü kaybetmeden yaşayabilmesini dışardan borç alarak geliri artırabilmeye bağladı ([12]). Gelir bunalımı bu dönemde daha da önemli boyutlara ulaşıyordu. Çünkü yeni yaratılan ticarî gelirden vergi almak olanaksızdı. Özellikle kapitülasyonların yabancı pasaport alan azınlık tüccarları koruması, devletin geliri ile vergilendirilebilecek gelir arasında önemli bir farka yol açtı. Bürokrasi nin kendi ekonomik statüsünü korumaya çalışması yeni borçlanmalara götürdü. Fakat pratik gösterdi ki, alınan borçların kısa dönemde sağladığı rahatlama, uzun dönemde sürekli bir gelir krizine yol açtı ([13]).

İktisadî gelişme ise büyük çapta yabancı yatırımlarla başladı. Ticaret sermayesi pazarlanabilir artık-ürün harekete geçirebilmek için

---

(11) Doktor Hikmet (Kıvılcımlı), **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişimi,** İstanbu, 1965, s. 82. Bu kitap alışılması güç üslubuna rağmen yakın ekonomik tarihe ilişkin son derece değerli bazı fikirler sunmakta. Kıvılcımlı'nın kaynaklarını kontrol etmek ve bazı hipotezleri üzerinde çalışmak kesinlikle anlamlı bir iş olacaktır.

(12) Bürokrasinin kendi içindeki çelişkiler için bkz. F. S. Rodkey, «Ottoman Concern About Western Economic Penetration in Levant, 1849 - 1856». **The Journal of Modern History,** XXX, 4; Kasım 1958 (Bu makaleye Tosun Arıcanlı dikkatimi çekti).

(13) Ç. Keyder, «The Dissolution...».

alıcı firmalar, demiryolları ve ihracat şirketleri ile gerekli ağı kurmuştu. Ancak bu yatırımların sonucunda pazar için meta üretimi kendini besleyecek bir boyuta ulaştı. Yabancı sermaye Osmanlı ekonomisi için «ilkel birikimi» sağlıyordu. Merkez ülkelerde ticarî yağma ve toprak çevirmeleriyle başarılan ilkel birikim, periferi ülkenin kapitalistleşmesinde yabancı sermaye yoluyla oldu. Osmanlı toplumsal oluşumunun kendi dinamiğinin bu boyutlarda bir birikim sağlamasına olanak yoktu. Osmanlı ekonomisi demiryolu yatırımlarını karşılayacak miktarda artık-ürün üretemiyordu; üretse bile, artığın kullanılış biçimi (ATÜT'ün belirli özelliği olan, artığın devleti elinde tutan sınıfa gitmesi) bu tür bir yatırıma izin veremezdi. Nitekim kapitalizmle bütünleşmenin önşartı olan meta üretiminin başlaması yabancı sermayenin yaptığı yatırımlarla oldu. Artık-ürün —ticaret ya da kâr transferi yollarıyla— periferi ülkeden dışarı aktarılsa bile gerekli artığı harekete geçirebilmek ve «doğal ekonominin yıkılması»nı başlatmak için yabancı sermaye gereklidir ([14]). Meta üretimi yabancı ticaret sermayesinin girişimleri olmadan kapitalizm-öncesi toplumsal oluşumun sınırları içinde kalır, ve dünya kapitalist pazarıyla tam olarak bütünleşemez.

Bürokrasi dış borçlarla ek bir gelir sağlayarak merkezî devletin idarî yapısını sürdürebilirdi. Kısa dönemli bunalımları atlatmaya izin verdiği sürece dış borçlanma bir çözüm yolu olarak görülüyordu. Uzun dönemde gelirler üzerinde fazladan bir yük getirmesi ise sonradan katlanılacak bir maliyetti. Avrupa sermayesi de «kapitalist üretim şartlarına uygun bir devlet mekanizması yaratılması» amacıyla, merkezî idarî yapının sürmesini istemekteydi ([15]). Osmanlı bürokrasisi için bağımlılık ilişkisinin bedeli, politik özerkliklerini yitirmeleri ve politik kararların Avrupa sermayesinin istekleri yönünde oldu. Böylece malî sorunlar daha büyük politik bağımsızlığa ve yabancı sermaye için daha güvenli bir ortamın oluşmasına zemin hazırlamış oldu. Yabancı sermaye ekonomik gelişmenin ana kaynağı olduğu ölçüde, devletin malî sorunları ile ekonomik büyüme ters orantılı olarak gelişti.

O halde, bürokrasiyi dış borçlanmaya iten malî bunalımın ülkenin yabancı sermayeye açılmasında araç olduğu sonucuna varılabilir. İm-

---

(14) Bu sorunsal tümüyle R. Luxemburg'un çalışmasından kaynaklanmaktadır: **The Accumulation of Capital,** London, 1951.

(15) **A.g.e.,** s. 419.

paratorluğun son elli yılında görülen ekonomik gelişme bu açılma ile mümkün oldu. Öte yandan, malî iflâs kronik hale geldikten sonra ekonomideki kısa dönemli dalgalanmalar artık yabancı sermaye akımının yönü ve boyutlarıyla belirlenir oldu. Fakat, bu kısa dönemli dalgalanmalar, ilkel birikimi başlatan, ekonomik büyümeyi hazırlayan Avrupa sermayesinin oluşturduğu genel eğilimi bozmadı.

TÜRKİYE İÇİN KISA DÖNEMLERİ AÇIKLAYACAK BİR MODEL ÖNERİSİ

Emre KONGAR

— I —

KURAMSAL MODELLER VE TÜRKİYE GERÇEĞİ

Bilimi de ideolojiyi de, genellikle teknolojisi en ileri ve en güçlü olan ülke ya da ülkeler topluluğu tekelinde tutar. Tekelinde tutmakla da kalmaz, bütün öteki toplumlara kendi bilimini ve kendi ideolojisini yayar. Hıristiyanlıktan Müslümanlığa, Fransız İhtilâli'nden Marxizme kadar, hep böyle olmuştur.

Türkiye bugün, görkemli tarihine karşın, teknolojik bakımdan geride kalmış bir ülkedir. Bu nedenle, sürekli olarak dışardan teknoloji ve ideoloji bombardımanına uğramaktadır.

Oysa, bir zamanlar tüm insanlığın en ileri teknoloji düzeylerini belirlemiş olan Türk - İslâm toplumsal değişme çizgisi, son derece kendine özgü niteliklere sahiptir. Başka öğelerin yanında bu nedenle de teknolojik üstünlüğü bugün ele geçirmiş olan toplumların ürettikleri modeller ile Türkiye gerçeği birbirine tam uymamaktadır (1).

Dünyanın bugün eriştiği etkileşim düzeyinde, toplumların birbirinden bağımsız gelişme ve değişme çizgileri izlemesi söz konusu olamaz. Yine de, geleceği bugün, bugünü de dün belirlediğine göre, «dün»leri farklı olan toplumların «yarın»larının da bir ölçüde farklı olacağını beklemek bilim dışı değildir.

Üstelik kim tarafından üretilmiş olursa olsun, bütün kuramsal modeller belli bir soyutlamaya dayandığından kimi zaman, somut toplum gerçekleri ile çelişir.

İşte bütün bu nedenlerle, Türkiye gerçeğini, içinde bulunduğu bütün etkileşim sistemleri açısından, kendi geçmişini yadsımadan ele

---

(*) Burada seçilmiş üç parça, yakında çıkacak olan **Toplumsal Değişme Kuramları ve Türkiye Gerçeği** adlı kitaptan alınmıştır.

(1) Gerek bu görüş, gerekse Türkiye'nin özgün ideolojisine katkıda bulunan bir çaba için bkz: Hilmi Yavuz, **Felsefe ve Ulusal Kültür,** Çağdaş Yayınları, İstanbul, 1975.

almak zorundayız. Bu ele alış sırasında, olanaklı olduğu ölçüde serinkanlı davranmamız gereklidir. **Çünkü şövenizmin kapanları ile bağnazlığın kalıpları, elimizdeki verilerin gerçeğe uygunluğunu irdelerken en büyük düşmanlarımız olarak karşımızdadır** (2).

Türkiye bugün nasıl kendi teknolojisini kendisi üretmek zorundaysa, kendi ideolojisini de kendisi biçimlendirmek göreviyle karşı karşıyadır. Hiç kuşkusuz bu biçimlendirme bütün etkileşimlerden soyut, boşluk içinde bir üretme etkinliği değildir. Tam tersine, Türkiye'nin kendine özgü niteliklerini ve değişme eğilimlerini açıklayacak model, bütün çağdaş akımların ve gelişmelerin Anadolu - Akdeniz potasında erimesiyle biçimlenecektir.

Yeni bir model arayışı içinde «Amerika'yı yeniden keşfetmemek için» yapılacak ilk iş, ciddî bir envanter çalışmasıdır. Bu nedenle, bir kuramsal model taramasından sonra, Türkiye'de özgün olarak ortaya konmuş olan çalışmalara da bakmak bir zorunluluktur.

Ancak bunlardan sonra Türkiye'ye özgü bir model geliştirilebilir. Benim geliştirdiğim modelin temeli teknoloji - ideoloji etkilenimine dayalıdır. Konunun esas olarak teknoloji - ideoloji etkileşimi çerçevesinde ele alınmasının nedeni, **teknolojinin uzun dönemli ve evrensel, ideolojinin ise kısa dönemli ve yerel belirleyici olmasıdır.**

Belirleyicilikleri bu zaman ve mekân farkının altında yatan en önemli öğe, üretim biçimleri ile toplumsal yapı biçimleri (formasyonlar) arasındaki tutarsızlıklardır. Bilindiği gibi **kuramsal olarak** her toplumda her an üç üretim biçimi birlikte görülür. Birinci üretim biçimi, egemen olandır. İkincisi, egemen olandan bir önceki üretim biçimidir. Bu eski üretim biçimi varlığını kalıntılar halinde sürdürür. Üçüncü üretim biçimi ise egemenden sonra ortaya çıkacak olandır. Bu da varlığını yeni filizlenmeler biçiminde ortaya koyar. **Gerçekte** ise durum daha da karışık olabilir. Üçten de fazla üretim biçimine ilişkin özellikler belli kalıntılar ya da filizler olarak birarada, aynı toplumda görülebilirler. İşte üretim biçimi ile toplumsal yapı biçimi arasındaki bu tutarsızlıklar bizi, ister istemez «yönlendirici» öğeler arasında ideolojiyi daha etkin bir nitelikte ele almaya da zorlamaktadır.

---

(2) Bu konuda Althusser en büyük düşmanlar olarak, ekonomizmi ve hümanizmi görüyor. Louis Althusser, **John Lewis'e Cevap,** (Çev.) Müntekim Ökmen, Birikim Yayınları, İstanbul, 1978 ss. 91 - 99.

— II —

DEĞİŞMENİN DİNAMİĞİ VE TEKNOLOJİK BAKIMDAN GERİ ÜLKELER

Her toplum her an değişme durumundadır. Çünkü bir toplumsal yapının temel belirleyicisi insan - doğa çelişkisidir. İnsan - doğa çelişkisi çok temelde insanın doğaya karşı yaşama savaşını belirler. İlk insan, yırtıcı hayvanlar, soğuk, sıcak, deprem, sel gibi karşı konulması son derece zor doğal güçlerle savaşır. Bu savaş temelde insanın yaşama savaşıdır. Bulaşıcı hastalıklar, açlık, kıtlık, doğanın âdeta insanı yok etmek için kullandığı araçlardır.

İşte bütün bu savaş sırasında, insan teknolojiyi yaratır. Teknoloji yolu ile doğaya karşı korunmaya çalışır. Fakat bir süre sonra kendi yarattığı teknolojinin tutsağı olur: Bir yandan, mevcut teknolojinin belirlediği durağan üretim biçimi ile, sürekli gelişmekte ve değişmekte olan üretici güçlerin çatışması ortaya çıkar. Bu çatışma kaçınılmazdır. Çünkü üretim biçimi göreli olarak sabit, üretici güçler ise değişkendir. Öte yandan yine insanoğlu, kendi ürettiği mal ve hizmetleri çılgınca bir fetişizm içinde algılamaya başlar. Bunun sonunda, doğaya egemen olmak için yapılan üretim ve üretimin ortaya çıkardığı mal ve hizmetler, insana egemen olur.

Oysa, **doğaya egemen olmak ve onu tümüyle denetim altına almak ancak sınırsız bir üretim düzeyine erişmek ile olanaklıdır. Üstelik bu sınırsız üretimin kendi kendini sürdüren bir nitelik taşıması da gereklidir.**

Bu gerçeğe karşılık bir başka acımasız gerçek daha ortadadır: Kendi kendini sürdüren sınırsız üretim, dünyamızın sınırlı kaynakları ile olanaksızdır. Bugünkü bilgi düzeyimize göre, sınırsız üretim ancak uzayın sonsuzluğundaki sınırsız kaynaklara ulaşılabildiği zaman gerçekleşebilir. Böyle bir olasılığın ise, görünür gelecek için söz konusu olmadığı açıktır. Üstelik günümüzde, teknolojinin doğa kaynaklarını yok eden bir nitelik kazanması, soruna güncel olarak bir başka çelişki boyutu daha kazandırır.

Öte yandan gerek bizzat teknolojinin kendisi gerekse üretimin sınırlılığı insanlar arasındaki çelişkileri yaratır. Özel mülkiyet, yabancılaşma ve benzeri mekanizmalarla belirlenen insan - insan çelişkisi-

nin altında yatan temel sosyolojik gerçek insanın insanı sömürmesi ve bu sömürü sonunda ortaya çıkan eşitsizlik ve adaletsizliklerdir. Sömürü, eşitsizlik, adaletsizlik gibi olaylar ile özel mülkiyet, yabancılaşma gibi olgular, teknolojik değişme ve gelişme sonunda ortaya çıkmış olan çelişki nedenleridir. Bütün bu olgu ve olaylar, üretimin sınırlı oluşu sonunda belirginleşirler.

Nitekim insan - insan çelişkisinin çözümü de kendi kendini sürdüren sınırsız üretimin gerçekleşmesine bağlıdır. Çünkü ancak böyle bir üretim düzeyi bir toplumun bayraklarına «herkesten yeteneğine göre, herkese ihtiyaçlarına göre» diye yazabilme olanağı verir (1). Bir başka deyişle, «bireyin işbölümüne köleleştirici bağımlılığının ve onunla birlikte zihinsel ve bedensel emek arasındaki antitezin ortadan kalktığı, emeğin artık sadece bir yaşam aracı olmaktan çıkıp yaşamın başlıca ihtiyacı haline geldiği; üretici güçlerin de bireyin çok yönlü gelişmesiyle birlikte çoğaldığı ve işbirliğine dayanan bütün servet pınarlarının daha bol aktığı» toplum, teknolojik olarak ancak, kendi kendini sürdüren sınırsız üretimi gerçekleştirmiş bir toplum olabilir (2). Böyle bir toplumun teknolojik önkoşulu «kendi kendini sürdüren sınırsız üretimdir».

İnsan - insan çelişkisi, insan - doğa çelişkisinin doğrudan sonucudur. İnsan - doğa çelişkisi, insanın doğaya egemen olma savaşında teknolojiyi yaratır. Teknoloji ise, hemen insan - insan çelişkisini doğurur: «... insanlar, yaşama araçlarını üretmeye başlar başlamaz —ki bu, fiziksel oluşumları tarafından belirlenen bir adımdır— kendi kendilerini hayvanlardan ayırırlar. Yaşama araçlarını üretirken, insanlar dolaylı olarak gerçek yaşamlarını da üretirler. İnsanların yaşama araçlarını ne şekilde ürettikleri her şeyden önce, yeniden üretmek zorunda oldukları mevcut araçların niteliğine bağlıdır. Bu üretim biçimi, yalnızca bireylerin fiziksel varlıklarının yeniden üretilişi olarak görülmemelidir. Bu, zaten bu bireylerin belli bir faaliyet biçimi, yaşamlarının belli bir şekilde ifade edilişi, belli bir yaşam biçimidir. Kişiler yaşamlarını nasıl ifade ediyorlarsa kendileri de öyledirler. Bu yüzden onla-

---

(1) Marx, «Critique of the Gotha Programme», K. Marx and F. Engels, **Selected Works**, III, Progress Publishers, Moscow, 1973, s. 19.

(2) **y.a.g.e.**, s. 19. Burada kullanılan Türkçe metin için bkz. Karl Marx, **Sosyoloji ve Felsefe**, (Çev.) Ardeşes Margos, May Yayınları, İstanbul, 1975, s. 299.

rın ne oldukları, üretimleriyle, ne ürettikleri ve nasıl ürettikleri ile çakışır. oDlayısıyle kişilerin ne oldukları, onların üretiminin maddî şartlarına bağlıdır» (3).

Yukardaki satırlarda da belirtildiği gibi kişilerin yaşam biçimleri yani insan toplumları neyin nasıl üretildiği ile biçimlenir. Neyin nasıl üretildiği ise bir teknoloji sorunudur. Bir başka deyişle, insanı hayvandan ayıran en önemli nokta doğaya karşı savaşmak için yaptığı üretim, üretimi belirleyen öğe ise teknolojidir. Teknoloji böylece üretim biçimini oluşturarak insan - insan çelişkisine yol açar.

İnsan - insan çelişkisi, teknoloji yoluyla insan - doğa çelişkisinin sonucu olduğu için, insan - doğa çelişkisi çözülmedikçe, insan - insan çelişkisinin çözülmesi de söz konusu değildir. Oysa insan - doğa çelişkisinin çözümsüzlüğü açıktır. Bu nedenle insan - insan çelişkisi de hiç bir zaman sona ermez. Sınıf çelişkileri ortadan kaldırılsa bile, insan - doğa çelişkisi başka tür insan - insan çelişkileri yaratacaktır.

İnsan - insan çelişkisinin çözümsüzlüğü, yalnızca bu çelişkinin, çözümsüz temel çelişki olan insan - doğa çelişkisinden doğmasından kaynaklanmaz. Çözümsüzlüğün ikinci bir kaynağı, çözümün pratikte «kendi kendini sürdüren sınırsız üretime» bağlı olmasıdır. Böyle bir üretim düzeyi, bugünkü dünyamızın boyutları çerçevesinde olanaklı değildir. Ancak bu boyutlar değiştiği ve dünyamız uzayın sonsuzluğu ile bütünleştiği zaman böyle bir üretim düzeyinden söz edilebilir. O zaman tüm teknolojik ve ideolojik birikimler anlam değiştirecek ve bugünkü zihinsel koşullanmalarımızla algılayabilmemiz olanağı bulunmayan gerçekler ortaya çıkacaktır. Dolayısıyla o aşama, bu çözümlemelerimiz içine alınamaz (4).

---

(3) Marx and Engels, «Feuerbach. Opposition of the Materialistic and Idealistic Outlook» (Chapter I of The German Ideology), K. Marx and F. Engels, **Selected Works**, I, Progress Publishers, Moscow, 1973, s. 20. Türkçe metin için Margos'un çevirisi, ss. 76 - 77'ye ya da Ozankaya çevirisi, s. 6'ya bakılabilir.

(4) Marx'ın komünizmi, hümanizm ve natüralizm ile tam bir eşitlik içinde görmesi ve böylece insan - insan çelişkisi ile birlikte insan - doğa çelişkisinin de çözüldüğü bir aşamayı belirlediğini öne sürmesi, kendi maddeciliği ve diyalektiği içinde ciddiye alınabilecek bir sav değildir. Çünkü, üretim ilişkilerinin değişmesi, yani insan ilişkilerinin değişmesi sonunda varılacak bir aşamanın (komünizmin) insan - doğa çelişkisini çözmesi maddeci görüşe aykırıdır. İnsan - insan çelişkisi, yine kendisinin belirttiği gibi

Öte yandan insan - doğa çelişkisi nasıl teknolojiyi yaratmışsa, insan - insan çelişkisi de ideolojiyi yaratır. Teknoloji nasıl insanın doğa ile çelişkisini çözmeye, onu doğa ile uyum içinde yaşama olanağı sağlamaya yönelmişse, ideoloji de insanın hemcinsleriyle olan çelişkisini çözmeye, ona öteki kardeşleriyle birlikte barış içinde yaşama olanağı sağlamaya yöneliktir.

İdeoloji de aynen teknoloji gibi, kimi zaman, bu görevinin tam tersini yapar. Nasıl, teknoloji bazen, doğa kirlenmesi yoluyla, insan - doğa çelişkisinin çözülmesine olumsuz etkiler yapıyorsa, ideoloji de bazen insan - insan çelişkisinin temelinde yatan sömürüyü arttırmaya ya da aynen sürdürmeye yönelik bir fonksiyon sahibi olabilir. İnsanoğlunun barış içinde sömürüsüz yaşamasının belli bir «toplumsal dü-

---

insan iradesine bağlı olarak değil, insan - doğa çelişkisinin zorunlu-sonucu olarak ortaya çıkmıştır. Bu yüzden de kendisini ortaya çıkaran neden (insan - doğa çelişkisi) ortadan kalkmadıkça, yokolması beklenemez. Böyle bir beklenti, insan - doğa çelişkisinin maddî evrenindeki bir değişmeyi, insan - insan çelişkisinin ilişki evreninde oluşturmak gibi Marx'ın bizzat kendisinin karşı çıktığı ve eleştirdiği bir hatayı, idealizmi, vurgular. Üstelik diyalektik maddeciliğin, tarihsel maddeciliğe dönüştüğü zaman «diyalektik sürecin» komünizm aşamasında duracağı savı da metodolojik bir yanlış olmanın ötesinde, Marx'ın kendisinin de kabul etmediği bir durumdur. Marx'a göre burjuva toplumunun ortadan kalkması ile ancak «insan toplumunun tarih-öncesi sona ermiş olur». Bir başka deyişle, komünizm diyalektiğin durduğu değil, proletarya ile burjuvazi arasındaki uzlaşmaz çelişkinin çözüldüğü bir aşamadır. Marx'ın komünizmi hümanizm ve natüralizm ile eşdeğer ve eşanlamlı olarak ele alması için bkz. Marx, **Early Writings,** (İng. çev.) Rodney Livingstone and Gregor Benton, Penguin Books, 1975, s. 348. Aynı metnin Türkçesi için bkz. Karl Marx, **1844 Felsefe Yazıları,** (Çev.) Murat Belge, Payel Yayınları, İstanbul, 1975, s. 103.

Bu noktada Marx'ın gençlik düşüncelerinin bir kısmını sonradan geliştirdiğini ve değiştirdiğini de anımsamak gereklidir. Ayrıca komünizm ile hümanizm arasındaki ilişki için bkz. Louis Althusser, **John Lewis'e Cevap,** (Çev.) Müntekim Ökmen, Birikim Yayınları, İstanbul, 1978.

Marx'ın insan toplumlarının tarih öncesine ilişkin sözü: Marx, «Preface to A Contribution to the Critique of Political Economy», K. Marx and F. Engels, **Selected Works,** I, Progress Publishers, Moscow, 1973, s. 504. Aynı metnin Türkçesi için bkz. Karl Marx, **Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkı,** (Çev.) Sevim Belli, Sol Yayınları, Ankara, 1970, s. 25. Birey ile toplumun ve doğanın ilişkileri açısından Marx'ın sonra geliştirdiği fikirleri için bkz. Karl Marx, **Kapitalist Üretim Öncesi Biçimler (formen),** (Çev.) Zülfü Dideli, May Yayınları, İstanbul, 1976.

zen» fikri ile gerçekleşeceği açıktır. Oysa düzen düşüncesi zorunlu olarak sömürünün varlığını ya da yokluğunu içermez. Belli bir sömürünün varolduğu toplumlarda barış ve düzen sömürünün kurumlaşması ve meşrulaşması biçiminde gözükebilir. Böylece, bu niteliklere sahip bir düzenin ideolojisi olarak «ideoloji», zorunlu bir biçimde insan - insan çelişkisinin çözümüne yardımcı olmak yerine, tam tersine, bu çelişkiyi pekiştirici fonksiyon da yapabilir.

İnsan - insan çelişkisinin doğurduğu ideoloji, bu çelişki varolduğu sürece, değişmesini ve gelişmesini sürdürecektir. İnsan - insan çelişkisi de aynen insan - doğa çelişkisi gibi çözümsüz olduğu için ideolojik değişme ve gelişme de hiç bir zaman durmayacaktır.

İnsanların birbirleri ve doğa karşısındaki nesnel durumlarını teknoloji, öznel durumlarını da ideoloji belirler. Yani doğal ve toplumsal gerçeği teknoloji, bu gerçeğin algılanış biçimini ise ideoloji belirler. Fakat nesnel durumlar ile öznel durumlar her zaman uyum içinde olmaz. Bir başka deyişle, doğal ve toplumsal gerçek ile bunların algılanış biçimleri her zaman üst üste çakışmazlar.

Aslında doğal ve toplumsal gerçek ile bunların algılanış biçimleri genellikle uyum içinde olmaz. Nesnel koşullar ile öznel koşulların tam bir çakışma içinde olması genellikle söz konusu değildir. Ancak geçici denge noktalarına ulaşılabilir. Çünkü nesnel koşulları belirleyen teknoloji evrensel olarak ideolojiden çok daha hızlı değişir ve gelişir. Buna karşılık ideoloji, çok ağır olan değişme hızı ile sürekli bir biçimde, evrensel planda teknolojinin gerisinde kalır. Bütün yapabildiği, belli yerlerde (toplumlarda) belli atılımlarla teknolojiye yetişmeye çabalamaktır. İşte bu atılım noktaları olan devrimler, darbeler, barışçı yollarla iktidar değişiklikleri, geçici denge noktalarını simgeler.

Evrensel olarak ideolojinin genellikle teknolojinin gerisinde kalması (bir başka deyişle teknolojinin kesin olarak ideolojiyi belirlemesi) olayı, teknolojik bakımdan geri ülkelerde tam tersine bir süreç biçiminde ortaya çıkar. Teknolojik bakımdan geri ülkelerde ideoloji, teknolojinin önünde gider. Bazı belli durumlarda, teknolojiye bile öncülük ederek, toplumsal yapının biçimlenmesinde düzenleyici rol oynar. Böylece, teknolojik bakımdan geri ülkelerde teknoloji, evrensel olarak kendi belirlediği ideolojinin gerisinde kalır ve onun tarafından belirlenir. Çünkü teknolojik bakımdan ileri toplumlardan, teknolojik bakım-

dan geri toplumlara ideoloji aktarılması, teknoloji aktarılmasından çok daha kolay ve hızlı bir biçimde gerçekleşir.

Bu yüzden teknolojik bakımdan azgelişmiş olan ülkelerdeki gerek siyasal gruplar, gerekse bu grupların sergiledikleri siyasal eylemler genellikle maddî temelden yoksun ideolojik ilkeler çerçevesinde oluşur. Bu grupların ve eylemlerinin en önemli niteliği, bir insan ömrüne sığacak olan kısa dönemlerde sonuç almaya yönelmiş olmalarıdır.

Öte yandan toplumsal değişme açısından büyük dönüşümleri belirleyen üretim biçimi değişiklikleri, yüzyılların birikimi ile, bir insanın ömrünü çok aşan dönemler içinde gerçekleşirler. Oysa insanoğlu «kendi tarihini kendi yapar» (5). Tarih bilincine sahip bir bireyin ne yüzyılları beklemeye ne de çevresinde olup bitenler karşısında eli kolu bağlı bir seyirci olarak kalmaya gönlü razıdır. Buna karşılık her toplum her an üretim biçimi değişikliği ile karşı karşıya değildir. Fakat, hiç bir toplum durağan da değildir. Her toplum her an değişmektedir ama bu değişme muhakkak bir üretim biçiminden bir başkasına doğrudan, kesin ve hemen geçişi içermeyebilir.

İşte tarih bilincine sahip kişiler ister muhalefette isterse iktidarda bulunsunlar, içinde yaşadıkları toplumu yönlendirmeye çalışırken, ister istemez kendilerini sıcak eylemin ortasında bulurlar. Çağımız her türlü etkileşimin son derece yoğunlaştığı bir çağdır. Uluslararası, ideolojilerarası, insanlararası etkileşim nasıl yoğunlaşıyorsa, birey ile devletin etkileşimi de aynı ölçüde yoğunlaşır.

Tarih bilincine sahip birey, hele bir de teknolojik bakımdan geri bir toplumun içinde yaşıyorsa, hiç kuşkusuz tarih yapmaya kalkışacaktır. Tarih yapmanın yolu toplumu biçimlendirmektir. Toplumu biçimlendirmenin en kısa yolu ise devleti ele geçirmek: Bu nedenle günümüzün bütün eylemleri ya devletin içinde onunla birlikte, ya da hedef devlet olarak ona karşı yapılmaktadır. **Böylece devlet ve onun temsil ettiği ideoloji, bir toplumdaki eylemlerin ideolojisinin kısa dönemdeki belirleyicisi olur.**

---

(5) Burada John Lewis ile Louis Althusser arasındaki anlaşmazlık açısından değil, insanoğlunun bilinci açısından konuya yaklaştım. Birey ile sınıf etkileşimi bakımından bkz. Louis Althusser, **John Lewis'e Cevap,** (Çev.) Müntekim Ökmen, Birikim Yayınları, İstanbul, 1978, ss. 36 - 37.

Devletin bu belirleyicilik rolü aslında diyalektik bir ilişki ile ortaya çıkar. Çünkü devlet bir yandan kendi ideolojisini benimsemiş kişiler üretirken, öte yandan, karşıt bir ideolojinin filizlenmesini önleyemez, hatta karşıt bir ideolojinin filizlenmesine yol açar. Bunun temel nedeni devletin bir baskı aracı olması ve zora dayanmasıdır. Kendi kendini sürdüren sınırsız üretim gerçekleşmedikçe, devlet varlığını koruyacaktır. Zor ve baskı sürdüğü sürece de, ona karşı, onun ideolojisine karşı, birtakım başkaldırmalar kaçınılmazdır.

Pek doğal olarak ne devlet ideolojinin tek belirleyicisidir, ne de ideoloji toplumsal değişmenin. Sınıfsal yapı, teknoloji ve dış dünya gerek devletin gerekse toplumsal değişmenin tarihsel belirleyicileri olarak her zaman ağırlıklarını sürdürürler.

Burada üzerinde durulan **esas nokta, üretim biçimi değişiklikleri arasındaki dönemlerde toplumsal değişmenin izleyebileceği yolu ve bunun belirleyicilerini ortaya koyabilmektir.** İşte konuya bu açıdan baktığımızda karşımızda birtakım **ideolojik dönemler** görüyoruz. Bu **ideolojik dönemler** yalnız üretim biçimlerinin değiştiği devrim noktaları arasındaki değil, devrimlerin oluştuğu anlardaki değişmeleri açıklamakta da bize ipuçları verir. Çünkü bunlar egemenlerin ideolojileri ile karşıt ideolojiler arasındaki etkileşimi toplumsal dinamik açısından ortaya koyarlar. Bir başka deyişle, **ideolojik dönemler,** devleti ele geçirenlerin ideolojisi ile sınıflaşmanın, dış dünyanın, teknolojinin ve toplum içindeki öteki ideolojilerin etkileşimi sonunda belirlenir.

Bütün bu etkileşim sistemi içinde temel öğe devleti ele geçirenlerin, (ya da bir başka deyişle egemenlerin) ideolojisidir. Çünkü, devleti ele geçirenler kendi ideolojilerini oluştururken, devlete egemen olma aşamasında, bütün bu dengeleri en iyi çözümlemişlerdir ki, devlete elkoyabilmiş olsunlar. Başka bir biçimde söylemek gerekirse, belli bir anda devlete elkoyabilmiş olanlar hiç olmazsa o an için toplumun iç ve dış dinamiğini en doğru değerlendirebilenler olarak düşünülebilir. Bu nedenle de onların ideolojisi, hiç olmazsa o an için toplumda belirleyicilik kazanır. Aslında burada «belirleyicilik» sözü, «doğruluk» ya da «haklılık» gibi değer yargılarını içermez. Unutmamalı ki, belirleyicilik olumsuz anlamda da söz konusudur. Üstelik, burada kurduğum modeldeki etkileşim, diyalektik olduğu için, «belirleyicilik» sözü, muhakkak egemen ideolojinin paralelinde bir belirleyiciliği kapsamayabilir.

İdeolojik dönemler ardarda sıralandıkları zaman, belil bir üretim biçiminden bir başka üretim biçimine dönüşümü belirleyen dönemleri de kapsarlar. Ayrıca her dönüşüm olayı, yine belli **ideolojik dönemlerle** birlikte ortaya çıkar. Bir başka deyişle, bir üretim biçiminden öteki üretim biçimine geçiş anında olup bitenler de **ideolojik dönemler** çerçevesinde algılanabilirler.

— III —

AZGELİŞMİŞLİKTEN EVRENSELLİĞE

Azgelişmişliğe ve kısa döneme bağlı olarak yapılan çözümlemelerin bizi zorunlu olarak götürdüğü »ideolojik dönemler» belli tuzakları da birlikte getirmektedir. **Birinci tuzak,** bir toplumun genel gelişme doğrultusunun gözden kaçırılmasıdır. İdeolojik dönemler, tanım gereği, kısa dönemli çözümlemelerin odak noktası olduğundan, bunların fetişizmine kapılmamak gereği, hemen ortaya çıkar. Çünkü uzun dönemli temel değişme ideolojiye değil, teknolojiye bağlıdır. İdeolojinin ön alması ancak kısa dönemler açısından önem kazanır. İşte salt bu kısa dönemlerin değişme dinamiğine bağlı kalmak bizi, bir toplumun genel değişme dinamiğini gözden kaçırmaya götürebilir.

İkinci tuzak azgelişmişliğin kapanıdır. Azgelişmişlik olayı, genel bütunlükten ayrı olarak ve dış sömürüden soyutlanmış biçimde ele alınırsa ne azgelişmişlik olayını anlamanın, ne de azgelişmişliğin kısır döngüsünü kırabilecek bir düşünce üretmenin olanağı kalır.

Bu iki tuzaktan kaçınmak için sürekli olarak, teknoloji ve ideoloji arasındaki ilişkinin diyalektik bir etkileşim niteliği taşıdığını ve azgelişmişliğin insanlık tarihi bakımından geçici bir aşama olduğunu, bir gün bütün insanlığın aynı niteliklere sahip bir toplum oluşturacağını akılda tutmak gerekir.

Teknolojik olarak ileri toplumlarla, yine teknolojik olarak geri toplumlar arasındaki en önemli fark, geri toplumların gerek teknolojiyi gerekse ideolojiyi ileri toplumlardan almakta oluşudur.

Bu açıdan iki tür toplum arasındaki fark iki noktada odaklaşmaktadır: **Birinci** nokta emperyalizmdir. Teknolojik olarak ileri ülkelerle, teknolojik olarak geri ülkeler emperyalizm olgusu ile birbirlerine sıkı

sıkıya bağlıdırlar. Fakat bu bağlılık, teknolojik açıdan ileri ülkelerin sömüren, geri ülkelerin ise sömürülen ülkeler olarak sömürünün iki ucunu oluşturmaları sonucunu vermektedir. **İkinci** fark teknolojik açıdan geri ülkelerin gerek teknolojilerinin gerekse ideolojilerinin kendi toplumlarına özgü olmamasına karşılık, ileri ülkelerin hem teknolojilerini hem de ideolojilerini kendilerine özgü olarak yaratmakta oluşlarıdır.

Sömürü düzeninin iki ayrı ucunda olmak ile, özgün teknoloji ve ideoloji yaratabilmek aslında birbirine son derece yakından bağlı iki olgudur. Bu iki olgu teknolojik açıdan ileri ülkelerle geri ülkelerin etkileşimi içinde belli bir biçimde çözüme doğru hızla gitmektedir.

Teknolojisi geri ülkelerle, ileri ülkeler arasındaki etkileşim diyalektik bir etkileşimdir. Sömürü ilişkisi de, teknolojik ve ideolojik yaratıcılık yeteneği de bu diyalektik içinde çözülecektir. Ekonomik ve siyasal etkileşim arttıkça, teknolojik düzey farkından dolayı birbirinden ayrı niteliklere sahip olan toplumların diyalektik etkileşimi de yoğunlaşmaktadır. Böylece, örneğin, teknolojik bakımdan geri olan ülkelerdeki oluşumlar da ileri ülkelerin yazgılarını önemli ölçüde belirleyici nitelikler kazanmaktadır.

Günümüz dünyasındaki toplumlar iki ayrı boyutta sınıflandırılırlar: Birinci boyut üretim biçimi boyutu, ikinci boyut da teknolojik düzey boyutudur. Buna zaman zaman ideoloji boyutu ile, doğal kaynak boyutu da eklenmek istenir. Fakat bu son iki ölçüt ilk iki boyuta göre daha da yapay ve geçicidir. Bu nedenle burada ilk iki boyut üzerinde durulacaktır.

Aslında üretim biçimi boyutu, teknolojik boyutun bir işlevidir. Bir başka deyişle, toplumların teknolojileri farklı olduğu için üretim biçimleri de farklıdır. Teknolojik düzeyler arası eşitlenme olayı ortaya çıktığı oranda üretim biçimleri arasındaki fark da ortadan kalkacaktır. Çünkü temel belirleyici teknolojidir. Öznel koşulları biçimlendiren ideoloji de uzun dönemde teknoloji tarafından belirlenir.

Türk siyasal tarihinde **Kadro**'cuların dikkatini çeken bu gelişmiş toplum - gelişmemiş toplum çelişkisi, temelde, üretim biçimlerine ve ideolojik farklara değil, teknolojik düzey farklarına dayalı bir olgudur. Gerek 1930'lardaki **Kadro** hareketinin, gerekse zamanımızdaki **merkez - çevre** kuramını geliştirenlerin yanıldığı nokta, toplumlararası ilişkilerde iç dinamik öğelerinin önemidir. Her iki düşünce sistemi de, top-

lumlararası etkileşim ilkelerinin temelde, bir toplumun sınıfsal yapısı ve bunun ardındaki teknoloji - ideoloji ilişkisi ile belirlendiğini görememiştir. Oysa, teknolojik olarak ileri toplumların iç dinamikleri ile, gelişmemiş toplumların iç dinamiklerini anlamadan konuyu yalnızca bir merkez - çevre ilişkisi ya da gelişmişlerin gelişmemişleri sömürdüğü bir emperyalizm çerçevesinde algılamak yanlıştır. En azından, teknolojik üstünlüğün nasıl el değiştirdiğini açıklamaz. Hele bir zamanlar en ileri teknoloji sahibi olan Osmanlı'nın niçin şimdi geride kaldığını hiç açıklamaz.

Olgu **iç ve dış dinamiklerin etkileşimi sonunda belirlenir: Bir toplumun üretim biçimi onun teknolojik değişme ve gelişmeleriyle belirlendiği gibi, döner, bu değişme ve gelişmeleri de denetlemeye başlar. İşte bu noktada bir başka toplumun yine teknoloji - ideoloji etkileşimi sonunda belirlenen üretim biçimi, dönüp, teknolojisini etkilerken, bu etkileme değişmenin durdurulması biçiminde değil de özendirilmesi biçiminde ortaya çıkabilir.** Böylece her iki toplumun iç dinamikleri açısından önemli bir fark ortaya çıkmış olur: Birinin üretim biçimi teknolojik değişme ve gelişmeyi engellerken, ötekininki, tam tersine bu gelişmeyi destekleyebilir. İşte bu noktadan sonra, iki toplum arasında başlayan ilişki bir sömürü ilişkisine dönüşebilir. Böylece, iç dinamik ile başlayan farklılaşma toplumlararası düzeyde de pekişen bir biçimde sürer gider.

Etkileşim bir başka düzeyde, dış dinamik yoluyla da başlatılabilir hiç kuşkusuz. Bu durumda, teknolojisi ileri bir toplum, geri bir toplumu boyunduruğuna alır ve iç dinamiklerin oluşmasını denetleyerek ve elinden geliyorsa diyalektik oluşumu engelleyip geciktirerek, sömürüsünü sürdürmeye çalışır. Fakat böyle durumlarda bile, emperyalizm sonsuza dek süremez. Diyalektik etkileşim bir noktada ilişkinin niteliğini değiştirecektir. Hindistan, Pakistan ve Bengaldeş ile İngiltere'nin ilişkisi, bugünkü Hindistan, Pakistan ve Bengaldeş açısından ortaya çıkan durum, dış dinamikle başlatılan, fakat sonradan iç dinamik öğelerinin ağır bastığı bir değişme modeline örnektir. Osmanlı ile Avrupa'nın ilişkisi ise iç dinamik öğelerinin başlattığı, fakat sonradan dış dinamik öğelerinin ağırlık kazandığı bir etkileşime örnektir. Atatürk ihtilâli ise, dış dinamik öğeleriyle ortaya çıkıp, iç dinamik öğelerinin yeniden egemen olduğu dönemi simgeler.

Çıkar çatışması, etkileşim ve bütünlük bir toplumun iç dinamiği-

nin yadsınamaz belirleyicileri olduğu kadar, toplumlararası ilişkilerde de geçerli öğelerdir. Bir toplumun iç dinamiğini, yani üretim biçimini belirleyen teknoloji - ideoloji etkileşimi, nasıl çıkar çalışmaları, etkileşim ve bütünlük ilkelerine göre oluşuyorsa, toplumlararası ilişkiler de aynı ilkeler çerçevesinde oluşur. Bir başka deyişle **insanlık ailesinin içindeki çıkar çatışmaları, etkileşim yoluyla bu ailenin bir bütünlük oluşturmasına yol açmaktadır.**

Gerek sömürü ilişkisi, gerekse sömürü ilişkisinin altında nesnel olarak yatan teknolojik farklılıklar ile öznel olarak yatan ideolojik farklılıklar bu bütünlük içinde zamanla boyut değiştireceklerdir. Bu boyut değiştirme sonunda, teknolojik olarak geri olan toplumlarla ileri toplumlar arasındaki çelişki de nitelik değiştirecektir. İşte tam bu noktada (ki tarih bakımından nokta olan bu zaman kesiti, insan ömrü bakımından uzun bir dönemdir) teknolojik olarak azgelişmiş toplumlarla gelişmiş toplumlar arasında değişmenin dinamiği bakımından fazla bir fark kalmayacaktır. Böylece, yalnızca biçim bakımından değil, öz bakımından da, teknolojik olarak azgelişmiş toplumların değişme modeli ile gelişmiş toplumların değişme modeli birbirinin aynı olacaktır: Tüm insanlığı oluşturan birimler insan - doğa çelişkisinin belirlediği insan - insan çelşikisinin sonsuza ulaşan teknoloji - ideoloji etkileşimi içinde birbirine benzer biçimlerde değişmelerini sürdüreceklerdir.

SADRETTİN CELÂL ANTEL

Mete TUNÇAY

Sadrettin Celâl, önemli adlî makamlarda bulunmuş bir hukukçunun oğludur. İstanbul'da doğmuş ve İkinci Meşrutiyet döneminin ilk yıllarında Fransa'da pedagoji öğrenimi görmüştür. 1913'te yurda döndükten sonra öğretmenlik yapmıştır (Adana Darülmuallimîn Mektebi Müdürlüğüne tayini: 16.11.1913). Yurt dışındayken sol düşünceyi tanıdığı, Türkiye'de ise İttihatçılara karşı Hürriyet ve İtilâf-ı tuttuğu anlaşılmaktadır. Mütareke'de Türkiye Sosyalist Fırkası'na üye olmuş ve reis (İştirakçi) Hüseyin Hilmi'nin parti içi diktatörlüğüne karşı mücadele etmiştir. Sadrettin Celâl, son Osmanlı Meclis-i Meb'usanı için 1919 sonlarında yapılan seçimlerde Türkiye Sosyalist Fırkasından aday olmuş, fakat kazanamamıştır. 1920 yılının başlarında, Türkiye Sosyalist Fırkasından ayrılarak, Dr. Şefik Hüsnü'nün (Değmer) Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na girmiştir. Doğruluğunu belgeleyemediğimiz bir söylentiye göre, 1920 Eylülünde Bakû'daki Doğu Halkaları Kurultayı'nın hemen ardından toplanan Türkiye Komünist Partisi'nin Birinci (Kuruluş) Kongresine de katılmıştır. Türkiye Komünist Partisi tarihinde, Sadrettin Celâl'in Merkez Komitesi üyesi olduğu ve işgal altındaki İstanbul'da düzenlenen ünlü 1921 Bir Mayıs mitinginde, Hürriyet-i Ebediyye tepesinde bu parti adına bir söylev verdiği anlatılır. Aynı yılın yaz başında yayımlanmaya başlayan **Aydınlık** dergisinin sorumlu müdürü Sadrettin Celâl'dir. Kendisi daha çok eğitim ve kültür konularında yazılar yazmaktadır. Bir yandan da, eşi Leman Hanım'la birlikte öğretmen örgütlerinde etkin bir rol oynamaktadır.

Aşağıdaki sayfalarda çevrimyazısını okuyacağınız **Burjuva Demokrasisi ve Sosyalizm** adlı (64 sayfalık, ama ancak kartondan bir sigara paketi büyüklüğündeki) kitapçık, Aydınlık yayınlarının ikincisidir. S. Celâl Bey'in (? —) 1 Kasım 1921 tarihli (? —) 5. sayılarında çıkan yazılarından oluşmaktadır.

Sadrettin Celâl, 1922 yılının Kasım ayında Moskova'da toplanan Komintern'in Dördüncü Kongresine Türkiye Komünist Partisi delegasyonu sekreteri olarak katılmıştır. Bu Kongreye giden Türkler, 4'ü An-

kara'daki Türkiye Halk İştirakiyun Fıkrası'ndan (Salih Hacıoğlu, Nizamettin Nazif Tepedelenlioğlu, Ziynetullah Nuşirevan, İsmail Hüsrev Tökin), 3'ü İstanbul'daki Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'ndan (Sadrettin Celâl, Sakallı Celâl Yalnız, Vedat Nedim Tör) olmak üzere 7 kişiydiler; başkanları Salih'ti.

Sadrettin Celâl'in IV. Komintern Kongresinde «Orhan» takma adıyla okuduğu bildiri ve tartışmalar sırasında yaptığı konuşma metinleri, benim **Türkiye'de Sol Akımlar 1908 - 1925** adlı kitabımda vardır (3. bas., s. 280 - 85 ve 288 - 89).

Aydınlık çevresinin belli başlı üyeleri 1923 Mayısında Hiyanet-i Vataniye Kanunu'na dayanarak tutuklanınca, Sadrettin Celâl de ilk kez hapse girmiştir. Bilindiği gibi- bu tevkifat Hiyanet-i Vataniye Kanunu' nun İstanbul'da henüz usulüne uygun olarak yürürlüğe konulmadığı mahkemece kabul edildiği için beraatle sonuçlanmıştır.

Sadrettin Celâl 1925 Şubatında İstanbul'da toplanan TKP III. Kongresinde 7 kişilik İcra Komitesine seçilmiş, üç ay sonra da Takrir-i Sükûn Kanunu uygulamasının bir parçası olarak, öteki Aydınlıkçılarla birlikte tutuklanmıştır. Bu arada, 23 Mart 1925 tarih ve 9 sayılı Müdürler Encümeni kararıyla, İstanbul Kız Lisesi'ndeki Felsefe ve Yüksek Öğretmen Okulu Fransızca öğretmenliğinden çıkarılmıştır. Ankara İstiklâl Mahkemesi Sadrettin Celâl'i 7 yıl hapse mahkûm etmiştir. Fakat bütün solcu mahkûmlar, bir buçuk yıl sonra bir yasa değişikliği sonucunda 1926 Cumhuriyet Bayramında serbest bırakılmışlardır.

Sadrettin Celâl özgürlüğüne kavuşunca partisinden kopmuş ve öğretmenliğe dönmüştür. (Örneğin, 1927 Komünist tevkifatına dahil edilmediğini görüyoruz.) Talim - Terbiye'nin Kasım 1926 tarih ve 2396 sayılı müzekkeresi üzerine, Maarif Vekâleti Müdürler Encümeni'nin 2 Aralık 1926 tarih ve 521/7 numaralı kararnamesiyle cevaz-ı istihdamına karar verilmiştir. 1936 yılı sonunda İstanbul Üniversitesi Peda goji profesörlüğüne atanmıştır. Ölümüne değin 18 yıl çalıştığı bu görevinde, eğitimle ilgili çeşitli yapıtlar vermiştir (*).

(*) Hilmi Ziya Ülken **Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi** adlı yapıtında (Selçuk Yay., 1966; cilt II, s. 759 - 60), 1941'de toplanan Ahlâk Şûrasında Sadri Maksudî'nin (Arsal) Sadrettin Celâl'i «solculuk»la suçladığını, Muzaffer Şerif'in (Başoğlu) ise aynı toplantıda ona «tutucu» (Dürkheimcı) diye çattığını yazıyor ve ikinci eleştiriye hak veriyor. Ben Sadrettin Celâl'in

Sadrettin Celâl'in solcu geçmişinden son bir iz, İkinci Dünya Savaşı yıllarında **Tan** gazetesinde «Anten» imzasıyla zaman zaman çıkan başyazılarında anti-faşist demokratik halk cephesi politikasının uluslararası boyutlardaki uygulanması uyarınca Sovyet dostluğunu savunmuş olmasıdır. 1944'te Edebiyat Fakültesi'nde aleyhine gösteriler yapılması üzerine, olayların önüne geçmek amacıyla Hasan Âli Yücel tarafından Bakanlık emrine alınmış; fakat bu kararın Danıştay'ca iptaliyle Sadrettin Celâl görevine dönmüştür.

Mete Tunçay

---

akademik sosyoloji - pedagoji görüşlerini yargılayacak ölçüde tanımıyorum. Fakat Hilmi Ziya'nın yaptığı değerlendirme doğruysa, o zaman Sadrettin Celâl'in günümüzde süregelen ilginç bir görüngünün ilk örneklerinden birini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Kuramca, ikincisini birincisine karıştırmadan, Fizikçi ve Marxist, Kimyacı ve Marxist, Biyolog ve Marxist vb. olunabilir. Ama aynı ayrımla, Sosyolog ve Marxist, Tarihçi ve Marxist, İktisatçı ve Marxist olunabileceğini düşünmek çok zordur. Oysa, bizde Amerikan sosyolojisi yapıp Marxizmi tutanlar, eski (betimsel - olaydizimci) tarih çizgisinde çalışıp Marxizme gönül bağlayanlar, neoklasik iktisatla uğraşıp Marxist geçinenler pek çok. «Doğanın Diyalektiği» gibi bir analojik metafiziğe inanmadıkça, Marxist toplumsal devrim programını benimseyenler için doğa bilimleri alanında bir bağdaştırma zorunluluğu olmayabilir; ama bir toplumbilimcinin, bir iktisatçının, bir tarihçinin kendi uğraşı alanında Marxizmle hesaplaşmaksızın bilinçli olarak böyle bir programdan yana çıkması olanaksızdır. Ancak, yağmurdan kaçarken doluya tutulurcasına, Marxist bir toplumbilimcinin, Marxist bir iktisatçının, Marxist bir tarihçinin, konusunu ideolojisine gözü bağlı teslim etmesini savunmuyorum elbette.. O da örneklerini çevremizde bol bol gördüğümüz bir başka (tam karşıt) hata olur: bir kez Marxizmi benimseyince, artık herhangi bir araştırma yapmaya gerek duymadan bütün gerçekleri ezbere bilivermek ya da bilimde her türlü gelişme olanağını yok ederek salt doğrulayıcı (jüstifiye edici - haklı kılıcı) olgular seçip sıralamak!

Aydınlık Külliyatı : 2

Sadrettin Celâl

BURJUVA DEMOKRASİSİ VE SOSYALİZM

Evkaf-ı İslâmiye Matbaası
1337 (1921)

Yeni Harflere Çeviren :

Firdevs Altıner

Burjuva Demokrasisi ve Sosyalizm

«Demokrasi» ve «Sosyalizm»... İşte bilhassa harb-i umumîden beri matbuatta en çok tesadüf edilen ve iki zıt mefhumu, hasım iki içtimaî mezhebi ifade eden iki kelime..

Zamanımızın en mühim siyasî ve içtimaî münakaşaları bu iki mezheb-i içtimaî taraftarları arasında cereyan ediyor.

Demokrasi taraftarları; bugün dünyanın hemen bütün memleketlerinde hâkim olan sermayedâr nizam-ı içtimaîsini müdafaa edenler, sosyalizm taarftarları ise, bütün beşeriyete sulh ve saadet bahşedeceğini iddia ettikleri sosyalizmin teessüsü için çalışanlardır.

Demokrasi, halihazırda hâkim olan tarz-ı idare olduğu için, yerine geçmek isteyen sosyalizme karşı mâlik olduğu bütün silâhlarla hücum ediyor. Ve mevcut olan herşeyin mutlaka iyi olması ve ilelebet devam etmesi icap ediyormuş gibi ifade ettiği hakikatten ziyade kelimenin bütün cihandaki şöhret ve itibarına kapılan birçok insanlar, halihazır demokrasiyi, tarz-ı idarelerin en mükemmeli olarak görüyorlar.

(Demokrasi) taraftarlarının sosyalistlere karşı serdettikleri en esaslı itirazları şu suretle hülâsa edebiliriz:

— [Demokrasi tarz-ı idaresinde hükûmet; sınıf farkı gözetmeksizin milletin bütün fertlerini temsil etmekte, umumun menfaatini nazar-ı itibara alarak hareket etmektedir.

Halbuki bir sosyalist tarz-ı idaresinde, mevki-i iktidara gelecek olan hükûmet; yalnız (Proletarya - İşçi) sınıfını temsil edecek ve binaenaleyh yalnız bu sınıf-ı içtimaînin menâfiine göre hareket eyleyecektir.

Beşeriyet, uzun asırlar süren pek kanlı mücahede ve mücadeleler neticesi milletleri, mukadderatlarına bizzat hâkim kılan demokratik bir tarz-ı idareye sahip kıldıktan sonra, yalnız bir sınıfın hâkim olacağı bir tarz-ı idareyi kabul etmesi bir terakki değil, belki, ebediyen mahvolmasını arzu ettiğimiz müstebit mâzîye, irticaa doğru atılmış büyük bir hatvedir.]

Bu itirazın haklı olup olmadığını anlamak için yapılacak yegâne şey, Evvelâ:

Bugünkü demokrasinin gayesi nedir?.. Hemen iki asırdan beri Avrupa'nın bazı memleketlerinde ve daha sonra dünyanın hemen bütün memleketlerinde teessüs eden demokrasi tarz-ı idaresi, gayesine sadık kalmış mıdır, yani vaad ettiği hürriyet ve müsavat ve adalet teessüs etmiş midir?.. Bir kelime ile, demokrasi; içtimaî meseleyi, milletlerin çalışan ekseriyeti lehine halletmiş midir?.

Sonra:

Sosyalizm nedir ve ne istiyor?. Demokrasi tarz-ı idaresine karşı serdettiği itirazlar nedir? İçtimaî inkılâp halka demokrasiden fazla ne gibi menfaatler temin edebilecektir?. Sosyalist cemiyetinde halk mukadderatına bizzat hâkim olabilecek midir?.

Zannediyoruz ki mesele, bitaraf ve ilmî bir surette ancak bu tarzda tetkik edilebilir.

Gayemiz sırf hakikati meydana çıkarmak ve yalnız hakkı müdafaa etmek olduğu içindir ki, bu iki sistem hakkındaki şahsî nokta-i nazardan muvakkaten —şüphesiz mümkün olduğu kadar— tecerrüt ederek vekâyi ve hadisat, şe'niyet-i içtimaîye iânesiyle bu suallere cevap vermeğe çalışacağız.

Bu suretle neticede hakikat kendiliğinden meydana çıkmış olacaktır.

Hepimiz biliyoruz ki (Demokrasi) tarz-ı idaresinin esasları İngiltere'de (1649), Fransa'da (1789) senelerinde kurulmuştur. Zaman-ı teessüslerinden bugüne kadar geçen birkaç yüz sene zarfında bu (demokrasi tarz-ı idaresi) şüphesiz en müterakki ve en mütekâmil şeklini bulmuş, yani gaye-i nihaiyesine vâsıl olmuştur, yahut olmak üzeredir.

Bunun içindir ki, demokrasinin, iptida-yı teessüsünde büyük bir debdebe ile ilân ettiği esasların nazariyeden tatbikat sahasına geçecek zamanı olmuştur.

Malûmdur ki (1789) Fransa Büyük İhtilâli, o vakit memleketi idare eden (asalet) ve (ruhban) sınıflarının elinden siyasî kuvveti almış,

Fransa Mesâi Nezareti tarafından (1918) senesinde neşredilen **(Annuaire statistique de France)**daki (1911) senesi tahrir-i nüfusuna ait rakamlara nazaran, Fransa'nın nüfus-u umumiyesinin ancak (%

27.95)'i müntehip olmak hakkına mâliktir. Halbuki Fransızların (% 96.23)'ünün onsekiz yaşında veya bunu mütecaviz olmasına ve ne mecnun, ne de mahkûm bulunmamasına nazaran şu neticeye vasıl oluruz ki Fransa'da vatandaşların (% 41.28)'i intihap hakkına mâlik değildir. Harp dolayısıyla adetleri pek çok ziyadeleşen kadınlar ve askerlerin memleketlerinin hayat-ı siyasîyesine iştirake hakları yoktur.

Bu küçük tetkikten şu neticeyi çıkarmak selâhiyetini kazanırız: Fransa gibi yüz otuz seneden beri demokrasi ile idare edilen bir memlekette hâkim olan, kanun ve nizamları yapan, harbe veya sulha karar veren, ekseriyet değil belki bir ekalliyettir. Yani (Demokrasi) ismi verilen bu tarz-ı idare bütün mânâsıyla bir (ekalliyetin tegallübü, diktatörlüğü)nden başka bir şey değildir.

Fakat zannedilmesin ki bu ekalliyet milletin yüzde (27)'sini teşkil ediyor. Göstereceğim ki, hakikatte yalnız birkaç yüz kişi milletin bütün hayat-ı siyasîye ve iktisadîyesine hâkimdirler. (Montesquieu) diyor ki:

(Burjuvazi) sınıfını mevki-i iktidara getirmiş, asalet ve ruhban sınıflarının siyasî ve iktisadî bütün imtiyazlarını burjuvazi sınıfına vermişti.

O vakitler ihtilâlci olan burjuvazi, yeni nizam-ı içtimaîyi tesis etmezden evvel bu yeni nizamın ,yeni cemiyetin istinat edeceği esasları ilân etmek istedi ve (1789) ağustosundan itibaren (Müessesan - **Constituant**) (Hukuk-u Beşer Beyannamesi)ni tasdik etti.

Karîlerimizin malûmu olan bu beyannamenin bütün maddelerini zikredecek değilim. Yalnız esas maddeleri nazar-ı tetkikten geçirerek bunların, kitap sahifelerinden, politikacıların nutuklarından hayat-ı hakikiyeye geçip geçmediklerini araştıracağım..

*
**

1. [*Hâkimiyet-i Milliye Esası - yani kâkimiyetin asıl ve esası millettedir; millet bu hâkimiyeti ya bizzat kullanır, yahut intihap ettiği ve murakabesi altında bulundurduğu bir (Hey'et-i Meb'use)ye tevdi eder.*]

Yani demokrasi, herşeyden evvel halkın ekseriyetinin hâkim olduğu bir tarz-ı idaredir.

Bu hâkimiyet ise bugün (Hakk-ı İntihap) şeklinde tecelli ediyor. Binaenaleyh bir cemiyette ne kadar çok kimse intihap hakkına mâlik ise o memlekette demokrasinin o kadar ziyade olması icap eder.

En demokratik olan bir memleketi, Fransa'yı misal olarak alalım:

Fransa İntihabat Kanunu, bu intihap hakkını, 21 yaşını geçen her erkek vatandaşa veriyor. Kadınları, askerleri, mücrimleri ve mecnunları bu haktan mahrum ediyor.

[Bir demokraside, müesseselerin kıymeti, onları murakabe altında bulunduran efkâr-ı umumiyenin kıymetiyle mütenasiptir..]

Bu efkâr-ı umumiyeyi yapan nedir?.

Mektepler, mâbetler, romanlar, tiyatrolar, sinemalar ve bilhassa yüzbinlerce nüsha satan yevmî gazeteler..

Bütün bunları kimler idare ediyor?

Sermayedarlar... Öyle ise, binnetice, efkâr-ı umumiyeyi yapan ve kendi menfaatlerine göre sevk ve idare eden her memlekette adedi birkaç bini tecavüz etmeyen, büyük sermayedarlar, daha doğrusu, büyük anonim şirketlerin, tröstlerin meclis-i idare âzâları, müdürleridir. Memleketlerin dahilî ve haricî siyasetlerini idare edenler, servet-i umumiyenin hakikî hâkimi olan bu mâliyûndur...

Fikrimizi izah edelim: Demokratik memleketlerde, nazariyeten hâkim olan ve hükûmeti intihap eden, memleketin dahilî ve haricî siyasetinin cereyanını tayin eden halktır; fakat hakikatte intihabatı yapan, sermayedarların mümessilleri hükûmet adamlarıdır..

Hükûmet memlekete, ahaliye danışmakla mükelleftir; fakat suali soran odur, cevabı veren de büyük matbuat.. Ve zavallı müntehip, şaşkın, kafası türlü vaadlerle, yaldızlı ıslahat projeleriyle dolu olduğu halde intihap sandığına eline verilen kâğıdı atar..

İşte ahali, hükûmet üzerindeki bütün murakabe hakkını ancak dört senede bir defa ve böyle şerâiţ dahilinde istimal eder. Onun kendi meşguliyeti ve umumiyetle içtimaî ve siyasî meselelerdeki cehâleti, dört senelik bir hayat-ı teşriiyenin mecmua-i faaliyeti hakkında muhakeme etmesine müsaade etmez.. İntihâbâta takaddüm eden hayat-ı siyasîyenin son bâriz hâdisesi, nazar-ı dikkatini ehemmiyetle celbe-

den yegâne vak'adır. Bundan alacağı ihtisâsa göre hükûmet veya temsil ettiği fırka namzetlerinin lehinde veya aleyhinde rey verecektir.

Politikacılar bu hakikati iyi bildikleri içindir ki intihaptan evvelki haftalarda efkâr-ı umumiyeyi münhasıran kendi lehlerinde olan bir vak'a veya fikir ile meşgul etmek için sarf-ı gayret ederler.

Fakat burada bir müşkülât kendini gösteriyor. Çünkü ekseriya öyle bir mevzu intihap etmek icabeder ki hiç kimsenin, yani ne mâliyûnun, ne ruhbanın, ne irad ve toprak sahiplerinin, ne de proletarya sınıfının hayatî menfaatlerine dokunmasın.. Fakat mevcut olan birçok hayatî meseleler haricinde böyle bir vak'a veya fikir üzerinde dikkat-i umumiyeyi tesbit etmek o kadar kolay bir şey değildir. Milyonlarca müntehip üzerinden bu gibi meselelerle alâkadar olan ve bunları anlayanlar pek mahduttur.

İşte burada büyük matbuat hükûmetin ve sermayedarların imdadına yetişiyor. Bir kere matbuat işe vaz'iyet etti mi herşey kolaylıkla halledilir..

Matbuatın efkâr-ı umumiye üzerindeki tesiri hakkında bir fikir verebilmek için Fransa'nın en büyük gazetelerinden dördünün harpten evvelki satışlarını gösterelim:

Petite Parisienne	1,200,000
Journal	850,000
Petit Journal	800,000
Matin	600,000

Bunlara **[Temps, Debats, Echo de Paris, Eclaire, Action Française..]** gazetelerini de ilâve edecek olursak müntehiplerin ne gibi tesirler altında meb'uslarını intihap ettiklerini anlarız..

Bu hadisat ve rakamlar üzerine müstenit tetkikatımızdan sonra, (Burjuvazi Demokrasi)sinin ekseriyetin hâkim olduğu bir tarz-ı idare olmadığı anlaşıldı. Şimdi bakalım bu demokrasi diğer vaadlerine sadık kalmış mıdır?.. (*)

(*) Bu hususta daha fazla malûmat almak isteyenler F. Delaisi'nin (Demokrasi ve Möliyûn - **La Démocratie et les Financiers)** ismindeki kitabını mutlaka okumalıdırlar.

2. İnsanlar, hukuken hür ve müsavi doğarlar ve yaşarlar. Hürriyet, başkasını mutazarrır etmeyen herşeyi yapmaktır.

Müsavat!.. İşte sermayedar cemiyetinde en az bulunan şey.. Ve demokrasi tarz-ı idaresi inkişâf ve tekemmül ettikçe, insanlar arasın. daki müsavatsızlık azalacağı yerde bilâkis çoğalıyor.

Bu müsavatsızlık daha hayatın başında iptidasında başlıyor. İnsanlar; analarından fakir veya zengin olarak doğuyorlar. Çocuk eğer zengin bir aileye mensup ise, daha doğduğu gün, kâşanelere, milyonlara, vâsi çiftliklere veya içlerinde binlerce amele işleyen büyük fabrikalara, irat getiren hanlara, dükkânlara... mâlik bulunuyor..

Halbuki bir fakir çocuğun dünyaya geldiği zaman mâlik olduğu yegâne servet; karanlık, soğuk ve havasız bir oda, hasta, belki verem, belki ayyaş bir baba, maişet kavgası içinde gençliğini, sıhhatini kaybetmiş bir anne ve namütenahî bir sefalet ve yoksulluktan başka bir şey değildir.. Daha beşikte başlayan bu müsavatsızlık, bütün hayat müddetince çocukları takip ediyor.. Çünkü maddî ve manevî bütün vesaite mâlik olan zengin çocuğu sükûn ve saadet içinde tahsilini ikmal eyliyor; halbuki fakir çocuğu, büyük bir sefalet-i mahrumiyet içinde ancak iptidaî tahsilini ikmal ettikten sonra, bütün zekâsına, istidadına, hüsnüniyetine, sai ve gayretine ve arzusuna rağmen tahsilini yarım bırakarak hayatını kazanmağa mecbur oluyor.

İşte acı hakikat: İnsanlar gayr-i müsavi doğuyorlar, gayr-i müsavi yaşıyorlar ve gayr-i müsavi ölüyorlar..

(Hürriyet)e gelince; demokrasinin tanıdığı hürriyet, zenginlerin fakirleri istedikleri şerâit dâhilinde esir gibi çalıştırmaları, soymaları, aldatmaları hürriyeti; fakirlerin hissesine isabet eden hürriyet ise ölmek veya esir gibi çalışmak mecburiyetlerinden birini kabul etmek hürriyetidir.

(Hürriyet başkasını mutazarrır etmeyen herşeyi yapmaktır) deniliyor; fakat nazariyeden tatbikata geçilince bu hürriyetin, bir avuç sermayedâranın milletin büyük bir ekseriyetini haraca kesmesi, onun hayat ve saadetiyle oynaması şeklinde tecelli ettiği görülür. Bu hürriyet namına değil midir ki, beş on zengin bütün memleketin, bütün dünyanın hayat-ı iktisâdîsine hâkim oluyorlar, eşya ve erzak fiyatlarını istedikleri gibi yükseltiyorlar, ve bu suretle hayatın müthiş bir surette pahalılanmasına sebep olarak zavallı ahâliyi gıdalarından fe-

dakârlık yapmaya mecbur ediyorlar.. Adalet!. Fakat burjuva adaleti namına değil midir ki ahaliyi büyük mikyasta resmen soyan muhtekirler, teşkil ettikleri (törst)lerle dünya piyasasına hâkim olan Carnegie'ler, Rockefeller'ler, Morgan'lar, Rotchild'ler her yerde hürmet ve itibarla karşılanıyor, nişanlarla taltif ediliyor; fakat iş bulamadığı için çoluk çocuğuyla günlerce aç kalan amele, tahammülü tükenerek faraza bir fırından bir okka ekmek aldı mı hırsızlıkla itham ediliyor, ve cemiyet-i beşeriye için muzır bir uzuvdur diye hapse atılıyor.

Bugün İstanbul'da, camilere, medreselere, yangın harabeleri kovuklarına sığınmış onbinlerce çocuk, kadın, ihtiyar.. soğukla açlıkla, hastalıkla pençeleşmektedir. Fakat beri tarafta her odası ısınmış, havagazı veya elektrikle tenvir edilmiş büyük konaklarda yalnız birkaç kişi oturuyor..

İşte demokrasinin insanlara temin ettiği adalet.

3. Hürriyet-i tefekkür, hürriyet-i içtimâ, hürriyet-i matbuat insanların en tabiî haklarıdır.

İddia ediliyor ki: artık bugün (demokrasi)nin hâkim olduğu memleketlerde insanlar istedikleri fikir veya mezhebi kabul etmekte, düşündüklerini yazmakta ve söylemekte tamamiyle serbesttirler. Acaba bu tabiî haktan herkes mütesaviyen istifade edebiliyor mu?. Yoksa sermayedarlar, zenginler bunu da inhisarları altına almışlar mıdır?

Meseleyi yakından takip edenler bilirler ki, hürriyet-i içtima ve hürriyet-i matbuat; hattâ en demokratik memleketlerde bile, en güzel ve en büyük binalar, hususî veya resmî içtima mahalleri, en mükemmel matbaalar, en iyi kâğıtlar zenginlerin elinde bulundukça, sermayedarların matbuat üzerinde tesir ve nüfuzu bâkî kaldıkça, mânâsız, boş bir sözdür.

Şüphesiz mutlakî idarelere nispetle demokrasi teessüs eden memleketlerde nispeten fazla bir hürriyet vardır. Fakat bugün mevki-i iktidarda bulunan sermayedar burjuvazinin nüfuz ve mevkii sarsılmağa başlayınca, ahaliye vermiş olduğu sırf siyasî ve şeklî hürriyetleri de geri almaktadır..

Cihan Harbinin tevlit ettiği malî ve iktisadî buhran ve bunun neticesi sosyalizm mezhebinin harikulâde bir suhûlet ve süratle halk kitleleri arasında intişar ve taammümü sayesinde nüfuz-u hâkimiyetlerinin günden güne kırıldığını gören burjuva hükûmetleri hürriyet-i

matbuat ve hürriyet-i içtimaı tahdit etmeğe, işçilerin haklarını müdafaa için yapmağa mecbur kaldıkları mitingleri, nümayişleri, grevleri men eylemeğe mecbur olmuşlardır. Buna mükabil, işçilere karşı yapılan bütün burjuva hareketlerini, nümayişlerini himaye ve teşcî etmektedirler.

İsviçre gibi demokrasinin azamî inkişâf ettiği bir memlekette çalıştıkları müesseseden kovulmak korkusiyle istedikleri sosyalist gazetelerine abone olamayan, sosyalist mitinglerine devam edemeyen, istediği sosyalist mebus namzetlerine rey veremeyen işçiler için (hürriyet) kelimesi ne mânâ ifâde eder?.

Bütün bu hadiseler bize gösterir ki demokrasi tarz-ı idaresinde mutlak surette hürriyet-i matbuat, hürriyet-i içtima... yoktur; bunlar zenginler tarafından inhisara alınmıştır.

4. Temellük, mukaddes ve nezyedilemez bir haktır. Hiç kimse bu haktan iskât edilemez.

Hiç bir şey, burjuva demokrasisinin; ahali ile hayat-ı siyasiye ve iktisadiyeye hâkim olan mâliyûn arasına konulmuş bir paravanadan ibaret olduğunu ve nazariye ile hayattaki tatbikatı arasında doldurulmaz bir uçurum bulunduğunu bu kadar açık ve kat'i bir surette gösteremez.

Filvaki, kolundan ve zekâsından başka taayyüş vasıtasına mâlik olmayanlar, yahut zikre şayan olmayacak derece cüz'i bir servetleri olanlar, her memlekette ahalinin en aşağı yüzde yetmişini teşkil etmektedirler.. Bunun böyle olduğunu herkes bilir, fakat bazıları tasdik etmezler. Yahut aksini iddia ederler... Bunları rakamlarla, istatistiklerle ilzâm etmek en kısa ve en katî bir usûldür:

(1909 - 13) seneleri için yapılan resmî bir istatistiğe göre Fransa'nın mecmû serveti; (225) milyar frangı bulmuştur.

Servet-i umumiyenin ahali arasında nasıl taksim edilmiş olduğunu anlamak için muayyen seneler zarfında ölenlerin bıraktıkları miraslar tetkik edilerek şu neticeye vâsıl olunmuştur:

Mâlik olanların adedi (1909 - 13) seneleri zarfında, (40) milyon ahali üzerinden (11,632,900)'dür. Ve bunlardan her biri, vefatlarında vârislerine bir frankla elli milyon frank arasında tehâlüf eden bir servet bırakacaklardır. Bu (mâlik olanlar) onüç sınıfa taksim edilmiştir:

Birinci sınıfa dahil olan 31 kişinin her biri vasatî 156,774,000 franga mâlikti. On üçüncü sınıfa dahil olanların miktarı (3,183,550)'dir. Bunların her birine düşen servet-i vasatî (318) franktır. Birinci sınıfı teşkil eden (31) kişinin mecmû serveti (4,860,000,000) - bütün diğerlerinin, yani (3,183,550) kişinin servet-i umumiyeti (900,000,000)'dur. Netice: Birinci sınıf adamları onüçüncü sınıfa dahil olanlardan bir milyon defa daha zengindirler..

Onüçüncü sınıfın altında bir de ondördüncü sınıf vardır ki bundan miras istatistikleri ekseriya bahsetmezler. Bunlar hiç bir şeye mâlik olmayanlardır. Doktor (Toulouse)'ün yaptığı bir istatistiğe nazaran Fransa'da (1911) senesi zarfında ölen (700,000) kişi üzerinden (350,000)i yani yarısından fazlası hiç bir şey bırakmamışlardır. (190,000) tanesi (1 - 2,000) frank arasında gayet cüz'i bir servet terk etmişlerdir. [Mecmûu olan beş milyar yediyüz altmış bin üzerinden yalnız yüz kırk milyon.] Binaenaleyh ölenlerin dörtte üçünden fazlası hemen hiç bir şeye mâlik değildiler.. Mütebaki servet, geri kalan dörtte birine aitti. Ancak yüzde yarımını teşkil eden (666) milyoner bir buçuk milyar servet bırakmışlardır ki bu meblâğ heyet-i mecmûanın dörtte birini teşkil etmektedir.

Bilmem, bütün muhakemelerden ve faraziyelerden daha beliğ olan ve yalan söylemesi ihtimali olmayan bu rakamlardan sonra, demokrasi tarz-ı idaresinde (temellük)ün de diğer haklar gibi, miktarı gayet mahdut ve gittikçe azalan birtakım sermayedarlar ve mâliyûn yed'i inhisarında bulunduğunu tasdik etmeyecek bir kimse bulunabilir mi?..

Maateessüf, memleketimize ait istatistikler henüz tanzim edilmiş değildir, yahut bunlardan biz haberdar değiliz. Herhalde yakın bir istikbalde bu arzu ve temennimiz yerine gelirse Türkiye'de de servetin bu suretle taksim edilmiş olduğunu göreceğiz.. Yalnız sermayenin temerküz ve tekâsüfü, diğer sanayii tekemmül etmiş memleketlerdeki dereceyi bulmamışsa bunun sebebi memleketimizde büyük sanayiin daha henüz büyük mikyasta inkişaf etmemiş olmasıdır.. Hiç şüphe yoktur ki, bu sanayiin inkişafı nisbetinde memleketimiz bu hususta da Avrupa memleketlerine benzemekte gecikmeyecektir...

5. Demokrasinin vaz' ettiği ve bir âmil-i terakki olarak gösterdiği esaslardan biri de serbestî-i ticaret ve sanayi, binaenaleyh rekabettir.

Bu serbestî sayesindedir ki cemiyet içinde en akıllılar, en kabiliyetliler, en çalışkanlar, akılsızlara, kabiliyetsizlere, tembellere gale-

be edecek ve bu rekabet neticesi ahali, daima daha iyi ve ucuz eşya ve erzak alacaktır.

Fakat maateessüf, demokrasi tarz-ı idaresinde muzafferiyeti temin eden âmiller; sai ve zekâ, metânet gibi şahsî ve zatî kabiliyetlerden ziyade, sermaye ile hile, yalan, kuvvet gibi burjuva ahlâkiyûnunun bile zâhiren olsun tel'in ettikleri ahlâksızlıklardır.

Burjuva demokrasisini tesis eden İhtilâl-i Kebir [çalış ve sainin semeresinden serbest bir surette istifade et] düsturunu vaz' etmiş, fakat bu hürriyetin teminatı demek istihsal ve sai vasıtalarını ahaliye temin etmekle asla meşgul olmamıştır.. Bunun için milletin çalışan ekseriyeti bu inkılâptan pek az istifade etti. Halbuki burjuvazi sınıfı; kendi sınâî ve ticarî inkişafına sed çeken bütün mâniaları devirerek, bütün istihsal vasıtlarını yed'i inhisarına alarak (Servet-i İçtimâiye)nin hâkim-i mutlakı kesildi.

6. Nizam-ı içtimaîyi muhafaza etmek için vatandaşlar kabiliyetleriyle mütenasip bir surette vergi vermekle mükelleftirler.

Bundan demokrasinin (Nizam-ı İçtimaî)yi tesis etmiş olduğu anlaşılıyor. Fakat bugünkü cemiyet içinde hâkim olan intizam değil belki bütün mânâsıyla intizamsızlık, ahenksizlik ve anarşidir. Tezatlarının dehşet ve azametiyle en korkunç siyasî istibdat devrelerini geride bırakan bugünkü sermayedar cemiyetini meşhur âlim (Bohne) şöyle tasvir ediyor:

Fakirliğin fazlası	Zenginliğin fazlası
Hârikulâde bir kuvvet	Şayan-ı hayret bir aciz
Büyük bir saadet	Derin bir sefalet
Fazla varlık	Büsbütün yokluk
Şayan-ı takdir yüksek bir ilim	Şayan-ı teessüf derin bir cehalet
En zahmetli ve yorucu bir çalışma	Hiç zahmetsiz bir telezzüz
Her nevî güzellikler ve asaletler	En amîk inhitat ve çirkinlikler

Bu tasvire hiç bir şey ilâvesine lüzum görmüyorum. Yalnız şunu söylemek isterim ki: cemiyet içinde intizamsızlık ve ahenksizliğin gittikçe daha fazla bir surette hâkim olduğuna en kat'i delil, hapisha-

nelerin, mütemadiyen çoğalan mücrimleri istiab edemeyecek bir hale gelmesidir. Diğer bir nokta daha var. Hakikî mahiyetini gösterdiğimiz bu (nizam-ı içtimaî)yi idâme etmekle mükellef olan jandarma, polisler, askerler, mahkemeler...in hangi sınıf halka menfaatleri dokunuyor?. Evet, bütün bu (nizam-ı içtimaî) muhafızları; zenginlerin evlerini, topraklarını, paralarını, mücevherlerini; rahat ve saadetlerini eğlence ve sefahatlerini muhafaza ediyor.. Fakat bütün bu nimetlerden hiç birine mâlik olmayan fakirlere ne yardımı dokunuyor?. Hattâ ekser hususlarda onlara zarar vermiyor mu? (*)

Sonra, bu tekâlif, insanların kabiliyetleriyle mütenasip değildir. Hattâ (varidat üzerine vergi) alındığını farzetsek bile, meselâ senede beş yüz lira kazanan bir işçi veya memur için beş on lira vergi vermek, yirmi bin lira varidatı olan bir zenginin beş yüz hattâ bin lira vermesine —verdiğini farzediyoruz— benzer mi?..

Fukara işçi veya memur için on lira bir haftalık nafaka parasıdır, demek bunu kendinin ve ailesinin gıdasından kesecek.. Halbuki zengin bin beş yüz lirayı eğlence ve sefahat tahsisatından ayıracaktır..

Bu tetkiklerden çıkardığımız netice şudur:

1 — Sınıf mücadelesi hakikatini ve içtimaî inkılâp lüzumunu tanımak istemeyen ve sırf demokrasinin mevcut olduğunu iddia eden siyasiyûn ve içtimaiyûn, tarihî büyük bir hakikate karşı göz yummuş oluyorlar. Çünkü burjuvazi sınıfı mevki-i iktidara, sulhperverâne ıslahat değil, ancak ve ancak kralların, zâdegân ve ruhban sınıflarının mağlubiyetiyle neticelenen kanlı bir inkılâptan sonra gelebilmiştir. Ve bu mevkii, bunların iade-i hâkimiyet teşebbüslerini süngü kuvvetiyle kırmak ve bilhassa yaldızlı vaadlerle aldatıp kuvvetinden istifade ettiği (İşçi - Proletarya) sınıfına karşı takip ettiği cebir ve tazyik politikası, bir kelime ile (Diktatörlüğü) sayesinde muhafaza edebilmektedir.

2 — Bugün dünyanın hiç bir memleketinde sırf bir demokrasi mevcut değildir.. Bugünkü demokrasi; yalnız zenginlere hakk-ı hayat tanıyan ve fakirleri medeniyetin bütün nimetlerinden mahrum bırakan burjuva demokrasisi)dir. Bu demokrasi içinde mevcut olan her şey:

(*) Tefrikamız (Krenkebi)'ye müracaat. (Anatole France'ın 1901'de çıkan Qrainquebille Olayı adlı yapıtını, S. Celâl'in eşi Leman Hanım Türkçeye çevirmiş ve **Aydınlık** dergisinde yayımlanmıştır.)

hürriyet, adalet, kanun, mülkiyet... burjuva hürriyeti, burjuva adaleti, burjuva kanunu ve burjuva mülkiyetidir.

3 — Burjuva demokrasisi, iptida-yı teessüsünden bugüne kadar birkaç yüz sene geçmiş olmasına rağmen, vaadlerinden hiç birini yerine getirmemiştir...

Hâkimiyet-i milliye, büyük bir yalandır Hayat-ı siyasiye ve iktisadiyeye hakikaten hâkim olanlar ve bütün servet-i milliyeyi yed'i tasarruflarına geçirenler, adetleri birkaç bini tecavüz etmeyen ticaret, sanayi ve banka adamları, maliyûndur. (Efkâr-ı umumiye) dedikleri şey ise, bizzat idare ettikleri —satın aldıkları— büyük matbuat vasıtasıyla, kasden cahil bıraktıkları halka telkin ettikleri fikirlerdir.

4 — Bu burjuva demokrasisi bütün meyvelerini vermiş, gaye-i intihâiyesine vasıl olmuştur. Bu günkü cemiyet içinde ezilen ve soyulan işçi sınıfının kurtuluşunu, demokrasinin tabiî tekâmülünden beklemek, elma ağacından üzüm almayı istemek kadar gülünçtür.

5 — Burjuva demokrasisi; derebeylik tarz-ı idaresinin, istihsal ve mübadele-i servetin inkişafına karşı koyduğu maniaları devirmek ve kuvâ-yı müstahsalanın hârikulâde inkişafını temin etmek suretiyle tarihî vazifesini ifa etmiştir.. Fakat bugün, bizzat yarattığı müstahsil kuvvetlerin inkişafına mânî olduğu içindir ki yerini içtimaî terakki ve adaleti temsil eden bir sınıfa terketmek mecburiyetindedir.

Gelecek makalemde (Sosyalizm)i mevzu-u bahs edeceğim. Ve bu yeni mezheb-i içtimaînin adalet ve müsavatı teemmün edip edemeyeceğini, beşeriyete vaad ettiği sulh ve saadeti getirip getiremeyeceği meselesini tetkik eyleyeceğim.

İçtimaî Demokrasi :

Tetkikimizin bundan evvelki kısmında şu neticeye vâsıl olmuştum: Demokrasi ismiyle ifade edilen tarz-ı idare-i, devlet, iptida-yı teessüsünden bugüne kadar yüzlerce sene geçmiş olmasına rağmen, vaadlerinden hiç birini yerine getirememiştir. Ve bugün, bütün medenî dediğimiz memleketlerde hâkim olan demokrasi; yalnız zenginlere hakk-ı hayat ve saadet tanıyan, fakirleri ise bu medeniyetin bütün nimetlerinden mahrum bırakan (burjuva demokrasisi)dir.

Fakat bunun sebebi nedir?. Burjuva demokrasisi neden içtimaî meseleyi, milletlerin çalışan ekseriyeti lehine halledememiştir?..

Âlim, filozof, içtimaiyatçı geçinen, fakat her şeyden evvel burjuvaların müdafaa vekilleri olan birçok meşhur kimseler bu sualin cevabını vermeğe kalkmışlardır.. Fakat bunlardan hiç biri, fenalığın asıl menşeini keşf ve asıl hastalığı teşhis edememişler, veyahut etmek istememişlerdir..

Bu hususta bizi tenvir edecek olan yalnız sosyalizm ilmidir...

Sosyalizm Nedir?..

Mevzuu tetkike başlamazdan evvel ilkten şunu söylemek istiyorum ki sosyalizm; içtimaî meseleyi milletlerin çalışan ekseriyeti lehine halletmek isteyen, sermayedar cemiyetini ortadan kaldırarak bütün insanların, bütün milletlerin saadet ve sulh içinde yaşayacakları insanî cemiyeti kurmağa çalışan bir (mezheb-i içtimaî)dir. Sosyalizm herhangi bir mütefekkir veya filozofun hayalhanesinden çıkmış gayr-i kabil-i tatbik bir «Teşkilât-ı İçtimaiye Projesi» değildir.. Bilâkis, sosyalizm mezheb-i içtimaisi; meydana çıkardığı, neşr ve tamim ettiği hakikatlere bizzat cemiyet-i beşeriyenin tekâmül-ü tarihîsinin ilmî bir surette tetkik ve mütalâası neticesi vâsıl olmuştur.

Sosyalizmde yekdiğerini tamamlayan iki kısım vardır:

1 — Menfî, tenkidî ve tahribî, 2 — Müsbet, tevlidî ve inşaî.

1 — Sosyalizm evvelâ tarih-i beşerin tetkiki neticesi; (Ulûm-u içtimaiye) ve (Felsefe-i Tarih) isimleriyle zikredilen ilimlerin meydana çıkaramadıkları birtakım (tarihî hakikatler)i meydana koymuştur. Bunları uzun uzadıya mevzu-u bahsetmeğe makalemizin hacmi müsait değildir. Bu seferlik, bu tarihî ve içtimaî hakikatlerin bilhassa mevzumuzla doğrudan doğruya alâkadar olanlarını zikredeceğim.

1 — Bugüne kadar, bütün cem'iyât-ı beşeriye tarihi, sınıf mücadelesi tarihidir: Kurun-u ulâda esirlerle serbest insanlar; kurun-u vustâda, kölelerle derebeyleri, yekdiğeriyle daimî mücadele içinde bulunan mahkûm ve hâkim içtimaî sınıflardı.. Cemiyet-i hâzıra bu sınıf zıddiyetlerini ortadan kaldıramamıştır. Bu mücadele, bugün hâkim olan burjuvazi sınıfı ile mahkûm olan (İşçi - Proletarya) sınıfı arasında cereyan etmektedir. Bu mücadeleler mutlak ya bu sınıflardan birinin mağlûbiyeti veyahut bütün cemiyetin mahviyle neticelenirler. Bugünkü sınıf mücadelesi ise; içtimaî adaleti temsil eden (Proletarya)nın galibiyetiyle veyahut bütün medeniyetin mahv ve harabîsiyle neticelenecektir.

Bugün, burjuvazi sınıfına muhalefet eden bütün sınıflar arasında, (Proletarya) inkılâpçı olan yegâne sınıftır. Diğer bütün sınıflar, büyük sanayi karşısında zayıflamakta veya büsbütün mahvolmaktadırlar. (Proletarya) sınıfı ise, büyük sanayiin tabiî mahsulü olduğu için onunla beraber büyümekte ve kuvvetlenmektedir.

2 — Bugüne kadar, mevki-i iktidara geçen her sınıf, daima diğer sınıfları ezmiş, soymuş, onları kendi hesabına esir gibi kullanmıştır. Halbuki bugünkü sınıf mücadelesi neticesi mevki-i iktidara gelecek olan proletarya sınıfı kendisiyle beraber bütün beşeriyeti de sefalet ve esaretten kurtaracaktır.

3 — Burjuva demokrasisi; hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet..i iki kelime ile, umumî saadet ve daimî sulhu temin edemez. Bilhassa mevzuumuzla şiddet-i taallûkundan dolayı bu mühim nokta üzerinde biraz fazla tevakkuf edelim ve niçin diye soralım.. O zaman, Sosyalizm bize şu cevabı verir:

Burjuva demokrasisinin insanlara verdiği yalnız bir kısım siyasî ve şeklî hürriyetlerdir. - Hattâ mevkii tehlikeye düştüğü buhranlı zamanlarda bu hürriyetleri de onlardan istirdat ediyor. Halbuki iktisadî müsavat üzerine istinat etmeyen siyasî hürriyet, ne kadar noksan ve ne kadar âciz bir hürriyettir.. Rekabet ve mücadelenin kanun olduğu sermayedar cemiyetinde, her fert ve millet kendi saadet, servet ve hâkimiyetini diğerlerini soymak ve ezmekle temin ediyor ve ancak bu suretle edebilir. Bugünkü cemiyette gemisini kurtaran kaptandır, velev başkalarının gemilerini batırmak suretiyle olsun!..

Fransa'da 1848 ihtilâline iştirak edip de mağlûbiyet neticesi İsviçre'ye ilticaya mecbur kalan meşhur muharrirlerden (Coeurderoy), «Hatırat»ında, bir kaçakçı ağzından, cemiyet-i hâzırayı şu suretle tasvir ettiriyor:

[... Cemiyet, geniş bir hırsız karargâhına benzer; orada herkes komşusunun zararına olarak kendi çadırını muktedir olduğu yerde, muktedir olduğu tarzda kurar.. Bunlar; toprağı gayr-i mezrû, parayı ham, zekâları bâkir ve insanları esarete meyyal bir halde bulanlardır. Bunlar; ilk işgalciler, mülk sahipleri, işleticiler, şehadetnamelilerdir. Kanun onlar tarafından yapıldı, hükûmet onların hesap ve menfaatine işlemeğe mecburdur. Diğerleri ise, bütün yerler işgal edildikten sonra pek geç gelmişlerdir; fakat yaşamaktan vazgeçemezler.. Du-

varlarla çevrilmiş topraklara, kasalarda yığılmış paralara, demir parmaklıklar içinde muhafaza edilen ekmeklere meyus nazarlarla bakarlar.. İş isterler, kolları reddedilir; toprak isterler, ancak mezarlık bir yer ihsan edilir;ilim ve irfan isterler, fakat ilim ve irfan yalnız para verebilenlere satılır...]

Şu birkaç satır; tembellere, hırsızlara, hilekârlara, saadet, servet, şan ve şeref veren fakat çalışanları esaret ve sefalet içinde süründüren bu melûn sermayedar cemiyetini o kadar iyi tasvir ediyor ki buna bir şey ilâvesine lüzum kalmıyor.

Cemiyet-i hâzıra da, sai ile sermayenin başka başka ellerde toplanmaması, diğer cihetten serbest rekabetin hüküm sürmesi neticesi, herkes herkese karşı muharip vaziyetindedir. Bu mütemadî ve umumî harp muhtelif şekillerde tezahür ediyor:

1 — (İşçiler - Proletarya) ile sermayedarlar arasındaki harp.. Bir tarafından sermayedarlar kazançlarını çoğaltmak için işçilere kabil olduğu kadar az bir ücret vermek istiyorlar, diğer cihetten işçiler, daha fazla sefalete düşmemek ve zaten fena bir halde olan sıhhatlerini büsbütün kaybetmemek için —ameleyi hurdalaştığı zaman atılan bir alet gibi kullanan— gaddar sermayedarlara karşı hakk-ı hayatlarını müdafaa ediyorlar..

2 — Yapılacak işe nispetle amele çok olduğundan —makineler terakki ve tekemmül ettikçe ameleye olan ihtiyaç da o nispette azalıyor—. Ücretleri paylaşmak için bizzat (işçiler - proleterler) arasında harp oluyor. Amele ücretlerinin muayyen bir seviyeden daha yükseğe çıkmasına mani olan sebeplerden en mühimi, şüphesiz bütün sınaî memleketlerde bir (işsiz amele ihtiyat ordusu)nun daima bulunmasıdır.. Bazı buhranlı devrelerde —bilhassa Cihan Harbiyle başlayan ve hâlâ devam eden buhran-ı umumî devresinde— bu işsizlerin adedi birkaç milyonu buluyor. Bu ihtiyat ordusunu patronlar, sermayedarlar ameleye karşı gayet müessir bir silah olarak kullanıyorlar.. Meselâ, fabrikalarda veya maden ocaklarında çalışan amele gündeliklerinin tezyidi veya kendilerine yapılan bir haksızlığın tamiri için tatil-i eşgal edip de arzularına muvaffak olmadan işe başlamamakta ısrar eyledikleri zaman, fabrikatörler, yukarda arzettiğim (işsiz amele ihtiyat ordusu) ile grevcileri tehdit ve bu suretle amelenin muhik metalibini reddedebilirler, ve hattâ grevde ısrar ettikleri takdirde onların hepsini kapı dışarı ederek yerlerine işsizleri alırlar.. (İşçiler - Pro-

leterler)in kendi aralarındaki bu harp; erkeklerle, nispeten daha az bir ücretle çalışan kadınlar ve çocuklar ve aynı zamanda, hal-i iptidaîde kalmış memleketlerden, Asya veya Afrika müstemlekelerinden Avrupa'ya muhaceret edip de gayet cüzî bir ücretle kanaat eden ecnebi amele arasında olmaktadır.

3 — Temettûları taksim etmek için sermayedarlar arasındaki harp.. Dünyaya iktisaden hâkim olmak isteyen veya bu hâkimiyetlerini mümkün olduğu kadar çok zaman devam ettirmek arzusunu besleyen muhtelif memleketler sermayedarlarının ihtilâflarını sulhen tesviye edemeyerek yekdiğerine karşı yaptıkları (millet harpleri)..

Şimdiye kadar verdiğim tafsilâttan anlaşılmıştır ki, şahidi olduğumuz bütün içtimaî sefalet ve musibetlerin ve, fert, sınıf veya millet ihtilâfları şeklinde tecelli etsin, bütün harplerin hakiki yegâne sebebi; cemiyet-i beşeriyenin bugünkü sermayedar teşkilâtıdır. Fakat bir felâket ve musibetin yalnız sebebini göstermek kâfi değildir; bu sebeplerin izalesi çarelerini de bulmak lâzımdır.

İşte, içtimaî hastalığın aslî sebebini bulup meydana çıkarmağa muvaffak olan sosyalizm, tufeylî mikroplar tarafından tahrip edilen vücud-u içtimaînin sıhhat ve afiyetini iade edecek yegâne çareyi de bize gösteriyor.

2 — Bu ikinci kısımda, beşeriyete sulh ve saadeti getirecek olan sosyalist cemiyetinin istinat edeceği yeni esasları göstermek icap ediyor.

Bütün istihsal ve tevzi-i servet vasıtalarının adetleri gittikçe azalan bir kısm-ı kalîl sermayedar ellerinde toplanmasını içtimaî musibetlerin hakiki sebebi olarak göstermiştik. Binaenaleyh bu sebebi izale edecek, yani bu istihsal ve tevzi vasıtalarını bugünkü fuzuli muta sarrıfları olan sermayedarlardan alarak asıl hakiki sahip ve mutasar rıfları olan müstahsil işçilere iade edecek olursak, içtimaî musibetle rin tabiatıyla ortadan kalkmaları icabeder. Bu, hem bir hak, hem de içtimaî ve tarihî bir mecburiyettir:

Evvelâ, bir haktır, çünkü: bütün bu istihsal ve tevzi vasıtaları; makineler, fabrikalar, maden ocakları, vapurlar, şimendiferler, küçük mağazalar.. ilâh... hulâsa beşeriyetin pek haklı olarak iftihar ettiği bütün bu içtimaî servetler; tarihe karışmış yüzlerce, binlerce nesillerin müşterek sai ve gayret ve fedakârlığı, zekâsı ve hayatı pahasına mey-

dana gelmişlerdir. Hiç bir kimse bunlardan birine ferden temellük ve tasarruf etmek, onu yalnız kendi şahsî menfaatine kullanmak iddiasında bulunamaz.. Bir memleketin bütün ahalisi tarafından istihlâk edilen veyahut ihtiyat olarak saklanan bilcümle eşya toplansın ve anâsır-ı teşkiliyelerine ircâ edilsin. Bunlarda en nihayet bulacağımız kıymetler: Madde-i iptidaiye, tabiat kuvveti ve say-i beşerdir, ve yalnız bunlardır. Bunlardan başka hiç bir şey değildir.. Şüphesiz hiç kimse mevadd-ı iptidaiyeye ve kuvâ-yı tabiîyeye temellük iddia edemez. Binaenaleyh eşyanın kıymet-i içtimaiyesini tayin eden sadece say-i beşerdir. Bundan dolayıdır ki bütün istihsal vasıtaları, münhasıran bu servetleri hâsıl eden (erbab-ı sai ve amele - kol ve dimağ işçilerine) ve yalnız onlara ait olmalıdır.

Sonra, Proletarya sınıfının istihsal vasıtalarına vaziyet etmesi ve bu suretle, sai ile sermayenin aynı elde toplanması tarihî ve içtimaî mecburiyettir.. Bu noktayı da izah edelim:

Sermayedar burjuvazi mevki-i iktidara gelmezden evvel, yani makinelerin harikulâde tekemmülünden evvel istihsal, umumiyetle ferdî bir şekilde idi ve o ferdî istihsale ferdî bir şekl-i temellük tekabül ediyordu.. Bir dokuyucu, bir marangoz, bir kunduracı... pek meşru ve haklı olarak kullandığı aletlerin, meydana getirdiği masnûâtın hakiki sahip ve mutasarrıfı olduğunu iddia edebilirdi. Şu suretle tarz-ı istihsal ile şekl-i temellük arasında tabiî bir muvazenet teessüs etmişti.. Fakat bugün vaziyet büsbütün değişmiştir. İstihsal müşterek bir şekil almıştır. Bir fabrikada, maden ocağında... binlerce, onbinlerce amele çalışıyor. Bir kundura, bir lokomotif, bir vapur, bir iğne, bir kanal... vücuda gelebilmek için binlerce, onbinlerce amele mesaiye iştirak ediyor, fakat gariptir, meydana gelen şey; eline ömründe bir kere kazma almamış, demir döğmemiş, plan çizmemiş, hulâsa o eserin vücuda gelmesi için koliyle veya dimağıyla çalışmamış kimselerin, sermayedarların maliyûnun mal-ı meşruu!! oluyor ve onların bunlar üzerindeki hakk-ı temellükünü bizzat kanun tasdik ediyor. Görüyoruz ki, bugünkü müşterek tarz-ı istihsale müşterek bir şekl-i temellük tekabül etmiyor. İstihsal, terakkiyat-ı içtimaiye ve sınaiye neticesi müşterek bir şekil aldığı halde temellük ve tasarruf ferdî olmakta ısrar ediyor.. Ve cemiyet-i hâzıra içindeki bütün sefaletler, buhranlar, ahenksizlikler, harpler.. Hep bu muvazenesizlikten, sai ile sermayenin başka başka ellerde bulunmasından ileri geliyor.. İşte sosyalizmin gayesi, sai ile sermayeyi bir elde birleştirmek, ve müşterek tarz-ı istihsa-

le müşterek bir şekl-i temellük tekabül ettirmek için bugün bir kısm-ı kalîl sermayedarın yedd-i inhisarında olan vesait-i istihsaliyenin iştirakiyetini temin etmektir, o surette ki, mahsul-ü müşterek, mal-ı müşterek olsun...

Fakat bu «halâskâr birleşme» nasıl ve ne şekilde olacaktır? Şimdi bu meseleyi tetkik edelim:

Bugünün müşterek çalışma tarzı; buhar ve elektrik kuvvetlerinin yarattığı makinelerin azameti, teşebbüsat-ı sınaiye ve ticariyenin vüs' ati, bu birleşmenin, —eski zamanlarda bir dokuyucunun çıkrığına sahip olması gibi— ferdî olmasına imkân bırakmaz.. Bugün müştereken ve müçtemian istihsal ediliyor. İstihsal vasıtalarına da ancak müştereken tasarruf edilebilir.. Bazı (Anarşistler - Sendikalistler) meslekî veya mahallî vaz'iyeti tavsiye ediyorlar.. Bunlara göre meselâ maden amelesi madenlere, şimendifer amelesi şimendiferlere, veya filân fabrika amelesi o fabrikaya.. ilâh.. vaz'iyet edeceklerdir. Halbuki, içtimaî inkılâp esnasında bu suretle hareket edildiği takdirde, muhtelif amele grupları, muhtelif amele sendikaları, muhtelif vilâyetler.. arasında zarurî bir surette tevellüd edecek olan menfaat zıddiyetleri ve rekabetler ve mücadeleler, tıpkı sermayedar tarz-ı idaresinde olduğu gibi, aynı tezebzüp ve anarşiye müncer olacaktır..

Küçük bir misal size bu şekil vaz'iyetin mümkün olamayacağını daha doğrusu arzu ettiğimiz neticeyi temin edemeyeceğini anlatacaktır: Biliyoruz ki dünyanın muhtelif memleketleri, bu memleketlerin muhelif vilâyetleri arasında, servet-i tabi'ye ve arazinin kuvve-i inbâtiyesi itibariyle büyük farklar vardır. Bazı vilâyetler vardır ki kömür veya demir madenleri itibariyle, yahut kuvâ-yı tabiîye cihetinden çok zengindirler.. Fakat tasavvur edebilir misiniz ki, bugünkü sanayiin şerait-i esasiyesini teşkil eden mevadd-ı iptidaiye ve kuvâ-yı tabiîyeye o vilâyet amelesi, diğer vilâyetler zararına vaz'iyet etsin?. Diğer cihetten, sanayii parçalamak, küçük küçük gruplara tevdi etmek, tekâmül-ü iktisadîye karşı gitmek ve binaenaleyh istihsalâtın müthiş bir surette de azalmasına sebep olmaktır. Halbuki ilmî sosyalizmi, diğer hayalperest sosyalizm sistemlerinden ayıran en mühim fark, bu ilmî sosyalizmin, tekâmül-ü iktisadîye karşı hareket etmemesi, sermayedarlığın tesis ettiği bu kabiliyet-i istihsaliye nokta-i nazarından diğer bütün istihsal tarzlarına faikiyet ve rüchanı sabit olan tröst sistemini —şüphesiz menafiini umuma teşmil etmek suretiyle— muhafaza ve ıslah etmek istemesidir.

İşte bütün bu arzettiğim sebeplerden dolayıdır ki bütün milleti ihtiva eden çalışanlar; madenler, fabrikalar, şimendiferler, kanallar... gibi işletme ve istihsal vasıtalarının heyet-i mecmuasına (içtimaî) bir şekilde müştereken tasarruf edecekler ve onları umum nam ve hesabına işleteceklerdir.

*
**

Şimdi sermayedar mülkünün mülk-ü içtimaî haline istihalesinin, yani sosyalizmin tatbikinin başlıca netayicini gösterelim: O zaman, sosyalizmin, içtimaî meseleyi milletlerin çalışan ekseriyeti lehine halledip edemeyeceğini, hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet.. refah ve saadet, sulh, aheng-i içtimaî gibi yüzlerce senelik hayata mâlik olan burjuva demokrasisinin muzdarip beşeriyete temin edemediği bu nimetleri temine muvaffak olup olamayacağını anlarız.

Evvelâ şu noktayı arzetmek isterim ki, bu iddiamızı bugün bittecrübe ispat edecek bir vaziyette değiliz. Çünkü sosyalizm, hemen hiç bir memlekette tamamiyle teessüs etmiş değildir. Rusya bu hususta bize misal olarak gösterilemez. Çünkü evvelâ bu memlekette sosyalizm en gayr-i müsait şerâit dahilinde tatbik olunmaktadır. Diğer cihetten, milletler arasındaki mütekabil tâbiiyet o kadar ziyadedir ki böyle bir vaziyet hasıl olduğu takdirde bu memleketin azamî yapabileceği şey, diğer memleketlerde sosyalizm teessüs edinceye kadar muhelif vasıta ve tedbirlerle kazanılan amele hâkimiyetinin idamesine gayret etmektir. Diğer cihetten şu mühim noktayı hiç hatırdan çıkarmamalıdır ki herhangi yeni bir tarz-ı idare bir günde, bir senede teessüs edemez. Yalnız birkaç senelik faaliyetten sonra bir tarz-ı idare hakkında hüküm vermek doğru olamaz. Yüzlerce seneden beri teessüs etmiş olan bir tarz-ı idareyi, siyasî ve iktisadî bir devlet mekanizmasını esasından bozmak beş on günlük bir iştir. Fakat bunun yerine büsbütün yeni esaslara müstenit bir tarz-ı idare ikame etmek, yeni bir mekanizma kurmak ve bu yeni mekanizmanın mükemmel ve muntazam bir surette işlemesini temin etmek için uzun zamanlar beklemek, pek çok emek sarfetmek icabeder. Bunun için cemiyetin, sermayedar tarz-ı idaresinden Sosyalizme intikal devresi esnasındaki vaziyeti ile sosyalizmin tamamiyle tatbik edileceği, yani içtimaî demokrasinin teessüs edeceği zamanki vaziyetini yekdiğeriyle karıştırmamalıdır.

Bu lüzumlu izahatı verdikten sonra, içtimaî inkılâp neticesi cemiyet-i beşeriye içinde vücuda gelecek olan değişiklikler hakkında şimdiden, nazarî bir surette bir fikir edinmek kabil olduğunu söylemek istiyoruz.. Herşeyin mutlaka gözle görülmesi icabetmez. Birçok zamanlar, gözlerimizle görmemiz imkânı olmayan şeyler hakkında, malûmat-ı iptidaîye, akıl ve mantığın yardımıyla bir fikir edinebiliriz. Bir hikmetşinasın veya kimyagerin, muayyen şerâit dahilinde yapacağı tecrübenin vereceği neticeyi o tecrübeyi yapmazdan evvel tasavvur edebildiği gibi.

İşte sermayedar mülkünün mülk-ü içtimaî haline geçmesinin başlıca neticeleri şunlardır:

1 — Sosyalizm, sınıf mücadelesi üzerine istinat eder, fakat gayesi sınıf farklarını ortadanka ldırmaktır. Sosyalist bir cemiyette, heyet-i içimaiyenin bütün âzâsı aynı zamanda ve aynı surette servet-i umumiyenin müşterek mutasarrıfıdır; müşterek istihsal neticesi hasıl olan mahsul-ü müşterek; sermayedarlık nizam-ı içtimaisinde olduğu gibi üç beş kişinin cebine girmeyecek, belki umumun ihtiyaçlarını tatmine hizmet edecektir. Sosyalist bir cemiyette; kazanç için, satış için (mübadele kıymetleri) değil, belki, istatistiklerle tayyün edecek olan ihtiyacat-ı umumiyeyi tatmin etmek için (istimal kıymetleri) istihsal edilecektir. Zıddiyet-i menafî ve rekabetin kanun-u umumî olduğu sermayedar cemiyetinde hüküm süren sefalet, müaselede ve âhenksizlik yerine iştirak-i mesaî ve iştirak-i menafî üzerine istinat eden sosyalist cemiyette hakikî saadet, intizam ve âhenk ve sulh-u içtimaî teessüs edecektir.

2 — Sosyalizmin en başlıca gayesi umumî saadeti temin etmek olduğunu söylemiştim. Bunun için iki çare vardır: İstihsalâtı tezyit etmek, mahsulât ve masnuâtı adilâne bir surette efrad-ı millete tevzi eylemek... Evvelâ, sosyalist bir cemiyette, umumun sai ve gayreti neticesi elde edilen mahsullerin bu istihsale iştirak eden herkese adilâne bir surette tevzi edileceğini uzun uzadıya ispata hacet yoktur. Çünkü sosyalizmin tesis edeceği (İçtimaî Demokrasi)de, milletin çalışan ekseriyeti bizzat mukadderatına hâkim olacaktır. Ve bütün erbab-ı sai ve ameli, bütün proletaryayı temsil edecek olan hükûmetin en mühim vazifesi, bugünkü sermayedar cemiyette birkaç muhtekirin kendi şahsî menfaatlerine göre hallettikleri istihsal ve tevzî meseleleriyle meşgul olmak olacaktır.. Yukarda, mahsullerin yalnız bu

istihsale iştirak edenlere tevzi edileceğini söylemiştim, çünkü sosyalist bir cemiyette kimse başkasının sırtından geçinmek, başkalarını kendi hesabına çalıştırmak iktidarına mâlik değildir.. (İçtimaî Demokrasi)de burjuva demokrasisinin aksine olarak - çalışmayanın sayesinde yaşadığı cemiyet-i beşeriyeye karşı istihsal borcunu ödemeyenin hakk-ı hayatı yoktur.. Fırsat düşmüşken, birçokları tarafından çok yanlış anlaşılmış bir fikri tashih etmek istiyorum: zannediliyor ki, bir memlekette sosyalizm teessüs edince, herkes kendi mesleğini veya sanatını bırakacak, ya eline bir çapa alıp tarlaya koşacak, yahut da bir mavi gömlek giyip doğru bir fabrikaya girecek.. Bu çok yanlış olduğu kadar gülünç bir fikirdir. Biz (istihsal) kelimesini en geniş mânâsında kullanıyoruz. Bizim için yalnız bir fabrika veya bir maden ocağı amelesi değil, bir mühendis, bir muallim, bir muharrir, bir edip.. de müstahsil insanlardır. Çünkü müstahsil, cemiyet-i beşeriyeye faideli bir iş yapan herkestir.

İstihsalâtın çoğalması meselesine gelince, sosyalist cemiyet bunu da, aşağıda zikredeceğim sebeplerden dolayı tabiatıyla temin edecektir. Yalnız bu herşeyden evvel bir zaman meselesidir. Yani sosyalizmin esasları ne kadar muvaffakiyetle ve süratle tatbik edilirse, istihsalât da o nisbette ziyadeleşecektir. Diğer cihetten, bu tezayütle beraber her ferdin hissesine düşen çalışma saati de o nisbette az olacaktır. Çünkü:

B — Bugün boş oturan mirasyediler, irad ve akar ve çiftlik sahipleri, veyahut cemiyete muzır işlerle uğraşanlar; yani sermayedarlar ve maliyûnun, tüccarların, komisyoncuların, mutavassıtların, hulâsa işçilerin sırtından geçinen ve hayatın müthiş bir surette pahalılanmasına sebep olan bu tufeylîlerin teşkil ettikleri sırf müstehlik sınıf doğrudan doğruya istihsale iştirak edecektir; bu tufeylîler bilhassa küçük sınaî memleketlerde büyük bir yekûn teşkil etmektedirler. Bir istatistiğe göre Fransa'da yalnız uşak ve hizmetçilerin adedi iki milyonu tecavüz ediyor.. Otuz insan üzerinden ancak (10) kişi doğrudan doğruya istihsale iştirak ediyor. Memleketin bütün servet-i ziraîyesi (7) milyon insanın eseridir. Binaenaleyh bugün bütün medenî memleketlerde hakikî müstahsiller ahalinin yarısından azını teşkil etmesine rağmen insanların büyük bir ekseriyetinin umumî ihtiyaçları az çok tatmin edilirse bütün insanlar istihsale iştirak ettikleri takdirde, şüphesiz bu asgarî refah yerine büyük bir bolluk ve binnetice umumî saadet kaim olacağı muhakkaktır.

Şu mühim noktayı nazar-ı dikkate almalıdır, —mahut (Malthus) nazariyesinin aksine olarak— insanların kudret-i istihsaliyeleri tekessürlerinden daha ziyadedir.. İngiltere ahalisi (1844)'den beri yüzde (62) nisbetinde ziyadeleştiği halde, kudret-i istihsaliyesi yüzde (130) nisbetinde tezayüt etmiştir (*).

Ş — Bugün, top, tüfek, zırhlı.. gibi beşeriyetin mahvı gayesine matuf olan tahrip ve ifna vasıtalarında veya lüzumsuz ziynet imalinde kullanılan bütün beşerî ve mihanikî kuvvetler, sosyalist cemiyetinde, faideli işlerde kullanılacaktır.

H — Sermayedar iktisadiyat sistemindeki anarşi neticesi, bütün memleketlerde adedi milyonlara baliğ olan işsizler de istihsale iştirak edeceklerdir.

D — Bugün hayat-ı iktisadiyede hüküm süren şedit olduğu kadar faidesiz rekabet yüzünden israf edilen, mahvolan bütün mesaî ve gayretler mahalline sarfedilecektir.

K — Ziraate fennin en son keşfiyatı tatbik edilecek ve bilhassa, münferit, ananevî, köhne ziraat usulleri yerine, büyük mikyasta müşterek ve mihanikî ziraat kaim olacaktır.

Hulâsa bütün bu ve buna benzeyen tedbirler neticesi ve makinelerin fevkalâde bir süratle terakki ve tekemmülleri dolayısıyla istihsâlât az bir zamanda hârikulâde bir surette ziyadeleşecek, ve aynı zamanda milletin çalışmaya kabiliyeti olan fertleri istihsale doğrudan iştirak edeceklerinden çalışma saatleri akıllara hayret verecek derecede azalacaktır. İşte o zaman sai; bugünkü gibi, beşeriyetin yalnız bir kısmı üzerine yükletilmiş öldürücü bir angarya, herkesin kurtulmak istediği bir ceza olmaktan çıkacak, hayat-tı beşerin tabiî bir tezahürü, vücudun sıhhatini, fikrin selâmetini temin eden zevkli bir faaliyet haline girecektir. Hayat-ı iktisadiye makûl ve âdil esaslara göre ilmî bir surette tanzim ve tensik eylediği takdirde her ferdin günde azamî iki saat çalışmasıyla ihtiyacat-ı umumiyenin tatmin edileceğini hesap eden âlimler ve muktesitler yok değildir. Biz bu mübalâğalı tahminleri kabul edecek kadar nikbin değiliz ve maateessüf, sosyalizmin devre-i teessüsünün ilk zamanlarında, evvelkinden daha çok çalışmak icap edeceği kanaatindeyiz ve hâdisât bu kanaatimizi teyit

(*) Kropotkin - **(La conquéte du pain)** ismindeki kitabına müracaat.

etmektedir. Bununla beraber, kaviyyen zannediyoruz ki, on onbeş se ne gibi pek yakın bir istikbalde, herkes günde yalnız dört beş saat çalışmakla cemiyete karşı istihsal borcunu ödemiş olacaktır. Halbuki sermayedar tarz-ı idaresi bâkî kaldıkça, on değil yüz sene sonra da, insanların büyük bir ekseriyeti yine sekiz on saat çalışmakta, küçük bir kısmı ise hiç çalışmamakta devam edecektir. Çünkü, çalışanların çalışma vasıtalarına mâlik olmadıkları bir tarz-ı idarede bütün terakkiyat-ı sınâiye bütün keşfiyat.. müstahsillerin yüklerini, yorgunluklarını hafifletecek yerde onların sefalet, ve ızdırap ve esaretlerini ziyadeleştirmeğe yarıyor..

3 — Sosyalist cemiyetinde her fert âtîsinden emin olacak, bugünkü gibi maîşet derdi ve istikbal endişesi içinde bunalmayacaktır. Çünkü (İçtimaî Demokrasi) idaresi altında her ferdin saadeti, hayatı, cemiyet tarafından temin edilecek ve her fert bütün maddî ve manevî ihtiyaçlarını (yemek, ev, elbise, tahsil ve terbiye, tiyatro, kitap, mecmua, seyahat) parasız tatmin edebilecektir. Diğer cihetten sermayedar tarz-ı idaresinin zarurî bir surette tevlit ettiği içtimaî marazlar: dâülkuül, fuhuş, hırsızlık, cinayet, sefahat ve envaî ahlâksızlıklar, cehâlet ve dalâlet-i avam.. Sosyalist cemiyet içinde, pek az bir zaman zarfında ortadan kalkacaktır. Beşer, maddî saadete nâil olduğu gibi maneviyet cihetiyle de hârikulâde bir surette yükselecek ve insanlarda bugün hâkim olan hodbin ve behimî hisler yerine teâvün ve kardeşlik duyguları kâim olacaktır.

4 — Sulh ve selâmet-i âlemin katî ve daimî bir surette teessüsü, ancak, bütün milletlerin sosyalizmi kabul etmeleriyle mümkün olacaktır, çünkü muhtelif memleketler proletaryalarının —sermayedarlarının olduğu gibi— menfaatleri zıt değildir, müşterektir, bunun için sulh-ü âlemi yalnız onlar tesis edebilirler.. O zaman ve ancak o zaman, bugüne kadar beyhude yere birbirini yiyen, mahveden insanlar ve milletler, hakikî menfaatlerini idrâk ederek birleşecekler, hemcinslerine karşı değil, belki tabiatın muhalif kuvvetlerine, sermayedarlığın yâdigârı olan cehâlet ve dalâlete, maddî ve manevî hastalıklara, bütün çirkinliklere, âdiliklere ve haksızlıklara karşı müştereken mücadele edeceklerdir.

İşte yalnız o zaman beşeriyet hakikî refah ve saadete kavuşacak.. Ve bugün, sâde kitaplarda ve hapishane kapılarında solan veya politikacıların nutuklarında sırıtan hürriyet, müsavat, uhuvvet, adalet

kelimeleri.. —bugünkü burjuva demokrasisinde olduğu gibi— beşeriyetin yalnız bir kısm-ı kalili değil, belki hey'et-i umumiyesi için canlı birer hakikat olacaklardır.

Sermayedarların tesis ettikleri (Burjuva Demokrasisi) ile (Erbab-ı sai ve âmel - Proletarya)nın tesis eyleyeceği (İçtimaî Demokrasi) arasında yaptığım şu mukayese neticesi kat'iyetle sâbit olmuştur ki fertler ve milletler, ancak sosyalizmin tesis edeceği (İçtimaî Demokrasi) içinde mukadderatlarına bizzat hâkim ve sulh-ü saadete nâil olacaklardır. Bu mukayeseden amelî bir netice çıkarmak istediğim içindir ki makalemi şu satırlarla bitirmek istiyorum:

Asırlardan beri ve bilhassa son yedi senedir felâketten felâkete, musîbetten musîbete sürüklenen beşeriyet büsbütün mahv ve esir olmamak isterse, yakıp yıkmak gayesine matuf «Harp Orduları» yerine «İş Ordular, Sanayi ve Ziraat Alayları» teşkil etmeğe, tahrip ve imha hususunda gösterdiği fedakârlıkları ve harikaları, tesis ve imar hususunda da göstermeğe mecburdur. Bu azîm vezife-i insaniyet ve medeniyet her memlekette, bu yegâne terakki ve inkılâp âmili olan proletarya sınıfının kol ve dimağ işçilerinindir. Proletarya, vaziyetin vehâmetini idrak ederek bu tarihî vazifesini ifa edecek, bu suretle hem kendini, hem de bakiye-i medeniyeti harâbîden kurtaracaktır; yahut idrak etmeyecek veya idrakte gecikecektir. İşte o zaman, kendisiyle beraber yüzlerce nesl-i beşerin eser-i müştereki olan medeniyet de göçüp gidecektir.. Fakat bedbin olmak için sebep yok. Vekayi ve hadisat-ı âlem bize gösteriyor ki proletarya bu tarihî vazifeyi her yerde idrak etmiştir; birçok memleketlerde ser'i, diğerlerinde batî fakat emin adımlarla, umumî kurtuluş gününe doğru ilerliyor ve onu bugün bu seyrinden men'edecek hiç bir kuvvet mevcut değildir..

MODERNLEŞME, BÜROKRASİ, YÖNETİM SOSYOLOJİSİ: BAZI YANITLAR VE DÜŞÜNCELER

Metin HEPER (*)

Toplum ve Bilim dergisinin Yaz 1977 sayısında Ömer Bozkurt, «Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi ve Yönetim Sosyolojisi» başlıklı makalesinde benim 1973 yılında yayınlanmış bulunan **Modernleşme ve Bürokrasi: Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine Giriş** adlı kitabımı eleştirdi. Aynı derginin Kış 1978 sayısında ise Nabi Dinçer, Ömer Bozkurt'un derlediği **Yönetim Sosyolojisi** adlı toplu çalışmada yer alan, «Osmanlı - Türk Kamu Bürokrasisinde Modernleşme: Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal-Yasallığa Gelişim» adlı makalemi değerlendirdi. Bu kısa yazı çerçevesinde, bu iki eleştiri ile ilgili düşüncelerimi sunuyorum.

Bozkurt, söz konusu kitabımın temel amacını tam olarak aksettirmiyor. Kitabımda bilinçli olarak normatif bir çözümlemeye girmiyorum. Amacım, modernleşme olgusu ile ilgili kuramsal gelişmeleri ve bu gelişmelerin bürokrasi kuramını nasıl etkilediğini okuyucuya aktarmak. Bozkurt ise, belli bir modernleşme anlayışını temel aldığımı, bürokrasi ile ilgili olarak geliştirdiğim kuramı bu anlayış üzerine bina ettiğimi ve bu yüzden çözümlemelerimin yansız olmadığını ileri sürerek beni eleştiriyor: «Modernleşme kavramının yansız bir kavram olmadığı bellidir. Göreli olduğu kesindir. İlerleme sayılacak bir değişme bile mutlaka modernleşme değildir,» diyor Bozkurt (s. 180). Bu konuda iki noktayı birbirinden ayırmak gerek. Ben kitabımda önce klasik modernleşme anlayışına değiniyor ve yakın yıllara kadar modernleşmenin Batılılaşma ile eş anlamda kullanıldığını, bu tür bir modernleşme anlayışının Batı'nın üstyapı kurumlarını aktarmaya yol açtığını, sözkonusu kurumların o evrimi başlatamadıkları anlaşıldığından yeni modernleşme kuramı arayışlarına gidildiğine işaret ediyorum. Her modernleşme anlayışı gibi, benim çözümlemelerime temel aldığım mo-

(*) Dr. Metin Heper, Boğaziçi Üniversitesi İdarî Bilimler Fakültesinde Siyasal Bilimler ve Kamu Yönetimi doçentidir.

dernleşme anlayışının da yansız olamayacağı açık. Bu tür bir çözümlemede yansız kalınabileceğini sanmıyorum.

Öte taraftan modernleşmenin Batılılaşma biçiminde ele alınması hayli yaygın bir yaklaşım biçimi. Bu konuda şöyle diyor Bozkurt: «... modernleşme kavramı hem normatiftir hem de ikinci derecede, yani iki defa ideolojiktir, çünkü belli bir toplum tipini ideal olarak almayı içerir. İdeolojiktir çünkü bu tipe yaklaşanları daha ileri, yakın olmayanları daha geri saymaktadır, birincisi bu. İkincisi ise, ... 'modernleşme' ile ilgili arzunun ve özlemin ne ölçüde gerçekleşebileceği söz konusu değildir. Değişmek mutlaka bugün ileri sayılan toplumlara benzemek yönünde mi gerçekleşir? Bu sorunun cevabı söz konusu eserde üstü kapalı olarak «evet»dir. Oysa Raymond Aron'un bir cümlesi değiştirilerek yazılırsa şu ileri sürülebilir: Çağdaş olmayan toplumsal değişme aşamaları birbirleriyle mukayese edilemezler; bunlar arasında zorunlu bir paralellik olmayabilir» (s. 181). Gerek geçmişte gerekse bugün bazı toplum tipleri ideal olarak alınmıştır ve alınmaktadır. Bu tiplere yaklaşanlar daha ileri, yakın olmayanlar ise geri sayılmıştır ve sayılmaktadır. Bu olgunun saptanmasının ideolojik değil görgül bir çözümleme olduğunu düşünüyorum. Bozkurt'un Aron'dan aktardığı önermeye gelince, ben bu önermeye neden yollamada bulunulduğunu anladığımı söyleyemem. Çağdaş olmayan toplumsal değişme aşamaları arasında zorunlu bir paralellik olduğunu ileri sürdüğüm ima ediliyorsa bu doğru değil. Kitabımın ikinci bölümünde, çeşitli toplumlarda neden benzer gelişmelere rastlanmayacağını göstermeye çalışıyorum. «Çağdaş olmayan toplumsal değişme aşamaları birbirleriyle mukayese edilemezler» önermesini ise hiç anlayamadım. Bu tür karşılaştırmalar yapmazsak toplumların evrimlerini ve dinamiklerini açıklayan genel önermelere nasıl ulaşacağız?

Bozkurt, benim şu ibaremi de eleştiriyor: «... özellikle toplumsal değişimlerinde klasik modernleşme modelinden esinlenen toplumlar...» Bozkurt, «Bu ifade toplumsal determinizmlerin yok sayılması anlamına gelir. Toplumsal gelişme nesnel yani gerçek bir olgudur, bir süreçtir. Oysa klasik de olsa, analitik de olsa modernleşme modeli zihnî bir kurgudur. Eğer tutarlıysa bu değişmenin hesabını verir, koşullarını açıklar. Değişmenin dinamiklerini ortaya koyar. Ama değişme, bu tarihî ve nesnel süreç, bir modelden esinlenemez.» (s. 182) Bozkurt tamamen haklı. Daha sonra Bozkurt şu tahminde bulunuyor: «Aslında burada Heper'in, toplumsal değişme olayının kendisinden

değil, bilinçli değişme politikasından ya da bazı varsayımların doğru ve geçerli olarak kabul edilmesinden söz ettiği ileri sürülebilir.» (aynı sayfa) Bozkurt'un bu tahmini de tamamen doğru. Söylemek istediğim bu. Bu böyle olduğu için Bozkurt'un daha sonraki şu eleştirisine katılmıyorum: «Buraya kadar anılan eserin temel özelilklerinden biri gösterilmeye çalışılmıştır: Modernleşme modelinin ideolojik yanı, normatif yanı ve bu kavramla aslında farklı olduğu gösterilebilir bir başka kavramın, değişmenin birbirine karışır biçimde kullanılması ve nihayet bir yumuşak ideoloji ile bir gerçek olay arasındaki belirsizlik.» (s. 183)

Bozkurt, kapsamlı eleştirisinin bir başka yerinde, kitabımda toplumsal, siyasî ve bürokratik sistemler arasında ayırım yaptığımı ve «toplumsal gerçek içinde kesin sınırlarla ayrılabilecek parçaların varlığı fikrini doğurabilecek biçimde» bir vurgulamaya gittiğimi ileri sürüyor. (s. 183) Bozkurt ayrıca şu görüşü de ileri sürüyor: «Bu noktada bazı kavramların **réification**'una (nesnelleştirme) yol açılmaktadır. Gene bu karışıklıklardan bir başkası, bağımlı - bağımsız değişkenlerle (demek ki metodolojik bir seçimle) gerçek olayların birbirleriyle ilin tili ilintisiz oluşları arasındaki kaymadır.» (aynı sayfa) Önce «kesin ayırım» ile ilgili eleştiriyi ele alırsak, çeşitli sistemlerin birbirleriyle ilişkilerini çözümleyebilmek için söz konusu sistemleri birbirlerinden ayıran sınırları olanak ölçüsünde kesin olarak çizmek zorunlu değil mi? Kanımca söz konusu sistemlerin her zaman birbirlerinden tamamen özgür biçimde faaliyette bulunduğu ileir sürülürse o zaman kesin ayırım yapıldığı eleştirisi hak kazanır. Oysa benim böyle bir iddiada bulunmadığım açık. Bozkurt, hangi kavramları **«réification»**a yol açacak biçimde kullandığımı belirtmediği için söz konusu eleştiri hakkında düşüncelerimi açıklamam imkânsız. Bu kavramları belirlemeden bir de çözümlemelerimin «karışıklıklara yol açtığını» ileri sürmek biraz haksızlık olmuyor mu? Bozkurt'un eleştirisinden aldığım söz konusu alıntıdaki son cümleyi hiç anlayamadım. Gerçek olayların birbirleri ile ilintili olup olmadığı ve bu ilintilerin niteliğini anlamak için bağımlı ve bağımsız değişkenleri saptamak ve bu metolojik araçlarla çalışmak gerekmez mi?

Son olarak, Bozkurt'un Yönetim Sosyolojisinin kapsamının nasıl çizilmesi gerektiği konusundaki düşüncelerini ilginç kulduğumu söylemek isterim. Bozkurt'a göre, Yönetim Sosyolojisi, Karşılaştırmalı Kamu Yönetimi ve ayrımsal sosyolojik yöntem ve perspektiften oluş-

mak gerekir. Bozkurt, bu anlamda Yönetim Sosyolojisinin Karşılaştırmalı Kamu Yönetimine alternatif olmadığını, ancak söz konusu bilim dalından yöntem ve kapsam bakımından ayrıldığını ileri sürüyor. Eğer, bu böyle ise, Bozkurt'un çalışmamı genel olarak «dar» bir perspektife sahip olmakla suçlamasını anlamak güç. Ben, yönetimin genel kuramı - geliştirmek iddiasında değilim söz konusu kitabımda.

Dinçer'in «Osmanlı - Türk Kamu Bürokrasisinde 'Modernleşme' : Saf Patrimonyalizmden Patrimonyal Yasallığa Gelişim» adlı makalemin eleştirisine gelince, bir kere eleştirici makalemde kullandığım kavramsal kategorileri okuyucuya eksik aksettirmiş. Eleştiricinin ileri sürdüğü gibi, «modern kamu yönetiminin karakteristikleri»ni yalnızca «yasal - ussal» bürokrasi tipi ile kavramlaştırmıyorum. Özellikle söz konusu çağdaş yönetim biçimlerini göz önünde tutarak «ussal - üretken» bürokrasi tipinden yararlanıyorum. Dinçer'in makalemi eleştirisinin en önemli bölümü şu: «Ancak bütün bunları yaparken, bundan önceki tebliğ sahipleri gibi toplumları şematik olarak geleneksel ve modern toplumlar olarak ikiye bölmekte ve örneğin modern toplum tipinin hangi tip olduğunu belirtmemekte, toplumların evrimdeki belirli aşamalara değinmemektedir. Buna göre acaba kapitalizm modern bir toplum tipi midir? Geleneksel toplum tipi feodalizm ile mi sona eriyor? soruları yanıtsız kalıyor. Öte yandan Türk toplumunun hangi etkiler altında modernleştiği, bunun köklü bir süreç olup olmadığı, modernleşmenin türdeşi olarak kullanıldığı izlenimini veren kapitalistleşmenin sağlıklı, bütüncü ve köklü süreç olup olmadığına da bir yanıt bulma olasılığı yok.» Önce Dinçer'in sorduğu tüm bu soruları neden benim cevaplandırma zorunluğunda olduğumu anlayamadığımı söylemek isterim. Herhangi bir yapıt, yapma iddiasında olduğu şeyleri yapmazsa yahut iyi yapamazsa eleştirilir. Yapılmak istenen şeyi görmezlikten gelen ve yalnızca kendi zihnini kurcalayan sorulara yanıt arayan ve bunları hiç yahut tam bulamayan kişinin başkalarının çalışmalarını bu nedenden eleştirmeye hakkı olmasa gerek. Ayrıca Dinçer'in eleştirileri ile ilgili olarak şunları söylemek isterim. Dinçer, benim toplumları geleneksel ve modern olarak ikiye ayırdığımı ve yalnızca bu iki kavramsal kategori ile çalıştığım izlenimini veriyor okuyucuya. Oysa makalemin en can alıcı kavramsal kategorilerinden biri, gelenekselden moderne uzanan sürece kavramlaştırması. Modern toplum tipinin hangi tip olduğunu belirtmeme hiç gerek yok, çünkü ben **toplum** ile değil **bürokrasi** ile ilgiliyim. Kaldı ki bir toplumun modern olup

olmadığının bilimsel olarak saptanmasına ben olanak görmüyorum. Bu açıdan Dinçer'in, «... acaba kapitalizm modern bir toplum tipi midir?» sorusunu pek anlamlı bulmuyorum. Dinçer eleştirilerinin sonunda söz konusu derlemede yer alan çalışmaların «burjuva yazarlardan» kaynaklandığını ileri sürüyor ve «bu durumu» kınıyor. Bu yaklaşımın da bilimsel olmadığını söylemek zorundayım. İncelenen konuya göre çeşitli yaklaşımların belli katkıları olabileceğini kabul etmemek için hiç bir neden göremiyorum.

Yazımı, çalışmalarım üzerinde yeniden düşünmek olanağını bana verdikleri için Bozkurt ve Dinçer'e ve bu diyaloğa olanak sağladıkları için **Toplum ve Bilim** yetkililerine teşekkür ederek bitirmek isterim.

BİBLİYOGRAFYA

Ertuğrul TONAK - Sevan NİŞANYAN

A BIBLIOGRAPHY ON IMPERIALISM

The following is a first attempt at preparing a comprehensive bibliography of Marxist literature on the suject of imperialism and of related non-Marxist sources. As it stands, the list already constitutes the most extensive compilation of the literature in English that we are aware of. It is certainly not without flaws and loopholes, bu we shall gradually try to improve them in future editions.

In the first place, we decided to eliminate all non-English sources, although some of the most interesting developments in the study of imperialism have not yet been translated into English.

The division of the entries into Marxist and non-Marxist required some delicate decisions. We followed strictly subjective criteria, i.e. anyone who considered himself a Marxist we took to be a Marxist. In the area of anti-Marxist "radical" views, relevance to the ongoing Marxist discussions was our criterion for classification under the 'Marxist' heading.

To make a full compilation of the Marxist journal and article literatures on imperialism is of course a hopeless task. In this area, we tried to eliminate articles with a didactic and agitative emphasis, even though recognizing that their importance cannot be underestimated. Also, we tried to give a fairly good selection of case studies, although we could not possibly hope to be complete.

From non-Marxist sources we made a selection of a) bourgeois theories and studies of European colonialism b) studies of contemporary world economic order, under development and the multinational corporations, with an emphasis on statistical data. We had to exclude, however, the publications of United Nations specialized agencies, OECD and other international establishments. Since we were not able to go through all non-Marxist journals, we did not include any non-Marxist articles.

Books which we found mentioned in various bibliographies on the subject, and whose contents we were not able to check personally are included in the "unclassified" section. Of these entries, we are either not sure about their political orientation, don't know to what extent they relate to the topic or do not have sufficient publication data.

This project grew out of the activities and the study groups of the Turkish Democratic Students Association in the U.S. (TDÖD - ABD). The compilers, both members of the TDÖD - ABD, wish to extend their gratitude to Fatma Gök Tonak, Nilüfer Çağatay, Cemile Moralıoğlu and the North American Congress on Latin America (NACLA) for their comradely assistance.

E. T. / S. N.
March 25, 1978

Yönetimin notu : Bibliyografya özellikle bu konudaki İngilizce yayını kapsadığından sunu yazısı ile başlıkları Türkçeye çevirmeye gerek görülmemiştir.

A NOTE TO THE SECOND PRINTING

The bibliography has been much improved and expanded in the two months since its first publication, largely due to the valuable assistance and criticisms of many friends. We would like to thank here especially P. Clawson, M. Itoh and C. Moralıoğlu for their help.

E. T. / S. N.
May 21, 1978

Books:

I. Pre - 1945

A. Marxist

Bernstein, E., **Evolutionary Socialism.** N.Y., 1961 (German 1899)

Bukharin, N. I., **Imperialism and the Accumulation of Capital.** N.Y., 1973. (German 1926)

————. **Imperialism and World Economy.** N.Y., 1973. (Russian, 1917)

Lenin, V. I., "On the so-called Market Question" (1893) **Collected Works.** Vol: 1.

————. "A Characterization of Economic Romanticism" (1897) **Collected Works.** Vol: 2.

————. "The Development of Capitalism in Russia" (1905) **Collected Works.** Vol: 3.

————. Various articles on the international situation, colonies, the war, and the national question. (1913 - 1917) **Collected Works.** Vol: 19 - 24.

————. "Critical Remarks on the National Question" (1913) **Collected Works.** Vol: 20.

————. "The Right of Nations to Self-Determination" (1914) **Collected Works.** Vol: 20.

————. "Socialism and War: the attitude of RSDLP towards the war" (1915) **Collected Works.** Vol: 21.

————. "Notebooks on Imperialism" (1916) **Collected Works.** Vol: 39.

————. "Imperialism, the Highest Stage of Capitalism." (1916) **Collected Works.** Vol: 22.

————. "Introduction to Bukharin, **Imperialism and World Economy"** (1916) Vol: 22.

————. "Socialist Revolution and the Right of Nations to Self-Determination" (1916) **Collected Works.** Vol: 22.

————. "On the Growing Tendency of 'imperialist economism'" (1916) **Collected Works.** Vol: 23.

————. "Imperialism and the Split in Socialism" (1916) **Collected Works.** Vol: 23.

————. "Second Congress of Comintern, report of the commission on the national and colonial questions" (1920) **Collected Works.** Vol: 31.

————, **Against the Imperialist War.** Moscow, 1966.

———————. **British Labour and British Imperialism.** London, 1969.
———————. **On Imperialism, the Eve of the Proletarian Social Revolution.** Peking, 1960.
Leontiev, L. A., **Political Economy; a beginner's course.** N.Y., 1935. (Russian)
Lovestone, J., **American Imperialism.** Chicago, 1924.
Lukacs, G., **Lenin: A study on the unity of his thought.** Cambridge, Mass. 1971. (German 1924)
Luxemburg, R., **Accumulation of Capital.** N.Y., 1951. (German 1913)
———————. **The Accumulation of Capital - An Anti Critique.** N.Y., 1972. (German 1915)
———————. **National Question.** N.Y., 1976.
Marx, K., **Karl Marx on Colonialism and Modernisation.** Edited by S. Avineri. N.Y., 1968.
———————. **Marx on China.** London, 1970.
———————. and Engels, F., **Ireland and the Irish Question.** N.Y., 1972.
———————. **On Colonialism.** London, 1960.
Preobrazhensky, E., **The New Economics.** N.Y., 1965. (Russian)
Dochester, A., Rulers of America: a study of finance capital. London, 1936.
Stalin, J., **Marxism and the National and Colonial Question.**
———————. **Problems of Leninism.** Moscow, 1945.
Trotsky, L., **Strategy and Tactics in the Imperialist Epoch.** London, 1967.
Varga, E., Mendelsohn, L., eds. **New data for V. I. Lenin's Imperialism.** London and N.Y., 1939.
Williams, E. E., **Africa and the Rise of Capitalism.** London, 1938. (1975)
. **Capitalism and Slavery.** London, 1944.

B. Non-Marxist

Angell, J. W., **Financial Foreign Policy of the United States.** N.Y., 1933.
Angell, N., **Raw Materials, Population Pressure and War.** N.Y., 1936.
Ashley, W. C., ed. **British Dominions.** London, 1911.
Atkinson, E., **The Anti-Imperialist.** vol. 1, No. 1 - 6 Brookline, Mass. 1899 - 1900.
Barker, G., **Ideas and Ideals of the British Empire.** Cambridge 1941.
Barnes, H. E., **Caliban in Africa: an impression of color madness.** Philadelphia, 1931.
———————. **World Politics in Modern Civilization.** N.Y., 1930.
Berard, V., **British Imperialism and Commercial Supremacy.**
Blaisdell, D. C., **European Financial Control in the Ottoman Empire.** N.Y., 1929.
Bodelsen, C. A. G., **Studies in Mid-Victorian Imperialism.** Kobenhavn, 1924. London, 1960.
Bonn, M. J., **The Crumbling Empire: the disintegration of world economy.** 1938.
Brailsford, H. N., **The War of Steel and Gold: a study of the armed peace.** London, 1914.
———————. **Why Capitalism Means War?**
British Labour Party. **The Colonial Problem.** Brussels, 1928.
Padmore, G., **Africa, Britain's Third Empire.** London, 1948.

Bryan, W. J., **Byran on Imperialism.** N.Y., 1970.
Buchanan, D. H., **The Development of Capitalistic Enterprise in India.** N.Y., 1934.
Burns, E., **British Imperialism in Ireland.** London, 1931.
Clark, G., **The Balance Sheets of Imperialism: Facts and Figures on Colonies.** N.Y., 1936.
———. **A Place in the Sun.** N.Y., 1936.
Conant, C. A., **The United States in the Orient.** 1900.
Cramb, J. A., **The Origins and Destiny of Imperialist Britain.** N.Y., 1915.
Cromer, E. B., **Ancient and Modern Imperialism.** London, 1910.
Cunningham, W., **The Wisdom of the Wise: three lectures on free trade imperialism.** Cambridge, Mass. 1906.
Dampierre, J., **German Imperialism and International Law.** N.Y., 1917.
Deutsch, H. C., **The Genesis of Napoleonic Imperialism.** Cambridge, Mass. 1938.
Digby, W., **Prosperous British India: a Revelation from Official Records.** London, 1961.
Dunn, R. W., **American Foreign Investments.** N.Y., 1926.
Dutt, R. C., **Economic History of India Under British Rule.** London, 1903.
Earle, E. M., **Turkey, the Great Powers and the Baghdad Railway: a study in imperialism.** 1923.
Egerton, H., E., **Britain's Colonial Policy in the 20th Century.** London, 1922.
Emery, S. E. V., **Imperialism in America: its rise and progress.** Lansing, 1892.
Feis, H., **Europe: the World's Banker 1870 - 1914: an Account of European Foreign Investment and the Connection of World Finance With Diplomacy Before the War.** 1930.
Fox, R. W., **The Colonial Policy of British Imperialism.** London, 1933.
Frankel, S. H., **Capital Investment in Africa: its course and effects.** Oxford, 1938.
———. **The Economic Impact on Underdeveloped Societies.** Oxford, 1953.
Gastrell, W. H. S., **Our Trade in the World in Relation to Foreign Competition 1885 - 1895.** London, 1897.
Gooch, G. P., **Imperialism: the Heart of the Empire.** London, 1907.
Hall, W, P., **Empire to Commonwealth: Thirty Years of British Imperial History.** N.Y., 1928.
Hanson, S., **Argentine Meat and the British Market.** Stanford, 1938.
Hart, A. B., **The Monroe Doctrine: an interpretation.** London, 1916.
Hirst, F. W., Murray, G., Hammond, J. C., **Liberalism and the Empire.** London, 1900.
Habsoh, K. C., **The Export of Capital. London, 1914;** N.Y., 1963.
Hoskins, H. L., **European Imperialism in Africa.** N.Y., 1930.
Iversen, C., **Aspects of the Theory of International Capital Movements.** London, 1936.
Jenks, L. H., **The Migration of British Capital to 1875.** N.Y., 1923.
Kat Angelino, A. D. A., **Colonial Policy.** Chicago, 1931.
Keller, A., **Colonization.** N.Y., 1908.
Kepner, C. D., **Banana Empire: a case study of economic imperialism.** N.Y., 1935.
Kindleberger, C., **International Short Term Capital Movements.** N.Y., 1943.
Knight, M. M., **The American in Santo Domingo.** N.Y., 1928.
Knorr, K., **British Colonial Theories 1570 - 1850.** 1944.
———. **Power and Wealth: the Politics and Economics of International Power.**

Knowles, L. C. A., and C. M., **The Economic development of the British Overseas Empire.** London, 1924 - 1936.
Kohn, H., **Nationalism and Imperialism in the Hither East.** London, 1932.
Lambert, R., **Modern Imperialism.** London, 1928.
Lewis, C., **America's Stake in International Investments.** Washington, 1938.
Lewis, M. D., **British in India: Imperialism or Trusteeship?** N.Y., 1942.
Manchester, A. K., **The British Preeminence in Brazil: its rise and fall.** 1933.
Marsh, M., **The Bankers in Bolivia: a study in American foreign investment.** N.Y., 1929.
Moon, P. T., **Imperialism and World Politics.** N.Y., 1926.
Nearing, S., **The Twilight of Empire: an economic interpretation of imperialist cycles.** N.H., 1930.
———. and Freeman, J., **Dollar Diplomacy: a study in American imperialism.** N.Y., (1926) 1970.
Newmann, F., **Behemoth: The Structures and Practice of National Socialism.** 1942.
Nicholson, J., S., **A Project of Empire: a critical study of the economics of imperialism.** London, 1910.
Normano, J. F., **The Struggle for South America.** Boston, 1931.
Ohlin, B., **Inter-Regional and International Trade.** Cambridge, Mass. 1933.
Owen, D. W., **Imperialism and Nationalism.** N.Y., 1920.
———. **How Britain Rules Africa.** London, 1936.
Phillips, C. H., **The East India Co. 1784 - 1834.** Birmingham, 1940.
Pim, A. W., **The Finance and Economic History of the African Tropical Territories.** Oxford, 1940.
Priestly, H. I., **France Overseas: a study of modern imperialism.** N.Y. and London, 1938.
Ragatz, L. J., ed. **The Literature of European Imperialism. 1815 - 1939.** Washington, 1944.
Remer, C. F., **Foreign Investment in China.** N.Y., 1933.
Rippy, J. F., **The Capitalists and Colombia.** N.Y., 1931.
Robbins, L. C., **The Economic Causes of War.** London, 1939; N.Y., 1967.
Robinson, H., **The Development of the British Empire.** Boston, 1922.
Royal Institute of International Affairs. **The French Colonial Empire.** London, 1941.
Schumpeter, J. A., **Imperialism and Social Classes.** N.Y., 1951.
Southworth, C., **The French Colonial Venture.** London, 1931.
Sprietsma, C., **We Imperialists: notes on Ernest Seillière's philosophy of imperialism.** 1931.
Spyhman, N. J., **America's Strategy in World Politics.** N.Y., 1942.
Staley, E., **War and the Private Investor: a study in the relations of international politics and international private investment.** N.Y., 1935.
Torpats, J., **The Economic Basis for World Peace.** (1941) 1971.
Towsend, M. E., **European Colonial Experience Since 1871.** N.Y., 1941.
———. **The Origin of Modern German Colonialism 1871 - 1885.** N.Y., 1921.
———. **The Rise and Fall of Germany's Colonial Empire 1884 - 1918.** N.Y., 1930.
Tucker, I. J., **A History of Imperialism.** N.Y., 1920.

Viallate, A., **Economic Imperialism and International Relations During the Last Fifty Years.** N.Y., 1923.
Villari, L., **The Expansion of Italy.** London, 1930.
Williamson, J. A., **A Notebook of Empire History.** London, 1942.
Woolf, L. S., **Economic Imperialism.** London, 1920.
———. **Empire and Commerce in Africa: a study in economic imperialism.** London, 1920.
———. **Imperialism and Civilisation.** London, 1928.

II. Post - 1945

A. Marxist

I. General and Theoretical Analyses

(A) Aaronovitch, S., **Monopoly: a study of British Monopoly Capitalism.** 1955.
(B) Amin, S., **Accumulation on the World Scale: a critique of theory of underdevelopment.** 1974.
(B) ———. **Unequal Development: an essay on the social formations of peripheral capitalism.** 1976.
(B) Asad, T., ed. **Anthropology and the Colonial Encounter.** London, 1973.
(B) Avineri, S., ed. **Karl Marx on Colonialism and Modernization.** N.Y., 1968.
(A) Baran, P. A., **The Longer View: essays toward a critique of political economy.**
(B) ———. **The Political Economy of Growth.** N.Y., 1957.
(AB) Barrat-Brown, M., **After Imperialism.** 1963.
(AB) ———. **The Economics of Imperialism.** Harmondworth, 1974.
(AB) ———. **Essays on Imperialism.** Nottingham, 1972.
(AB) Caldwell, M., **Oil and Imperialism.** Nottingham, ?
(A) Chattopadhyay, B., ed. **Imperialism in the Modern Phase, Papers of the International Seminar on Imperialism, Independence, and Social Transformation in the Contemporary World.** New Delhi, 1974.
(AD) Cliff, T., **Rosa Luxemburg - a study.** London, 1969.
(B) Cockroft, J. D., Frank, A. G., Johnson, D. L., eds. **Dependency and Undevelopment.** Garden City, 1970.
(A) Cooperation in Documentation and Communication. **Bibliographical Notes for Understanding the Transnational Corporations and the Third World.** Washington, 1975.
(B) Cox, I., **The Hungary Half: a study the explaitation of the third world.** 1970.

The Classification of Marxist Works:

(A) The internationalization of capital
(B) Capitalist underdevelopment and the periphery
(C) International trade and aid
(D) Political consequences

(B) Danmole, M. B. D., **The Heritage of Imperialism: a study in historical and economical analysis.** N.Y., 1974.

(A) ————. **Studies in the Development of Capitalism.** (1946) 1964.

(A) Dutt, R. P., **The Crisis of Britain and the British Empire.** Bombay, London, 1953.

(AD) Eaton, J., **Economics of Peace and War.** N.Y., 1953.

(B) Emmanuel, A., **Unequal Exchange: a study of the imperialism of trade.** N.Y., 1975, (French 1969)

(D) Fann, K. T., Hodges, D. C., eds. **Readings in United States Imperialism.** Boston, 1971.

(A) Fieldhouse, D. K., ed. **The Theory of Capitalist Imperialism.** N.Y., 1967.

(B) Frank, A. G., **Capitalism and Undevelopment in Latin America: historical studies.** Brazil and N.Y., 1969.

(B) ————. **Latin America: Undevelopment or Revolution; essays on development.** N.Y., 1969.

(B) ————. **Lumpenbourgeoisie; Lumpendevelopment; Dependence, Class, Politics in Latin America.** N.Y., 1972.

(B) ————. **On Capitalist Undevelopment.** 1976.

(B) ————. **Whither Latin America.** N.Y., 1963

(CD) Harf, J., **Aid and Liberation: a socialist study of aid policies.** London, 1973.

(D) Harris, N., Palmer, J., eds. **World Crisis; essays in revolutionary socialism.** London, 1971.

(A) Hobsbawm, E. U., **The Age of Capital.**

(A) ————. **Industry and Empire.** London, 1968.

(AD) Horowitz, D., ed. **The Corporations an the Cold War.** N.Y., 1972.

(C) Hudson, M., **The Myth of Aid.** N.Y., 1971.

(A) ————. **Super İmperialism: the economic strategy of American empire.**

(A) Hymer, S. H., **The International Operations of National Firms: a study of direct investment.** Boston, 1976.

(A) Inozemtsev, N., **Contemporary Capitalism: new developments and contradictions.** Moscow, 1974.

(ABC) Jalee, P., **How Capitalism Works: an introduction to Marxist analysis.** N.Y.,

(ABC) ————. **Imperialism in the Seventies.** 1973. (French, 1970)

(ABC) ————. **Pillage of the Third World.** 1968. (French, 1965)

(ABC) ————. **Third World in World Economy: imperialist exploitation.** N.Y.,

(B) Kay, G., **Development and Undevelopment: a Marxist analysis.** London, 1974.

(A) Kemp, T., **Theories of Imperialism.** London, 1967.

(D) Kiernan, V. G., **America, the Imperial Record.** 1978.

(D) ————. **The Lords of Human Kind: European attitudes to the outside world in the age of imperialism.** Boston, 1969.

(A) ————. **Marxism and Imperialism: Studies.** London, N.Y., 1974.

(AD) Kirsanov, A., **The United States and Western Europe.** Moscow, 1975.

(AD) Klochkovsky, L. L., **Economic Neo-Colonialism.** Moscow, 1975.

(ACD) Kolko, J., **America and the Crisis of World Capitalism.** Boston, 1974.

(B) Laclau, E,.**Politics and Ideology in Marxist Theory: capitalism, fascism, populism.** London, 1977.

(AD) Lichtheim, G., **Imperialism.** Harmondsworth, 1971.

(ACD) Magdoff, H., **The Age of Imperialism: the economics of U.S. foreign policy.** N.Y., 1969.

(A) ————. ,Sweezy, P., **The End of Prosperity.** N.Y.,

(AC) Mandel, E., **Decline of the Dollar: a Marxist View of the Monetary Crisis.** 1973.

(A) ————. **Europe vs. America? Contradictions of Imperialism.** London, 1968.

(A) ————. **Late Capitalism.** 1975.

(A) ————. **Marxist Economic Theory.** N.Y., 1969.

(CD) Mitra, A., **Terms of Trade and Class Relations: an essay in political economy.** London, 1977.

(A) Nebudere, D., **A Political Economy of Imperialism.** London, 1977.

(AD) O'Connor, H., **The Empire of Oil.** N.Y., 1955.

(AD) ————. **World Crisis in Oil.** N.Y., 1962.

(A) O'Connor, J. R., **The Corporations and the State: essays in the theory of capitalism and imperialism.** N.Y., 1974.

(A) Owen, R., Sutcliffe, R., eds. **Studies in the Theory of Imperialism.** London, 1972.

(B) Oxall, I., Barnett, A., Booth, D., eds. **Beyond the Sociology of Development.** London, 1975.

(C) Payer, C., **Commodity Trade of the Third World.** 1976.

(C) ————. **The Debt Trap: the IMF and the Third World.** 1975.

(A) Perlo, V., **American Imperialism.** N.Y., 1951.

(A) ————. **The Empire of High Finance.** N.Y., 1956.

(A) Radice, H., ed. **International Firms and Modern Imperialism: selected readings.** Harmondworth, 1975.

(AB) Rhodes, R. I., ed. **Imperialism and Undevelopment: a reader.** 1970.

(B) Rodney, W., **How Europe Underdeveloped Africa.** London, 1973.

(A) Rosen, S., Kurth, J., **Testing Theories of Economic Imperialism.** Lexington, 1974.

(A) Rowthorn, R., Hymer, S., **International Big Business 1957 - 67: a study of comparative growth.** Cambridge.

(CD) Roy, A., **Economics and Politics of the United States Foreign Aid.** Calcutta, 1966.

(AD) Sampson, A., **The Sovereign State of ITT.** N.Y., 1973.

(B) Sav, R. K., **The Dialectics of Undevelopment.** 1974.

(A) Stork, J., **Middle East Oil and the Energy Crisis.** N.Y., 1975.

(B) Sutcliff, R. B., **Industry and Development.** London, 1971.

(A) Sweezy, P., **The Dynamic of U.S. Capitalism.** N.Y., 1972.

(A) ————. **Modern Capitalism and Other Essays.** 1972.

(AB) ————. **Theory of Capitalist Development: principles of Marxian political economy.** London, 1946.

(A) ————., Baran, A., **Monopoly Capital: an essay on the American and social order.** N.Y., 1966.
(B) Szentes, T., **Causes, Criteria and International Aspects of the So-Called 'Economic Undevelopment'.** Budapest, 1968.
(B) ————. **Interpretation of Economic Undevelopment.** Budapest, 1968.
(B) ————. **The Political Economics of Undevelopment.** Budapest, 1971.
(A) Tanzer, M., **The Energy Crisis: World Struggle for Power and Wealth.** N.Y.. 1974.
(ABD) ————. **The Political Economy of International Oil and the Underdeveloped Countries.** 1970.
(B) Thomas, C. Y., **Dependence and Transformation: the economics of the transition to socialism.** N.Y., 1974.
(A) Tsuru, S., **Has Capitalism Changed?** Tokyo, 1961.
(A) Review of Radical Political Economics. **U.S. Capitalism in Crisis.** N.Y., 1978.
(C) Van de Klundert, M., **Labor Values and International Trade: a reformulation of the theory of A Emmanuel.** 1970.
(A) Varga, E., **Twentieth Century Capitalism.** 1972.
(AB) Wallerstein, I., **The Modern world System: capitalist agriculture and the origins of European World Economy in the 16th century.** N.Y., 1974.
(B) ————. **Social Change: the colonial situation.** N.Y., 1966.
(CD) Weissman, S., et. al. **The Trojan Horse: a radical look at foreign aid.** Palo Alto, 1974.
(B) Wilber, C., **The political Economy of Development and Undevelopment.** N.Y., 1973.
(A) Wright, H. M., ed. **The New Imperialism: an analysis of late 19th century expansion.** Boston, 1961.
(A) Zeitlin, I. M., **Capitalism and Imperialism: an introduction to neo-Marxian concepts.** Chicago, 1972.

II. Political Analyses

(D) Arendt. H., **The Origins of Totalitarianism.** N.Y., 1951.
(D) Bachanan, K., **The Geograhpy of Empire.** Nottingham, 1972.
(D) Caute, D., **Frantz Fanon.** 1970.
(D) Cesaire, A., **Discourse on Colonialism.**
(D) Chaliand, G., **Revolution in the Third World: myths and prospects.** 1977.
(D) Chomsky, N., **American Power and the New Mandarins.** N.Y., 1967.
(D) ————. et. al. **Spheres of Influence in the age of Imperialism. - Bertrand Russell Centenary Symposium.** Nottingham, 1972.
(D) Christman, H. M., ed. **The Essential Tito: Writings on Nonalignment and the Third World.** 1977.
(D) Cook, F. J., **The Warfare State.** N.Y., 1964.
(D) Debray, R., **Revolution in the Revolution.** N.Y., 1967.
(D) ————. **Strategy for Revolution: Essays on Latin America.** N.Y., 1970.
(D) Desfosses,H., Levesque, J., eds. **Socialism in the Third World.** 1975.

(D) Fanon, F., **Black Skins White Faces. 1968.** (French, 1952).
(D) ————. **Studies in a Dying Colonialism.** N.Y., 1965.
(D) ————. **The Wretched of the Earth.** 1965.
(D) Greene, F., **The Enemy: what every American should know about imperialism.** N.Y., 1970.
(D) Hall, G., **Imperialism Today: an evaluation of major issues and events of our time.** N.Y., 1972.
(D) Hodges, D. C., Abu Shanab, R, E., eds. **NLF: National Liberation Fronts 1960 - 1970.** N.Y., 1972.
(D) horowitz, D., ed. **Containment and Revolution: Western Policy Towards Social Revolution 1917 to Vietnam.** 1967.
(D) ————. **The Free World Colossus.** N.Y., 1965.
(D) ————. **Empire and Revolution.** N.Y., 1969.
(D) Horowitz, I. L., **The War Game: studies of the new civilian militarists.** N.K., 1963.
(D) Hu, S., **Imperialism and Chinese Politics.** Peking, 1955.
(D) Khrushchev, N., **Imperialism, enemy of people, enemy of peace: selected passages 1956 - 63.** Moscow, 1963.
(D) Klare, M., **War Without End: American planning for the next Vietnams.** N.Y., 1972.
(D) Liu Shao-Chi, **Internationalism and Nationalism.** Peking, 1951.
(D) Mao Tse-Tung et. al. **Imperialism and all reactionaries are paper Tigers.** Peking, 1958.
(D) Morris, B. S., **Imperialism and Revolution: an essay for radicals.** 1973.
(D) Nkrumah, K., **Neo-Colonialism: the last stage of imperialism.** London, N.Y., 1965.
(D) Robens, J., **Imperialism, Stalinism, Permanent Revolution.** London, 1973.
(D) Smith S., **U. S. Neo-Colonialism in Africa.** 1974.
(D) Strachey, J., **The End of Empire (Principles of Democratic Socialism, vol. 2)** London, 1959.
(D) Swift, M. I., **Imperialism and Liberty.** 1976.
(D) Vakhrushes, V., **Neocolonialism: methods and manoeuvres.** Moscow, 1973.
(D) Williams, W. A., **The Tragedy of American Diplomacy.** N.Y., 1962.
(D) ————. **The United States, Cuba and Castro.** N.Y., 1962.
(D) ————. **The Roots of the Modern American Empire.** N.Y., 1969.
(D) Woddis, J., **Africa, the Roots of Revolution.** London, 1969.
(D) ————. **An Introduction to Neo-Colonialism.** London.
(D) Zahar, R., **Frantz Fanon: Colonialism and Alienation.** 1976.

III. Area Studies

a. Latin America.

Aguilar, A., **Pan Americanism, from Monroe to the Present: a view from the other side.** N.Y., 1968.
Arevalo, J. J., **The Shark and the Sardines.** N.Y., 1961.

Cooperation in Documentation and Communication. **Bibliographical Notes for Understanding the Military Coup in Chile and Brasilian Mode: Political Repression and Economical Expansion.** Washington.

Development Education Center. **Chile Versus the Corporations: I call for Canadian Support.** Jan, 1973.

Foner, P., **History of Cuba and its Relations With the United States.** I, II N.Y., 1962 - 1963.

———. **The Spanish Cuban American War and the Birth of American Imperialism.** 1895 - 1902. N.Y.

Galeano, E., **Guatemala: Occupied Country.** N.Y., 1969.

———. **Open Veins of Latin America.**

Gerassi, J., **Great Fear in Latin America.** N.Y., 1965.

Girvan, N., **Corporate Imperialism: conflict and expropriation.** White Plans, 1976.

———. **Foreign Capital and Economic Undevelopment in Jamaica.** Kingston, 1972.

Lewis, G. K., **Growth of the Modern West Indies.**

———. **Puerto Rico: freedom and power in the Caribbean.** N.Y., 1963.

Petras, J., **Politics and Social Structure in Latin America.**

———. and Morley, M., **The United States and Chile: Imperialism and the Overthrow of the Allende Government.** 1976.

———. and Zeitlin, M., eds. **Latin America: reform or revolution.** Greenwich, Conn. 1969.

Pinelo, A., **The Multinational Corporation as a Force in Latin American Politics: a case study of the international petroleum company in Peru.** N.Y., 1973.

Prado, C., **The Colonial Background of Modern Brazil.** Berkeley, 1969.

Quijano, A., **Nationalism and Capitalism in Peru: a study in Neo-imperialism.** N.Y., N.Y., 1971. (Spanish, 1970)

Sweezy, P., Magdoff, H., eds. **Revolution and Counterrevolution in Chile.** N.Y., 1974.

Wolpin, M. D., **US Intervention in Latin America: a selected and annotated bibliography.** N.Y., 1971.

b. Asia

Bettelheim, C., **India Independent.** London, N.Y., 1968.

Bulletin of Concerned Asian Scholars. **Imperialism and Development in Asia.** Charlemont, Maine.

Committe of Concerned Asian Scholars. **The Opium Trail: heroin and imperialism.** San Fransisco.

D'Encausse, H. C., Schram, S. R., **Marxism and Asia.** 1969.

Gettleman, M., **Vietnam.** N.Y., 1965.

Gough, K., Sharma, H., eds. **Imperialism and Revolution in South Asia.** N.Y., 1973.

Halliday, J., McCormack, G., **Japanese Imperialism Today.** N.Y., 1973.

Kidron, M., **Foreign Investments in India.** London, 1965.

Lamb. **Studies on India and Vietnam.**

Mukherjee, R., **The Rise and Fall of the East India Company.** Berlin, 1952. N.Y., 1977.

Nirumand, B., **Iran: the new imperialism in action.** N.Y., 1969.
Pavlov, V. I., **India: economic freedom vs. imperialism.** New Delhi, 1963.
Pomerov, W. J., **An American Made Tragedy: neo-colonialism and dictatorship in the Philippines.** 1974.
————. **American Neo-Colonialism: its emergence in the Philippines and Asia.** 1970.
Sen, C., **Against the Cold War: a study of Asian - African policies since WWII.** Bombay, London, 1962.
Stone, I. F., **Hidden History of the Korean War.** N.Y., 1971.

c. Africa

Amin, S., **The Maghreb in the Modern World.** London, 1970.
————. **Neo-Colonialism in West Africa.** N.Y., 1973.
Arrighi, G., **The Political Economy of Rhodesia.** 1967.
————. ,Saul, J. S., **Essays on the Political Economy of Africa.** N.Y., 1973.
Bognar, Jozsef eds. **Conference on the Implementation Problems of Economic Development Plans and Government Decisions in Countries of Black Africa.** Budapest, 1969.
Debray, R., **Toward the African revolution: political essays.** N.Y., 1967.
Dia M., **The African Nations and World Solidarity.** N.Y., 1961. (French 1960.)
Du Bois W. E. B., **Color and Democracy: colonies and peace.** 1975. (1945)
————. **The World and Africa.** 1965. (1955)
Ferreira, E. S., **Portuguese Colonialism from South Africa to Europe.** Freiburg, 1972.
Guruli, K., **On the Concept of Socialism and Self-Relance in Tanzania.** Dar es Salaam, 1970.
Gutkind, P. C. W., Wallerstein, I., eds. **The Political Economy of Contemporary Africa.** 1977.
Jones, E., and Wallerstein, I., **Africa.** N.Y., 1972.
Leys, C., **Undevelopment in Kenya: the political economy of neo-colonialism 1964 - 1971.** Berkeley, 1975.
Minter. **Portuguese Africa and the West.**
Nkrumah, K., **The Challange of the Congo: a case study of Foreign pressures in an independent country.** 1967.
————. **Revolutionary Path.** N.Y., 1973.
————. **Towards Colonial Freedom.** 1962.
Nyerere, J., **Aid and Development: the recipients' point of view.** Wellington NZ 1974.
Ochola, S. A., **Minerals in African Underdevelopment.** London, 1975.
Pomeroy, W. J., **Apartheid Axis: The United States and South Africa.** 1971.
Sen, C., **Agaist the Cold War: a study of Asian - African policies since WWII.** Bombay, London, 1962.
Tabarin, E. A., **The New Scramble for Africa.** Moscow, 1974.
Woddis, J., **Africa, the Lion Awakes.**
————. **Africa, the Way Ahead.**

B. Non-Marxist

I. Colonialism

Abd al-Rahim, M., **Imperialism and Nationalism in Sudan: a study in constitutional and political development 1899 - 1956.** Oxford, 1969.

Allen, R. H. S., **Imperialism and Nationalism in the Fertile Crescent.** N.Y., Oxford, 1974.

Austen, R. A., ed. **Modern Imperialism: western overseas expansion and its aftermath: 1776 - 1965.** Lexington, 1969.

Beisner, R. L., **Twelve Against Empire; the Anti-Imperialists, 1898 - 1900.** N.Y., 1968.

Bell, K. N., Morrell, W. P., eds. **Select Documents on Britain's Colonialism Policy 1830 - 1860.**

Bennett, G., ed. **The Concept of Empire, Burke to Attlee 1774 - 1947.** London, 1953.

Bernstein, H., **The Origins of Inter-American Interest 1700 - 1812.** Philadelphia, 1945.

Betts, R. F., **Assimilation and Association in French Colonial Theory 1890 - 1914.** N.Y., 1961.

————. **Europe Overseas: phases of imperialism.** N.Y., 1968.

————. **The False Dawn: European Imperialism in the 19th Century.** Minneapolis, 1975.

————. **The Scramble for Africa: causes and dimensions of Empire.** 1966.

Birnberg, R., **Colonial Development.** New Haven, 1975.

Boulding, K., Mukerjee, T., eds. **Economic Imperialism: a book of readings.** Ann Arbor, 1972.

Bower, P. A., **Colonial Economics.** 1949.

Boxer, C. R., **The Dutch Seaborne Empire 1600 - 1800.** N.Y., 1965.

————. **Golden Age of Brazil, 1695 - 1750.** Berkeley, 1962.

————. **The Portuguese Seaborne Empire.** London, 1969.

————. **Race Relations in the Portuguese Colonial Empire.** N.Y., 1963.

Brock, W. R., **Britain and the Dominions.** Cambridge, 1951.

Brunschwig, H., **French Colonialism 1871 - 1914: myths and realities.** N.Y., 1966. (French, 1960)

Cady, J. F., **The Roots of French Imperialism in South East Asia.** Ithaca, 1958.

Cairncross, A. K., **Home and Foreign Investment 1870 - 1913 Studies in Capitalist Accumulation.** Cambridge, Mass., 1953.

Casada, J. A., **The Imperialism of Exploration: British explorers and East Africa, 1956 ? 1890.** Thesis, Vanderbilt University, 1972

Chevalier F., **Land and Society in Colonial Mexico: the Greal Hacienda.** Berkeley, 1970.

Court, W. H. B., **British Economic History 1870 - 1914.** Cambridge, 1965.

Cross, C., **The Fall of the British Empire 1918 - 1968.** N.Y., 1969.

Crowder, M., **West Africa Under Colonial Rule.** London, 1968.

Curtin, P. D., ed. **Imperialism.** N.Y., 1971.

Dehio, L., **The Precarious Balance: four centuries of European power struggle.** N.Y., 1962. (German 1948)

Dike, K. O., **Trade and Politics in the Niger Delta 1830 - 1885.** Oxford, 1956.

Duffy, J., **Portuguese Africa.** Cambridge, Mass., 1959.

Easton, **The Rise and Fall of Western Colonialism.**
Edinburgh University, Centre of African Studies. **The Theory of Imperialism and the European Partition of Africa.** Edinburgh, 1968.
Edwardes, M., **Asia in the European Age 1498 - 1955.** London, 1962.
————. **British India, 1772 - 1947: a survey of the nature and effect of alien rule.** N.Y., 1968.
————. **The West in Asia 1850 - 1914.** London, 1967.
Eldridge, C., **England's Mission: the Imperial idea in the age of Gladstone and Disraeli.** London, 1973.
Emerson, R., **From Empire to Nation: the rise to self-assertion of Asian and African Peoples.** Cambridge, Mass., 1960.
Faber, R., **Vision and the Need: late Victorian imperialist Aims.** N.Y., 1966.
Fawcett, C., **The English Factories in India.** N.Y., 1952.
Fieldhouse, D. K., **The Colonial Empires: a comparative study.** London, 1966.
————. **Economics and Empire 1830 - 1914.** London, 1974.
Farnivall, J. S., **Colonial Policy and Practice: a comparative study of Burma.** N.Y., 1956.
Gann, L. H., Duignan, P., **Burden of Empire: an appraisal of Western colonialism in Sub-Suharan Africa.** Cambridge, 1967.
Gollwitzer. H., **Europe in the Age of Imperialism 1880 - 1914.** N.Y., 1969.
Graff, H. F., **American Imperialism and the Philippine Insurrection: testimony of the times.** Boston, 1969.
Greene, T. P., ed. **American Imperialism in 1899.** Boston, 1955.
Guerra y Sanchez, R., **Sugar and Society in the Caribbean: an Economic History of Cuban Agriculture.** New Haven, 1964.
Halevy, E., **Imperialism and the Rise of Labor 1895 - 1905.** London, 1929.
Hall, A. R., ed. **The Export of Capital from Britain 1870 - 1913.** London, 1968.
Halstead, J. P., **Modern European Imperialism: a bibliography of books and articles 1815 - 1972.** Boston, 1974.
Hammond, R., **Portugal and Africa 1815 - 1910: a study in uneconomic imperialism.** Stanford, 1966.
Hancock, W. K., **Wealth of Colonies.** Cambridge, 1950.
————., Mansergh, N., **Survey of Britains's Commonwealth Affairs.** Oxford, 1937, 1958.
Hargreaves, J. D., **West Africa: the former French States.** N.J., 1967.
Harlow, V., Madden, F., eds. **British Colonial Developments 1774 - 1834: select documents.** Oxford, 1953.
Harnetty, P., **Imperialism and Free Trade: Lancashire and India in the Mid 19th Century.** Vancouver, 1972.
Harvey, G. E., **British Rule in Burma 1824 - 1942.** London, 1946.
Hazard, L., **Empire Revisited.** 1965.
Healy, D. F., **U.S. Expansionism; the imperialism urge in the 1890's.** Madison, 1970.
Hill, R. L.,**Egypt in the Sudan 1881 - 98.** Oxford, 1958.
Hopkins, K., ed. **Hong Kong the Industrial Colony.** N.Y., Oxford, 1971.
Horwitz, R., **The Political Economy of South Africa 1790 - 1860.** 1961.

Hussey, W. D., **The British Empire and Commonwealth 1500 - 1961.** Cambridge, 1963.
Huttenback, R. A., **The British Imperial Experience.** N.Y., 1966.
Imlah, A. H., **Economic Elements in the Pax Britannica.** Mass., 1958.
Jones, A. C., ed. **New Fabian Colonial Essays.** London, 1959.
Journal of Contemporary History. **Colonialism and Decolonisation.** 1969.
Kindleberger, C. P., **Economic Growth in Finance and Britain 1850 - 1950.** N.Y., 1969.
Kirhman, W. P., **Unscrambling an Empire: a critique of British Colonial Policy 1956 - 1966.** London, 1966.
Klein, B. S., **Germany's Economic Preparations for the War.** Cambridge, Mass., 1953.
Koebner, R., **Empire.** Cambridge, Mass., 1961.
———, Schmidt. H. D., **Imperialism: the story and significance of a political world 1840 - 1960.** Cambridge, Mass., 1964.
La Feber, W., **The New Empire: an interpration of American expansion, 1840 - 1968.** Ithaca, N.Y., 1963.
Landes, D. S., **Bankers and Pashas: international finance and economic imperialism in Egypt.** Cambridge, Mass., 1958.
———. **The Unbound Prometheus.** Cambridge, Mass., 1969.
Langer, W. L., **The Diplomacy of Imperialism 1890 - 1902.** N.Y., 1939.
Louis, W. R., ed. **Imperialism: the Robinson and Gallagher Controversy.** N.Y., 1976.
McBriar, A. N., **Fabian Socialism and English Politics 1884 - 1918.** Cambridge, 1962.
McCormick, T. J., **China Market, America's Quest for informal Empire 1893 - 1901.** Chicago, 1967.
McIntyre, W. D., **The Commonwealth of Tationas: origins and impact, 1896 - 1971.** Minneapolis, 1977.
———. **The Imperial Frontier in the Tropics 1865 - 1975.** London, 1967.
Mannoni, O., **Prospero and Caliban, the psychology of colonization.** N.Y., 1956.
Meilink - Roelofsz, M. A. P., **Asian Trade and European Influence.** 1962.
Merk., F., **Manifest Destiny and Mission in American History: a reinterpretation.** N.Y., 1963.
Minchinton, W. E., ed. **The Growth of English Overseas Trade in the 17th and 18th Centuries.** London, 1969.
Morgan, H. W., **America's Road to Empire: the War With Spain and Overseas Expansion.** N.Y., 1965.
Murphy, A., **The Ideology of French Imperialism 1871 - 81.** N.Y., 1968.
Nadel, G., Curtis, P., eds. **Imperialism and Colonialism.** N.Y., 1964.
Nzemeke, A. D., **Imperialist Venture in the Niger Valley, 1851 - 1905: a case study of Afro-British contacts in West Africa.** Munster, 1971.
Panikkar, K. M., **Asia and Western Dominance: a survey of the Vasco da Gama Epoch of Asian History 1498 - 1945.** London, 1954.
Parry, J. H., **The Establishment of European Hegemony 1415 - 1715. (Europe and a wider world)** London, 1949.
———. **The Spanish Seaborne Empire.** London, 1966.
Platt, D. C. M., **Finance, Trade and Politics in British Foreign Policy 1815 - 1914.** London, 1968.
Plesur, M., ed. **Creating an American Empire 1865 - 1914.** N.Y., 1971.

Porter, B.,**Critics of Empire: British radical attitudes to Colonialism in Africa 1895 - 1914.** London, 1968.

Power, T. F., **Jules Ferry and the Renaissance of French Imperialism.** N.Y., 1966.

Prado, C., **The Colonial Backround of Modern Brazil.** Berkeley, 1971. (Portuguese 1963)

Rippy, J. F., **British Investments in Latin America, 1822 - 1949; a case study in the operations of private enterprise in retarded regions.** Minn. 1959.

Roberts, S. H., **History of French Colonial Policy 1870 - 1925.** Hamden, 1963.

Robinson, R. E., Gallagher, J., **Africa and the Victorians, the Official Mind of Imperialism.** London, 1961.

Rosen, S. J., Kurth, J. R., eds. **Testing Theories of Economic Imperialism.** Lexington, 1974.

Rudin, Harry R., **Germans in the Cameroons, 1884 - 1914;a case study in modern Imperialism.** 1968.

Saul, S. B., **Studies in British Overseas Trade, 1870 - 1914.** Liverpool. 1960.

Schrecker, J. E., **Imperialism and Chinese Nationalism: Germany in Shantung.** 1971. Cambridge, Mass.,

Schuyler, R. L.,**The Fall of the Old Colonial System: a study in British free trade 1770 - 1870.** N.Y., 1945.

Seeley, J. R., **The Expansion of England.** London, 1971.

Semmel, B., **Imperialism and Social Reform: English Social Imperialist Thought 1895 - 1914.** London, 1960.

———. **The Rise of Free Trade Imperialism: Classical Political Economy, the Empire of free trade and imperialism 1750 - 1850.** Cambridge, Mass. 1970.

Shaw, A. G. L., ed. **Great Britain and the Colonies, 1815 - 1865.** London, 1970.

Sideri, S., **Trade and Power: informal colonialism in Anglo-Portuguese relations.** Amsterdam, 1970.

Snape, R. H., **British and the Empire, 1867 - 1945.** Cambridge, 1952.

Snyder, L. L., ed. **The Imperialism Reader: documents and readings on modern expansionism.** N.J., 1962.

Stokes, E., **The Political Ideas of English Imperialism.** Oxford, 1960.

Strausz-Hupe, R., Hazard H., eds. **The Idea of Colonialism.** N.Y., 1958.

Sutherland, L. S., **The East India Company in 18th Century Politics.** N.Y., 1952.

Szereszewski, R., **Structural Changes in the Economy of Ghana 1891 - 1911.** London, 1965.

Thorner, D., **Investment in Empire.** Philadephia, 1950.

Thornton, A. P., **Doctrines of Imperialism.** N.Y., 1965.

———. **For the File on Empire, essays and reviews.** London, 1968.

———. **The Imperial Idea and its Enemies, a study in British Power.** London, 1959.

———. **Imperialism in the Twentieth Century.** 1977.

Van Alstyne, R. W., **The Rising American Empire.** N.Y., 1960.

Van Leur, J. C., **Indonesian Trade and Society: essays in Asian social and economic history.** 1955.

Ward, B., et. al. **The Legacy of Imperialism.** Chatham House, 1960.

Wesson, R. G., **The Imperial Order.** Berkeley, 1967.
Winch, D. N., **Class, Political Economy and the Colonies.** London, 1965.
Winks, R. W., **Age of Imperialism.** 1969.
———. **British Imperialism; gold, god, glory.** N.Y., 1963.
Winslow E. M., **The Pattern of Imperialism: a study in the theories of power.** N.Y., 1948.
Wolfe, M., **The Economic Causes of Imperialism.** 1972.
Wolff, R. D., **The Economics of Colonialism: British and Kenya.** New Haven, 1974.
Woodruff, W., **Impact of Western Man: a study of Europe's role in the world economy. 1750 - 1960.** London, 1966.

II. The Contemporary International System

Adler, J. H., ed. **Capital Movements and Economic Development.** London, 1967.
Agarwala, A. N., Singh S. P., eds. **Economics of Undevelopment: a series of articles and papers.** 1963.
Arnold, H. J. P., **Aid for Developing Countries: a comparative study.** Chester Springs, Pa. 1962.
Attallah, M. K., **The Long Term Movement of the Terms of Trade Between Agriculture and Industry Products.** Rotterdam, 1958.
Ball, G., ed. **Global Companies: the political economy of world business.** 1975.
Balogh, T., **The Economics of Poverty.** London, 1966.
———. **Unequal Partners.** Oxford, N.Y., 1963.
Barnet, R. J., **Intervention and Revolution: the United States in the Third World.** 1968.
———. **Roots of War.** Harmondsworth, 1972.
———., Muller, R. E., **Global Reach: the power of the multinational corporations.** 1975.
Beckford, G. L., **Persistent Poverty: undevelopment in plantation regions of the third world.** 1972.
Behrman, J. N., **National Interests and the Multinational Enterprise: tensions among the north Atlantic countries.** N.J., 1970.
———. **Regional Integration and the Trade of Latin America.** N.Y., 1968.
———. **Towards a New International Economic Order.** Paris, 1974.
———. **U.S. International Business and Goverments.** N.Y., 1971.
———., Wallender, H., **Transfer of Manufacturing Technology Within Multinational Enterprises.** 1976.
Benham, F., **Economic Aid to Underdeveloped Countries.** London, 1961.
Bergstein, M., ed. **Foreign Investment in Latin America: cases and attitudes.**
Bergsten, C. F., Krause, L. B., eds. **World Politics and International Economics.** Washington, 1975.
Bernstein, M. D., ed. **Foreign Investment in Latin America: cases and attitudes.** N.Y., 1966.
Beter, P. D., **Conspiracy Against the Dollar: the politics of new imperialism.** 1973.
Bhagwati, J. N., **The Economics of Underdeveloped Countries.** 1966.
———. ed. **Economics and World Order: from the 1970's to the 1990's.** London, N.Y., 1972.

———————. **The New International Economic Order.** 1977.
Blackburn, R., ed. **Explosion in a Subcontinent: India, Pakistan, Bangladesh, Ceylon.** Harmondsworth, 1975.
Blair, J. M., **The Control of Oil.** N.Y., 1976.
Blake, D., Lambert, R. D., eds. **The Multinational Corporation.** Philadelphia, 1972.
Bonilla, F., Girling, R., eds. **Structures of Dependency.** 1973.
Bosch, J., **Pentagonism: a substitute for imperialism.** N.Y., 1968.
Brodine, V., ed. **The Open Secret: the Kissinger Nixon Doctrine in Asia.** N.Y., 1972.
Carey, O. L., ed. **The Military-Industrial Complex and American Foreign Policy.** Washington State University, 1969.
Chamberlin, M. E., **The New Imperialism.** 1970.
Clairmonte, F., **Economic Liberalism and Undevelopment: studies in the disintegration of an idea.** Bombay, London, 1960.
Clapham, M., **Multinational Enterprises and Nation States.** 1975.
Clarke, W. M., **Private Enterprise in Developing Countries.**
Cleaver, H., **Bibliography on Direct Investment and the Multinational Corporation.** Palo Alto, 1969.
Cohen, B. J., **The Political Economy of Imperialism.**
———————. **The Question of Imperialism; the political economy of dominance and dependence.** N.Y., 1973.
Connell-Smith, G., **The Inter-American System.** Oxford, 1962.
Council for Latin America. **The Effects of U.S. and Other Foreign Investment in Latin America.** 1970.
Coutinho, L. G., **The Internationalization of Oligopoly Capital.** N.Y., 1974.
Cox, R. W., ed. **The Politics of International Organizations: studies in multilateral social and economic agencies.** N.Y., 1970.
Devries, E., ed. **Essays on Unbalanced Growth: a century of disparity and convergence.** 1962.
Eeles, R., **Global Corporations: the emerging system of world economic power.** N.Y., 1972.
Elliott, W. Y., ed. **The Political Economy of American Foreign Policy.** N.Y., 1955.
Erb, G. F., Kallab, V., eds. **Beyond Dependency; the developing world speaks out.** N.Y., 1975.
Feis, H., **The Diplomacy of the Dollar 1919 - 1932.** 1950.
———————. **Foreign Aid and Foreign Policy.** N.Y., 1963.
Fishlow, Diaz, et. al. **Rich and Poor Nations in the World Economy.** N.Y., 1978.
Frank, C. R., et. al. **Assisting Developing Countries: problems of debts, burden - sharing, jobs and trade.** N.Y., 1972.
Friedmann, W. G., Beguin, J. P., **Joint International Business Ventures in Developing Countries.** N.Y., 1971.
Furtado, C., **Development and Underdevelopment: a structural view of the problems of developed and underdeveloped countries.** 1964.
———————. **The Economic Development of Latin America: a survey from colonial times to the Cuban Revolution.** Cambridge, Mass., 1970.
———————. **The Economic Growth of Brazil.** Berkeley, 1963.

Gilpin, R. G., **U.S. Power and the Multinational Corporations: the political economy of direct foreign investment.** N.Y., 1975.

Goldhamer, H., **The Foreign Powers in Latin America.** N.J., 1972.

Goodsell, C. T., **American Corporations and Peruvian Politics.**

Goulet, D., Hudson, M., **The Hidden Agenda of the Development Reports: the myth of aid.** N.Y., 1971.

Green, D., **The Containment of Latin America: a history of myths and realities.** N.Y., 1971.

Griffin, K., ed. **Financing Development in Latin America.** N.Y., 1971.

Gurtov, M., **The U.S. Against the Third World: antinationalism and intervention.** N.Y., 1974.

Haberler, G., **International Trade and Economic Development.** Cairo, 1959.

Harris, R., **Independence and After: revolution in undeveloped countries.** Oxford, 1962.

Harrod, J., **Trade Union Foreign Policy: a study of the activities of American and British Trade Unions in the Caribbean.** N.Y., 1972.

Hartshorn, J. E., **Oil Companies and Governments: an account of the international oil industry in its political environment.** London, 1962.

Hayter, T., **Aid as Imperialism.** London, N.Y., 1971.

———————, **French Aid.** London, 1966.

Helleiner, G. K., **International Trade and Economic Development.** Harmondsworth, 1972.

Hellman, R., **The Challenge to U.S. Dominance in the International Corporations.** N.Y., 1970.

Hirschman, A. D., **National Power and the Structure of Foreign Trade.** Los Angeles, 1945.

Holtham, G., **Aid and Inequality in Kenya: British development assistance to Kenya.** London, 1976.

Humphrey, R. A., Lynch, J., eds. **The Origins of Latin American Revolutions, 1808 - 1826.** N.Y., 1966.

Inter-Faith Center on Corporate Responsibility. **Publications.** N.Y., 1972.

Jacoby, N. H., **Bribery and Extortion in World Business.** 1977.

Jenkins, R., **Exploitation.** London, 1970.

Johnson, H., **Economic Policy Towards the Less-Developed Countries.** Washington, 1967.

Johnson, H. G., ed. **Trade Strategy for Rich and Poor Nations.** London, 1971.

Journal of Inter-American Studies and World Affairs. **Issue Devoted to Foreign Investment and Dependence in Latin America, with articles by D. Ray; R. Martin Moore, and W. G. Tyler and J. P. Wogart.** February, 1973.

Kadt, E., ed. **Patterns of Foreign Influence in the Caribbean.**

———————., Williams, G., **The Sociology of Development.** 1973.

Kanet, R. E., Bahry, D., eds. **Soviet Economical and Political Relations With the Developing World.** 1975.

Keohane-Nye. **Power and Interdependence.** Boston, 1977.

Khan, K. S., **Gains from International Trade; their distribution between investing**

and borrowing countries. 1973.
Kim, H. S., **Foreign Capital and Development: a Korean case study.** N.Y., 1970.
Kindleberger, C. P., **International Corporations: a symposium.** 1970.
Klebanoff, S., **Middle East Oil and U.S. Foreign Policy, With Special Reference to the U.S. Energy Crisis.** N.Y., 1974.
Klinghoffer, A. J., **Soviet Perspectives on African Socialism.** 1969.
Krassowsky, A., **The Aid Relationship: a discussion of aid strategy with examples from the American experience in Tunisia.** London, 1968.
Kujava, D., ed. **American Labor and the Multinational Corporations.** N.Y., 1973.
Kurdar, U., **Structure of United Nations Aid to Undeveloped Countries.** 1966.
Lees, F. A., **International Banking and Finance.** 1974.
Leistner, G. M. E., **Aid to Africa.** Pretoria, 1966.
Lenczowski, G., **Oil and State in the Middle East.** Ithaca, 1960.
Lens, S., **The Military - Industry Complex.** Philadelphia and Kansas City, 1970.
Levitt, K., **Silent Surrender: the multinational corporation in Canada.** Toronto, 1971.
Lewis, **The Evolution of the International Economic Order.** N.J., 1978.
Liska, G., **Imperial America: the international politics of primacy.** Baltimore, 1967.
Liska, G., **The New Statecraft: foreign aid in American foreign policy.** Chicago, 1960.
Little, I. M. D., **Aid to Africa: an appraisal of the U.K. policy.** Oxford, N.Y., 1964.
Liuwen, E., **Petroleum in Venezuela: a history.** Berkeley,
McCloy, J. J., **The Great Oil Spill: Gulf Oil's Bribery and political chicanery.** N.Y., 1976.
McMillan, C., **International Enterprise in a Developing Economy: a study of U.S. Business in Brazil.** Michigan, 1964.
Manser, W. A., **The Financial Role of Multinational Enterprises.** 1973.
Mason, E. S., **Economic Concentration and the Monopoly Problem.** Cambridge, Mass. 1957.
———. **Foreign Aid and Foreign Policy.** N.Y., 1964.
Maud, J. P. R., **Aid for Developing Countries.** London, 1964.
May, E. R., **American Imperialism: a speculative essay.** N.Y., 1968.
———. **Imperialism and Democracy.**
May, H. K., **The Contributions of U.S. Prifate Investment to Latin America's Growth.** N.Y., 1970.
May, R. S., Plaza, G., **The United Fruit Company in Latin America.** Washington, 1958.
Melman, S., **Pentagon Capitalism: the political economy of war.** N.Y., 1970.
Mende, T., **From Aid to Recolonization: lessons of a failure.** N.Y., 1973.
Menon, B. P., **Global Dialogue: the New International Economic Order.** 1977.
Mikesell, R. F., ed. **Foreign Investment in the Petroleum and Mineral Industries: case studies of investor-host country relations.** Baltimore, 1971.
———. **U.S. Private and Goverment Investment Abroad.** Oregon, 1962.
Modelski, G., ed. **Multinational Corporation and World Order.** 1973.
Moran, T. H., **Multinational Corporations and the Politics of Dependence: copper in Chile.** N.J., 1977.
Morton, K., **Aid and Dependence: British ait to Malawi.** London, 1975.
Myrdal, G., **The Asian Drama: an inquiry into the poverty of nations.** N.Y., 1968.

———————. **Development and Underdevelopment.** Cairo, 1956.
———————. **An International Economy: problems and prospects.** 1956.
———————. **Rich Lands and Poor.** N.Y., 1957.
Negandhi, A., Prasad, S., **The Frightening Angels: a study of the U.S. Multinationals in developing nations.** Ohio, 1975.
Nelson, J. M., **Aid, Influence and Foreign Policy.** N.Y., 1968.
Niebuhr, R., **The Structure of Nations and Empires: a study of the recurring patterns of the political order in relation to the unique problems of the nuclear age.** N.Y., 1959.
Nurkse, R., Patterns of Trade and Development. Oxord, 1953.
Odell, P. R., **Oil and World Power: a geographical interpretation.** Harmondsworth, 1970.
Ohlin, G., **Aid and Indebtedness: the relation between aid requirements, terms of assistance and indebtedness of developing countries.** Paris, 1966.
Page, R. J. D., ed. **Imperialism and Canada 1895 - 1903.** Toronto, 1972.
Penrose, E. T., **The Large International Firm in Developing Countries, the international petroleum industry.** London, 1962.
Peterson, P. J., **The United States in the Changing World Economy.** Philadelphia, 1972.
Pike, F., **Chile and the United States 1880 - 1962.** Indiana, 1963.
Ruatal, I., **Aid and Overseas Development: a survey of public attitudes, opinions and knowledge.** London, 1971.
Rippy, J. F., **British Investments in Latin America 1822 - 1949.** Hamden, 1959.
The Rockefeller Report on the Americas. N.Y., 1969.
Rolfe, S. E., Damm, W., eds. **The Multinational Corporations in the World Economy: direct investment in perspective.** N.Y., 1970.
Rosen, S., ed. **Testing the theory of military - industry complex.** Lexington, 1973.
Rostow, W. W., **The Stages of Economic Growth: a non-communist manifesto.** Cambridge, 1960.
Rothstein, R. L., **The Weak in the World of the Strong: the developing countries in in the international system.** N.Y., 1977.
Said, A., Simmons, L., **New sovereigns: the Multinational Corporations as World Powers.** 1975.
Schmidt, H., **The U.S. Occupation of Haiti, 1915 - 1934.** N.J., 1971.
Schwadron, B., **The Middle East Oil and the Great Powers.** London, 1955.
Seidman, A., ed. **Nature Resources and International Welfare: the case of copper.** Symposium in Lusaka, 1974; N.Y., 1975.
Seton-Watson, H., **The New Imperialism.** London, 1961.
Slater, D., **Undevelopment and Spatial Inequality: approaches to the problems of regional planning in the Third World.** 1976.
Soper, T., **Aid Management Overseas.** London, 1967.
Standard Oil Company. **The Multinational Corporation and National Development, a lump anthology.** N.J., 1970.
Stein, S., **The Colonial Heritage of Latin America essays on economic dependence in perspective.** Oxford, 1970.

Sternberg, F., **The Coming Crisis.** London, 1947.
———. **The Miiltary and Industrial Revolution of Our Time.** London, 1959. (German)
Stewart, I. G., Ord, H. W., eds. **African Primary Products and International Trade.** Edinburgh, 1965.
Streeten, P., **Aid to Africa: a policy outline for the 1970's.** N.Y., 1972.
Stuart, R. D., **Penetrating the International Market.** N.Y., 1965.
Swoboda, A. K., ed. **Europe and the Evolution of the International Monetary System.** 1973.
Tugendhat, C., **The Multinationals.**
Turner, L., **Invisible Empires: multinational companies and the modern world.** 1971.
Turner, L **Multinational Companies and Third World.** 1973.
Tyler, W. G., **Issues and Prospects for New International Economic Order.** 1977.
Uri, P., **Development Without Dependence.** 1976.
Vernon, R., **The Economic and Political Consequences of Multinational Enterprises: an anthology.** 1972.
———. **ed. The Oil Crisis.** N.Y., 1976.
———. **Sovereignty at Bay: the multinational spread of U.S. Enterprise.** N.Y., 1971.
———. **Storm over the Multinationals: the real issue.** Boston, 1977.
Voupel, J. W., Curhan, J., **The World's Multinational Enterprises: a source book of tables.** Boston, 1973.
Wachtel, H. M., **The New Gnomes: multinational banks in the third world.** Washington, 1977.
Wall, D., **The Charity of Nations: the political economy of foreign aid.** N.Y.
Weckstein, R. S., ed. **Expansion of World Trade and the Growth of National Economies: significant papers.** N.Y., 1968.
Welch, R. E., ed. **Imperialists versus Anti-Imperialists: the debate over expansionism in the 1890's.** Ithaca, Illinois, 1973.
Wilkie, J., **The Bolivian Revolution and U.S. Aid Since 1952.** Los Angeles, 1969.
Wilkins, M., **The Emergence of Multinational Enterprise: American business abroad from the colonial era to 1914.** Cambridge, Mass. 1970.
———. **The Maturity of American Business from 1914 - 1970.** Cambridge, Mass., 1974.
———., Hill, F. E., **American Business Abroad: Ford on six continents.** Detroit, 1964.
Williams, P., **Aid in the Commonwealth.** London, 1965.
Wright, H. K., **Foreign Enterprise in Mexico: laws and policies.** 1971.
Zeylstra, W. G., **Aid or Development: the relevance of development aid to problems of developing countries.** Leyden, 1975.

III. Unclassified

Allen, J. S., **World Monopoly and Peace.** N.Y., 1946.
Angelopoulos, A., **The Third World and Rich Countries: prospects for the year of 2000.** 1972.

Arndt, H., ed. **On Economic Concentration.** W. Berlin, 1971.
Benoit, E., **Defense and Economic Growth in Developing Countries.**
Blair, J. M., **Economic Concentration.** N.Y., 1972.
Bognar, **Economic Policy and Planning in Developing Countries.** 1977.
Buffington, T., **Imperialism and the Dilemma of Power.** 1973.
Calvez, J. Y., **Politics and Society in the Third World.** 1973.
Carey, J. C., **Peru and the United States 1900 - 1962.** 1964.
Caspary, W., **American Economic Imperialism.** Detroit.
Cox, O. C., **Capitalism as a System.** N.Y., 1964.
Cronje, S., et. al. **The Lornho Connections: a multinational and its politics in Africa.** 1977.
Desai, T. B., **Economic History of India Under the British.** Bombay, 1968.
Edwards, R. C., Reich, M., Weisskopf, T. E., eds. **The Capitalist System.** N.Y., 1972.
Edwards, W., **The Evolution of Finance Capitalism.** N.Y., 1938.
Elliot, D., **Imperialism and Undevelopment.** 1978.
Erdos, P., **Contributions to the Theory of Capitalist Money, Business Fluctuations and Crisis.** 1971.
Gheddo, P., **Why is the Third World Poor?** 1973.
Gutkind and Waterman. eds. **African Social Studies.**
Hodges, M., **Multinational Corporation in National Government.** 1974.
Hoogwelt, A. M. M., **The Sociology of Developing Societies.** 1977.
Kolde, E., **International Business Enterprise.** 1973.
Kurian, K. M., **Impact of Foreign Capital on Indian Economy.** New Delhi, 1966.
Lav, S. F., **The Chilean Response to Foreign Investment.** N.Y., 1972.
Ledogar, R. J., **Hungry for Profits: U.S. food and drug multinationals in Latin America.** 1976.
Livingstone, J. M., **The International Enterprise. 1975.**
Marburg, T., **Expansion.**
Masani, R. P., **Britain in India.** London, 1960.
May, H. K., **The Multinational Corporations in Latin America.** 1977.
Memmi, A., **Colonizer and the Colonized.** 1965.
Mermelstein, D., ed. **The Economic Crises Reader.** N.Y., 1975.
Michelena, J. A., **The Illusion of Democracy in Dependent Nations.** Boston, 1971.
Muller, R. E., **The Global Corporation and Latin America: Past Present and Future.**
Murray, R., **Multinational Companies and Nation States.** Nottingham.
Owen, G., **Industry in the United States.** Harmondsworth, 1966.
Owuso, M., ed. **Colonialism and Change: essays presented to Lucy Mair.** 1975.
Parodi, P., **The Use of Poor Means in Helping the Third World.** 1970.
Pavlovitch, M., **The Foundations of Imperialist Policy.** London, 1922.
Peccei, A., **The Human Quality.** 1977.
Pitt, D., **The Social Dynamics of Development.** 1976.
Pratt, J. W., **America's Colonial Experiment.** N.Y., 1950.
Quinn, K. T., **Unconscious Public Enemies.** N.Y., 1962.
Rabb, T. K., **Enterprise and Empire.** Cambridge, Mass., 1967.
Rahman, A., et. al. **Imperialism in the Modern Phase.** Vol: 2. 1977.

Rangnekar, D. K., **Poverty and Capitalist Development in India.** London, 1958.
Raskin, J., **The Mythology of Imperialism.** 1973.
Rogowski. **Does Political Development Exist?** 1971.
Rosen, C., **Some Aspects of Industrial Finance in India.** 1962.
Sachs, I., **The Discovery of the Third World.** 1976.
Sauvant, K. P., Mennis, B., **Emerging Forms of Transnational Community.** 1976.
Schlegal, J. P. et. al. ed. **Towards o Redefinition of Development: essays and discussion on the nature of development in an international perspective.** 1977.
Sievers, A. M., **Has Market Capitalism Collapsed?** 1949.
Silber, I., **Voices of National Liberation.** 1970.
Silk, L., et. al. **Capitalism: the moving target.** 1974.
Singh, J. S., **A New International Economic Order.** 1977.
Singh, V. B., **Economic History of India 1857 - 1956.** Bombay, 1962.
Smith, D. N., Wells, L. T., **Negotiating the Third World. Mineral Agreements, Promises as Prologue,** 1976.
Sombart, W., **War and Capitalism.** 1975.
Speiser, S. M., **A Piece of Action: the quest for universal capitalism.** 1977.
Spengler, O., **The Hour of Decision.** N.Y., 1934.
Tamedly, E. L., **Socialism and the International Economic Order.** 1969.
Tierney, B., et. al. **The Origins of Modern Imperialism.** 1968.
Ulyanovsky, R., **Socialism and Newly Independent Nations: an account of national liberation movements.** 1975.
Van Baal, J., **Symbols for Communication.** 1971.
Venu, S., **The Developing Economies and the International Framework.** 1971.
Waterlow, C., **Superpowers and Victims: the outlook for world community.** 1974.
Winston, H., **The Moynihan-Kissinger Doctrine and the Third World.** 1975.
Wittkopf. **Western Bilateral Aid Allocations.** 1972.
World Conference of the Society for International Development.

Articles :

I. General Studies

(A) Adam, G., "Multinational Corporations in the Early 1970's" **Belfast, Queens University International Conference on Multinational Corporations.** June, 1971

(A) ———. "The World Corporation Problematics. apologetics and critique" **Trends in World Economy.** Budapest, 1971.

(A) ———. "The World Corporation Problematics" **Trends in World Economy.** No. 5 Budapest, 1975.

(A) ———. "World Corporations: 'Dual Power' in the International Economy?" **New Hungarian Quarterly.** No. 39 1970.

(A) Alavi, H., "Imperialism Old and New." **Socialist Register.** 1964.

(BA) Amin, S., "Accumulation and Development: a theoretical model" **Review of African Political Economy.** No. 1 1975.

(BD) ————. "Capitalism, State Collectivism and Socialism" **Monthly Review.** June. 1977.

(BD) ————. "In Praise of Socialism." **Monthly Review.** September, 1974.

(AB) Amin, S., "Population and Development." **Socialist Revolution.** Jan. - March, 1976.

(AB) ————. "Self Reliance and the New International Economic Order." **Monthly Review.** July - August, 1977.

(A) ————. "Toward a Structural Crisis of World Capitalism" **Socialist Revolution.** No. 23 April, 1975.

(A) Aron, R., "The Leninist Myth of Imperialism." **Partisan Review,** 1951.

(A) Arrighi, G., "Labor Supplies in Historical Perspective." **Journal of Development Studies.** No. 3 1970.

(AB) Ball, R. J., "Capital Imports and Economic Development: Paradoxy or Orthodoxy?" **Kyklos.** 1962.

(A) Baran, P., Sweezy, P. M., "Notes on the Theory of Imperialism." **Monthly Review.** March, 1966.

(B) ————. , Hobsbawm, E. " The Stages of Economic Growth." **Kyklos.** 1961.

(B) Barbalet, J. M., "Undevelopment and the Colonial Economy." **Journal of Contemporary Asia.** Feb. 1976.

(D) Baron, H., "Anti-Imperialism and the Democrats" **Science and Society.** Summer, 1957.

(C) Barrastt-Brown., "European Capitalism and World Trade."**Socialist Register.** 1966.

(A) ————. "Imperialism Yesterday and Today.» **New Left Review.** September - October, 1960.

(D) ————. "Third World or Thrid Force?" **New Left Review.** Summer, 1963.

(A) Bell, P. F., "On the Theory of Imperialism." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1971.

(D) Bellamy, R., "The Effects of Imperialism Upon Britain.» **Marxism Today.** May, 1971.

(BA) Bernstein, H., "Underdevelopment and the Laws of Value: a critique of kay" **Review of Radical Political Economics.** No. 6 May - August, 1976.

(DB) Bettelheim, C., "Economic Inequalities Between Nations and International Solidarity." **Monthly Reivew.** June, 1970.

(BD) ————., Emmanuel, A., "International Solidarity of Workers: two views." **Monthly Review.** June, 1970.

(AD) Bix, H. P., "The Security Treaty System and the Japanese Military - Industry Complex." **Bulletin of Concerned Asian Scholars.** San Fransisco. January, 1970.

(A) Block, F., "Contradictions of Capitalism as a World System." **Insurgent Sociologist.** Winter, 1975.

(AD) ————. "US Imperialism - a reply to Petras and Rhodes." **New Left Review.** September - October, 1976.

(A) ———., Hirschborn, L., "The International Monetary Crisis." **Socialist Revolution.** September - October, 1972.

(B) Bodenheimer, S., "Dependency and Imperialism." **Politics and Society.** May, 1971.

(D) Borisov, A., "Imperialist Alliances in the Changing World." **International Affairs.** June, 1977. (Moscow)

(AD) Bradby, B., "The Destruction of Natural Economy." **Economics and Society.** May, 1975.

(C) Bradby, B., "Equal Exchange and the Imperialism of Trade." BCSE, 1976.

(D) Braundi, E. R., "Neo-Colonialism and Class Struggle." **International Socialist Journal.** 1964.

(A) Brenner, R., "On Sweezy, Frank and Wallerstein." **New Left Review.** July - August, 1977.

(D) Bridier, M., "Notes on the Imperialism Counter - Offensive." **International Socialist Journal.** August, 1967.

(BD) Brutents, K., "Developing Countries and the Break of the Colonial System." **International Affairs.** January, 1966.

(BD) Buchanan, K., "Bingo or UNO - Further Comments on the Affluent and Proletariat Nations." **New Left Review.** No. 21, 1963.

(BD) ———. "The Third World: its emergence and contours." **New Left Review.** January - February, 1963.

(AD) Bullock, P., Yaffe, D., "Inflation, the Crisis and the Post-War Boom." **Revolutionary Communist.** November, 1975.

(A) Carlo, A., "Imperialism, Monopolies and Inflation." **Telos.** Winter, 1977 - 78.

(BD) ———. "The Oil Crisis and Underdevelopment." **Telos.** Spring, 1977.

(A) ———. "Toward a Redefinition of Imperialism." **Telos.** Summer, 1975.

(A) Caspary, W., "American Economic Imperialism: a survey of the Literature." Detroit.

(B) Chilicote, R., "Dependency: a critical synthesis of the literature." **Latin American Perspective.** No. 1 1974.

(A) Churchward, L. G., "Towards the Understanding of Lenin's Imperialism." **Austrian Journal of Politics and History.** May, 1959.

(C) Clairmonte, F., "The Terms of Trade of Developing Countries 1952 - 1972." **Journal of Contemporary Asia.** April, 1975.

(D) Davis, H. B., "American Labor and Imperialism Prior to World War I." **Science and Society.** Winter, 1963.

(A) ———. "Capital and Imperialism: a landmark in Marxist theory." **Monthly Review.** September, 1967.

———. "Conservative Writers on Imperialism." **Science and Society.** Fall, 1954.

(A) ———. "Imperialism and Labor: an analysis of Marxian Views." **Science and Society.** Winter, 1962.

(B) ———. "Marx and Engels on the National and Colonial Questions." **Science and Society.** Winter, 1965.

(B) Deere, C. D., "Rural Women's Subsistence Production in the Capitalist

Periphery." **Review of Radical Political Economics.** January, 1976.

(AB) Dietz, J., "Development and Imperialism: a review."**Monthly Review.** November, 1976.

(A) Dobb, M., "Capitalism Since the First World War." **Science and Society.** Spring, 1964.

(AC) Dodson, J., Ackerman, F., "Exchange: the International Monetary Crisis." **Socialist Revolution.** Jan - April, 1973.

(AB) Donges. "The Third World Demand for a New International Economic Order: government surveillance etc. market decision taking in trade and investment." **Kyklos.** 1977.

(A) Dos Santos, T., "The Structure of Dependence." **American Economic Review, papers and proc.** May, 1970.

(C) Du Boff, R. B., "Dollar Devaluation and Foreign Trade." **Monthly Review.** March, 1972.

(D) ————. "Pentagonism or Imperialism." **Monthly Review.** April, 1969.

(AD) Dunbar, M., Nell, E., "Journey to the Ends of the World Bank: a review." **Monthly Review.** November, 1976.

(D) Emmanuel, A., "The Delusions of Internationalism." **Monthly Review.** June, 1970.

(B) ————. "Myths of Development vs. Myths of Underdevelopment." **New Left Review.** May - June, 1974.

(B) ————. "White Settler Colonialism and the Myth of Investment Imperialism." **New Left Review.** May - June, 1972.

(AD) England, R., "Capitalism and the Military Industrial Complex: a comment." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1972.

(AB) Evansohn, J., "Workers and Imperialism: where is the aristocracy of labor." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

(AB) Foster-Carter, A., "The Modes of Production Controversy." **New Left Review.** January, February, 1978.

(BD) Frank, A. G., "Dependence ise Dead, Long Live Dependence and the Class Struggle, an Answer to Critics." **Latin American Perspectives.** No. 1 1974.

(A) ————. "Services Rendered." **Monthly Review.** June, 1965.

(D) ————. "World Crisis, Class Struggle and 1894." **Socialist Register.** July - September, 1975.

(A) ————. "W. W. Rostow" **Tricontinental** No. 7 1968.

(A) Frieedman, J. R., "The Last Filing of Imperialism." **Monthly Review.** December, 1950.

(A) Galli, R., "The United Nations Development Program, Development and Multinational Corporations." **Latin American Perspectives.** Fall, 1976.

(B) Galtung, G., "Scientific Colonialism." **Transition.** No. 30 1967.

(AD) Geras, N., "Rosa Luxemburg: Barbarism and the Collapse of Capitalism." **New Left Review.** November - December, 1973.

(A) Gerstein, I., "Theories of World Economy and Imperialism." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

(A) Goldstein, W., "The Multinational Corporation." **Socialist Register.** 1964.

(AD) Gustafsson, B. G., "Rostow, Marx and the Theory of Economic Growth." **Science and Society.** Vol. 25, No. 3. 1961.

(B) Harding, T. F., "Maoism: an alternative to Dependency Theory." **Latin American Perspectives.** No. 1. 1974.

(A) Hone, A., "The Primary Commodities Boom." **New Left Review.** September - October, 1973.

(AD) Horowitz, D., "The Corporations and the Cold War." **Monthly Review.** November, 1969.

(A) Huberman, L., Sweezy, P. M., "Foreign Investment." **Monthly Review.** January, 1965.

(A) Hunt, E. K., "The American Empire and the International Monetary Crisis." **Review of Radical Political Economics.** August, 1972.

(A) Hussein, A., "Hilferding's Finance Capital." **BCSE** No. 1 1976

(AB) Hutchins, J. B., et. al. "The Role of Monopoly in the Colonial Trade and Expansion of Europe: a discussion." **American Economic Association papers and proceedings.** May, 1948.

(A) Hymer, S., "International Operations of National Firms: a study of direct investment." Doctoral Thesis. Cambridge, Mass., 1960.

(A) ———. "Internationalization of Capital." **Journal of Economic Issues.** March, 1972.

(AB) ———. "The Multinational Corporation and the Law of Underdevelopment." in Bhagwati, ed. **Economy and World Order.** N.Y., 1970.

(A) ———. "The U.S. Multinational Corporations and Japanese Competition in the Pacific." **Vina del Mar.** Chile, 1970.

(AB) Jantry, A., de; Garramon, C., "Laws of Motion of Capital in the Center - Periphery Structure." **Review of Radical Political Economics.** Summer, 1977.

(A) Jenkins, R., "Internationalization of Capital in the Motor Industry." **BCSE** No. 2 1976.

(B) Jorgenson, D., "The Development of a Dual Economy." **E. J.** June, 1961.

(A) Kautsky, K., "Ultra Imperialism." **New Left Review.** Jan. - February, 1970.

(AD) Kelly, M. P., "Dos Santos and Poulantzas on Fascism, Imperialism and the State." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

(AD) Kidron, M., "Imperialism, Last Stage but One." **International Socialism.** Summer, 1962.

(D) Kiernan, V. G., "American Hegemony Under Revision." **Socialist Register.** 1974.

(A) ———. "Farewell to Empire: some recent studies of imperialism." **Socialist Register.** 1964.

(B) ———. "Marx and India." **Socialist Register.** 1967.

(BD) ———. "A Marxist Approach to Nationalism." **Science and Society.** Spring, 1970.

(AD) Kimmel, M., "The Negation of National Sovereignity: the multinational corporation and the world economy." **Berkeley Journal of Sociology.** No. 20.

(AD) Kosambi, P. D., "Imperialism and Peace." **Monthly Review.** June, 1951.

(AD) Kramer, F., "The Future of Imperialism." **Association of Radical East Asian Studies Newsletter.** London, No. 3 June, 1971.

(BD) Kuusinen, O., "Theses on the evolutionary Movement in Colonial and Semi-Colonial Countries." in Degras J. ed., **The Communist International 1919 - 43: Documents.** London, 1960.

(AD) Kuzminov, I., "Lenin's Theory of Imperialism and the Modern World." **International Affairs.** June, 1977.

(A) Lall, S., "Transfer Pricing and Multinational Corporations." **Monthly Review.** December, 1974.

(BD) Latin American Perspectives. "Debate on Dependency Theory." in **Latin American Perspectives.** No. 1 Part II.

(A) Lee, G., "Rosa Luxemburg and the Impact of Imperialism." **Economic Journal.** December, 1971.

(A) Lichteim, G., "Imperialism." **Commentary.** April, May, 1970.

(AD) Macewan, A., "Capitalist Expansion, Ideology and Intervention." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1972.

(A) ————. "Comment on Imperialism." **American Economic Review.** May, 1972.

(AD) McMichael, P., Petras, J., Rhodes, R., "Imperialism and the Contradictions of Development." **New Left Review,** May - June, 1974.

(ABC) Magdoff, H., "How to Make a Molehill out of a Mountain: reply to Szymanski."**The Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

(AD) ————. "Imperialism: a historical survey." **Monthly Review.** May, 1972.

(A) ————. "Imperialist Expansion: accident and design." **Monthly Review.** January, 1974.

(AD) ————. "Is Imperialism Really Necessary?" **Monthly Review.** October - November, 1970.

(ABC) ————. "The Logic of Imperialism." **Social Policy.** September, 1970.

(A) ————. "Militarism and Imperialism." **Monthly Review.** February, 1970.

(A) ————., Sweezy, P, M., "Imperialism in the seventies: problems and perspectives." **Monthly Review.** March, 1972.

(AD) Mandel, E., "After Imperialism?" **New Left Review.** May - June, 1964.

(AD) ————. "International Capitalism and Supranationality." **Socialist Register.** 1967.

(AB) ————. "The Laws of Uneven Development." **New Left Review.** Jan. - February, 1970.

(AD) ————. "Where is America Going?" **New Left Review.** March - April, 1969.

(D) Mao Tse-Tung. "U.S. Imperialism is a paper tiger." **Selected Works.** Vol. V.

(D) Mariategui, J. C., "The Anti-Imperialist Perspective." **New Left Review.** November - December, 1971.

(AC) Mattick, P., "Capital Formation and Foreign Trade." **Science and Society.** Summer, 1962.

(B) Meeropol, M., "Towards a Political Economy; analysis of underdevelopment." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1972.

(A) Michaels, D., "Monopoly in the United States." **Monthly Review.** April, 1966.

(AD) Miller, S. M., "Notes on Neo-Capitalism." **Theory and Society.** Vol: 2 No. 1 Spring, 1975.

(ABD) Morgan, T., "Foreign Expansion as an 'Institutional Necessity': the U.S. corporate capitalism: search for a 'radical' model." **World Politics.** Spring, 1973.

(D) Morray, J. P., Genovese, E. D., "Dr. Aptheker on American Foreign Policy: two points of view." **Science and Society.** Spring, 1963.

(A) Morris, J., "The Monetary Crisis of World Capitalism." **Monthly Review.** January, 1972.

(BD) Morrock, R., "Heritage of Strife: the effects of colonialist 'divide and rule' strategy upon the colonized peoples." **Science and Society.** Summer, 1973.

(AB) Murray, R., "The Internationalization of Capital and the Nation State." **New Left Review.** No. 67.

(AD) Nairn, T., "Labour Imperialism." **New Left Review.** July - August, 1965.

(C) The New Republic. "Trade and Aid" **New Republic.** December, 1974.

(AD) Nicolaus, M., "The Theory of Labour Aristocracy." **Monthly Review.** April, 1970.

(AD) ———. "The Universal Contradiction." **New Left Review.** Jan. - February, 1970.

(A) O'Brien, C. C., "Contemporary Forms of Imperialism." **Studies on the Left.** No. 4 1965.

(A) O'Connor, J., "Finance Capital or Corporate Capital." **Monthly Review.** December, 1968.

(AB) ———. "International Corporations and Economic Underdevelopment." **Science and Society.** 1970.

(A) ———. "The Meaning of Economic imperialism." in Rhodes, **Imperialism and Undevelopment.** N.Y., 1970.

(B) Omvedt, G., "Toward a Theory of Colonialism." **Insurgent Sociologist.** No. 3 Vol: 3.

(A) Palloix, C., "The Self Expansion of Capital on a World Scale." **Review of Radical Political Economics.** Summer, 1977.

(ABC) Patnaik, P., "A Note on External Markets and Capitalist Development." **Economic Journal.** December, 1972.

(BC) Patterson, E. F., "United States vs. United Nations Aid for Underdeveloped Countries." **Monthly Review.** December, 1953.

(ABC) Payer, C., "Third World Debt Problems: the new wave of defaults." **Monthly Review.** September, 1976.

(B) Petras, J., New Perspectives on Imperialism and Social Class in the Periphery."**Journal of Contemporary Asia.** March, 1975.

(AD) ———. , Rhodes, R., "The Reconsolidation of U.S. Hegemony." **New**

Left Review. May - June, 1976.

(AD) Petras, J., Rhodes, R., "Reply to Critics." **New Left Reviev.** February - April, 1977.

(B) Phillips, A., "The Concept of Development." **Review of Radical Political Economics.** January, April, 1977.

(AD) Picciotto, S., Radice, H., "Capital and State in the World Economy." **Kapitalistate** No. 1 1973.

(CA) Pilling, G., "Imperialism, Trade and Unequal Exchange: the work of Arghiri Emmanuel." **Economy and Society.** May, 1974.

(D) Plotke, D., "The End of the Portuguese Empire." **Socialist Revolution.** No. 28 April - June, 1976.

(AD) Poulantzas, N., "Internationalization of Capitalist Relations and the Nation State." **Economics and Society.** May, 1974.

(D) Radosh, R., Davis, H. B., "American Labor and Anti Imperialism: a discussion."**Science and Society.** Winter, 1964.

(D) Review of the Month. "Capitalism and American Foreign Policy." **Monthly Review.** March, 1952.

(D) ————. "Imperialist Counter-Offensive." **Monthly Review.** April, 1954.

(D) Review of Radical Political Economics. "The War and its Impact on the Economy." August, 1970.

(C) Richards, L., "The Context of Foreign Aid: modern imperialism." **Review of Radical Political Economics.**

(AD) Rowthorn, B., "Imperialism in the Seventies-Unity or Rivalry?" **New Left Review.** September, October, 1971.

(AD) ————. "Late Capitalism." **New Left Review.** July - August, 1976.

(B) Rox, Borough, I., "Dependency Theory in the Sociology of the Development: some theoretical problems." **West African Journal of Sociology and Political Science.** June, 1976.

(BD) Samoff, J. R., "The Local Politics of Underdevelopment." **Politics and Society.** (Los Altos) 6 : 4 1976.

(C) Sargent, J. R., "Growth, Trade and Aid." **New Left Review.** December, 1963.

(D) Sartre, J. P., "Imperialist Morality: Interview With Jean Paul Sartre on the War Crimes Tribunal." **New Left Review.** January - February, 1967.

(A) Seers, D., "Big Companies and Small Countries." **Kyklos.** 1963.

(D) Shirmer, D. B., "On the Anti-Imperialist Movement: a rejoinder." **Science and Society.** Spring, 1974.

(BD) Shivji, I., "Peasants and Class Alliances." **Review of Radical Political Economics.** May, October, 1975.

(CD) Sklar, M. J., "The N.A.M. and Foreign Markets on the Eve of the Spanish American War." **Science and Society.** Spring, 1959.

(A) Steedman, J. G., "The Specificity of US Imperialism." **New Left Review.** March - April, 1970.

(AC) Sweezy, P. M., "Balance of Payments and Empire; Cars and Cities." **Monthly Review.** April, 1973.

(A) Sweezy, P. M., "A Marxist View of Imperialism." **Monthly Review.** March, 1953.

(A) ————. "Multinational Corporation and Banks." **Monthly Review.** January, 1978.

(B) ————. "Obstacles to Economic Development." in Freinstein C. H., ed. **Socialist and Capitalist Economic Growth.** Cambridge, 1967.

(BD) ————. "Socialism in Poor Countries." **Monthly Review.** October, 1976.

(A) ————. "Three Works on Imperialism." **JEH** 13. 1953.

(A) ————., Magdoff, H., "Notes on the Multinational Corporations."

(A) Szentes, T., "Socio-Economic Effects and Patterns of Foreign Capital Investment." **Dar-es-Sallam Seminar on Foreign Capital.** April, 1972.

(A) Szymanski, A., "Capital Accumulation on a World Scale and the Necessity of Imperialism." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

(B) ————. "Dependence, Exploitation and Economic Growth." **The Journal of Military and Political Sociology.**

(AD) ————. "Is U.S. Imperialism Resurgent?" **New Left Review.** Feb. - April, 1977.

(A) ————. "Marxist Theory and International Capital Flows." **Review of Radical Political Economics.** Vol: 6 No. 3.

(AD) ————, "The Necessity of Imperialism."

(AD) ————. "U.S. Imperialism and the United States People." **Social Praxis.** No. 1.

(BD) Tabb, W. K., "Capitalism, Colonialism and Racism." **Review of Radical Political Economics.** Summer, 1974.

(A) Tilburg Conference, "Capitalism in the 1970's." 1970.

(BD) Turner, B. S., "Avineri's View of Marx's Theory of Colonialism: Israel." **Science and Society.** Winter, 1976 - 1977.

(ABCD) URPE. "Case Studies in Imperialism and Underdevelopment." **Review of Political Economics.** Vol: 3 No. 1.

(AD) Varga, E., "The Problem of Inter Imperialist Contradictions and War." **Politico-Economic Problems of Capitalism.** Moscow, 1968.

(AD) Wallerstein, I., Dependence in an Interdependent World: the limited possibilities of transformation within the capitalist economy." **African Studies Review.** 1974.

(AD) ————. "The Rise and Future Demise of the World Capitalist System." **Comparative Studies in Society and History.** 1974.

(ABD) ————. "Semi Peripheral Countries and the Contemporary World Crisis." **Theory and Society.** Winter, 1976 - 1977.

(AB) Warren, B., "Imperialism and Capitalist Industrialization." **New Left Review.** September - October, 1973.

(AD) ————. "The International Capitalism and the National State: a comment." **New Left Review.** July - August, 1971.

(AB) Weaver, F. S., "Positive Economics, Comparative Advantage and Underdevelopment." **Science and Society.** Summer, 1971.

(BD) Weeks, J., "Employment Growth and Foreign Domination in Underdeveloped Countries." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1972.

(B) Weisskopf, T. E., "Capitalism, Underdevelopment and the Future of the

Poor Countries." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1972.

(AD) ————. "Theories of American Imperialism: a critical evaluation." **Review of Radical Political Economics.** Vol: 6 No. 3 Fall, 1974.

(B) ————. "Underdeveloped Capitalistic Growth and the Future of Poor Countries." **World Order Model Project.** 1970.

(A) Wolff, R. D., "The Foreign Expansion of U.S. Banks." **Monthly Review.** May, 1971.

(A) ————. "Modern Imperialism: the view from the metropolis." **American Economic Review Papers and Proceedings.** May, 1970.

(A) ————. "U.S. Banks and the Expanding U.S. Empire." **Tilburg Conference.** September, 1970.

(A) Yaffe, D., "Imperialism and the Accumulation of Capital." **Bulletin of CSE.** Winter, 1972.

(AD) ————. "The Marxian Theory of Crisis, Capital and the State." **Bulletin of CSE.** Winter, 1972.

(DB) Ziemann, W., Lanzendorfer, M., "The State in Peripheral Societies." **Socialist Register,** 1977.

III. Area Studies

A. Latin America

Ackerman, F., "Industry and Imperialism in Brazil." **Review of Radical Political Economics.** Spring, 1971.

Arruda, M., "Development - Imperialism, the most recent stage of imperialism: the case of Brazil." Washington, D.C. May, 1972.

Bamat, T., "Relative State Autonomy and Capitalism in Brazil and Peru." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

Bauer, Paiz, A., "Imperialism in Guatemala." **Science and Society.** Summer, 1970.

Bodenheimer, S., " The AFL/CIO in Latin America: the Dominican Republic." **Viet Report.** September - October, 1967.

Broadovich, B. N., "Capitalism and Underdevelopment." **Latinskaje Amerika.** Moscow, 1970.

Cardoso, F. H., "Dependent Capitalist Development in Latin America." **New Left Review.** July - August, 1972.

Carrington, E., "Industrialization by Invitation in Trint Tobago, Since 1950." **New World. Quarterly.**

Elkins, W. F., "Black Nationalism in the Caribbeans." **Science and Society.** Spring, 1970.

Fernandez, R. A., Ocampo, J. F., "The Latin American Revolution: a theory of imperialism not dependence." **Latin American Perspectives.** No. 1 1974.

Franco, J., "Dependency Theory and Literary History: the case of Latin America." **The Minnesota Review.** Fall, 1975.

Galeano, E., "Latin America and the Theory of Imperialism." **Monthly Review.** April, 1970.

Girvan, N., Owen, J., "Corporate vs. Caribbean Integration." **New World.** 1968.

Goff, F., Locker, M., "The Violence of Domination: U.S. Power and the Dominican Republic." **Latin American Radicalism.** N.Y., 1969.

Gordon, M., "U.S. Subversion in Guatemala, 1954." **Science and Society.** Summer, 1971.

Kossok, M., "Common Aspects and Distinctive Features in Colonial Latin America." **Science and Society.** Spring, 1973.

Laclau, E., "Argentina - Imperialist Strategy and the May Crisis." **New Left Reviev.** July - August, 1970.

———. "Feudalism and Capitalism in Latin America." **New Left Review.** No. 67 1971.

Latin America Working Group. "Chile vs. the Corporations." Toronto.

McDaniel, T., "Latin American Development Theory." **Berkeley Journal of Sociology.**

Marini, R. M., "Brazilian Interdependence and Imperialism Integration." **Monthly Review.** December, 1965.

———. "Brazilian Sub Imperialism." **Monthly Review.** February, 1972.

Park, L. C., F. W., "Canadian Neo-Colonialism in Latin America." **Anatomy of Big Business.** Moscow, 1962.

Petras, J., "U.S. - Latin America Studies: a critical assessment." **Science and Society.** Spring, 1968.

Reno, P., "Aluminum Profits and the Caribbean People." **Monthly Review.** October, 1963.

Rhodes, R., "Mexico - a model for development." **Science and Society.** Spring, 1970.

Scott, R., "Economic Aid and Imperialism in Bolivia." **Monthly Review.** May, 1972.

Thomas, C., "Sugar Economics in a Colonial Situation: a study of the Guyana Sugar Industry." **Studies in Exploitation.** No. 1

Tobis, D., "Foreign Aid:the case of Guatemala." **Monthly Review.** January, 1968.

Weaver, F. S., "The Dynamics of U.S. Investment in Latin America." **Science and Society.** Winter, 1969.

Young, A., "Bolivia." **New Left Review.** September - October, 1966.

B. Africa

Africa Research Group. "International Dependence in the 1970's." Cambridge, Mass. 1970.

Anderson, P., "Portugal and the end of Ultra-Colonialism." **New Left Review.** May - June, 1962; July - August, 1962.

Ankomah. K., "The Colonial Legacy and African Unrest." **Science and Society.** Summer, 1970.

Arrighi, G., "International Corporations, Labor Aristocracies and Economic Development in Tropical Africa." in Rhodes, ed. **Imperialism and Underdevelopment.** N.Y., 1970.

Balogh, T., "The Mechanism of neo-Imperialism in Africa." **Bulletin of Oxford University. Institute of Statistics.** August, 1962.

Barrat-Brown, M., "The EEC and Neo-Colonialism in Africa." **Bulletin of CSE.** Winter, 1971.

Charle, E. G., "An Appraisal of Britain's Imperialist Policy With Respect to the Extraction of Mineral Resources in Nigeria." **Nigerian Journal of Economic and Social Studies.** March, 1964.

Counter Information Service. "Business as Usual: International Banking in South Africa." London, 1974.

Crozier, W. P., "France and her Black Empire." **New Republic.** January, 1924.

Davis, H. B., "The Decolonization of Sugar in Guyana." **Caribbean Studies.** No. 3 1967.

Dobosiewicz, Z., "The Large Foreign Corporations and the Economic Development of African Countries." **Ekonomistra.** 1966.

Kitching, G., "Modes of Production and Kenyan Dependency." **Review of Radical Political Economics.** January, April, 1977.

Rodney, W., "Imperialism Partition of Africa." **Monthly Review.** April, 1970.

Stichter, S., "Imperialism in Kenya." **Berkeley Journal of Sociology.**

Villa, J. M. V., "Spain and Imperialism." **Monthly Review.** November, 1977.

Waterman. P., "Nigeria as Neo-Colony." **Zaria (Nigeria) A. Bello University.** 1971.

C. Asia

Alavi, H., "India and the Colonial Mode of Production." **Socialist Register.** 1975.

———. "Indian Capitalism and Foreign Imperialism." **New Left Review.** May, June, 1967.

——— ."U.S. Aid to Pakistan." **Economic Weekly** (Bombay) July, 1963

———., Khusro, A., "Pakistan the Burden of U.S. Aid." **New Universal Thought.** Autumn, 1963.

Caldwell, M., "Oil and Imperialism in East Asia." **Journal of Contemporary Asia.** No. 3 1971.

Clawson, P., "The Internationalization of Capital and Accumulation in Iran and Iraq." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

Counter Information Service. "Imperialism: strategy for Asian agriculture: the Green Revolution." **Anti-Report.** No. 10 London, 1973.

Crippen, H. R., "American Imperialism and Philippine Independence." **Science and Society.** Spring, 1947.

Ehrensaft, P., "Semi-Industrialized Capitalism in the Third World." **University of Dar-es-Salaam.** 1971.

Escultura, E. E., "The Roots of Backwardness: an analysis of the Philippine Condition." **Science and Society.** Spring, 1974.

Fast, J., "Imperialism and Bourgeois Dictatorship in the Philippines." **New Left Review.** March - April, 1973.

Garrett, B., Joseph, P., "Thirty Years of U.S. Imperialism in Vietnam." **Socialist Revolution.** No. 25 July, September, 1975.

Goro, M., "Japanese Imperialism and Oil in Asia." **Ampo.** May, July, 1972.

Halliday, J., "Hong Kong: Britain's Chinese Colony." **New Left Review.** September - December, 1974.

———., McCormack, G., "Japan and America: antagonistic allies." **New Left Review.** January - February, 1973.

———————. "Japan - Asian Capitalism." **New Left Review.** July - August, 1967.

Jaffe, P. J., "Economic Provincialism and American Far-Eastern Policy." **Science and Society.** Col: 4.

Murray, M., "The United States Continuing Economic Interests in Vietnam." **Socialist Revolution.** January, April, 1973.

Shoup, L., "The Council on Foreign Relations and American Policy in South East Asia." **Insurgent Sociologist.** Winter, 1977.

Taira, K., "Ryukyu Islands Today: Political Economy of a U.S. Colony." **Science and Society.** 1968.

Takeo, T., "Free Trade Zones in South East Asia." **Monthly Review.** February, 1968.

Trimberger, E. K., "States Power and Modes of Production Implications of the Japanese Transition to Capitalism." **Insurgent Sociologist.** Spring, 1977.

United Asia. "India's Struggle for Economic Freedom." **Special Issue.** Bombay. August, 1962.

MAKALELER

Bistra CVETKOVA : XV - XVI. Yüzyıllarda Balkan Topraklarındaki Bazı Limanların Rejimi, 3 - 11

Sungur SAVRAN : Bağlı Üretim Tartışması ve Bilimsel Mistisizm, 12 - 34

Çağlar KEYDER : Osmanlı Ekonomisi ve Osmanlı Maliyesi, 35 - 43

Emre KONGAR : Türkiye İçin Kısa Dönemleri Açıklayacak Bir Model Önerisi, 44 - 56

BELGELER

Mete TUNÇAY : Sadrettin Celâl Antel, 57 - 84

İLETİŞİ

Metin HEPER : Modernleşme, Bürokrasi, Yönetim Sosyolojisi : Bazı Yanıtlar ve Düşünceler, 85 - 89

BİBLİYOGRAFYA

Ertuğrul TONAK - Sevan NİŞANYAN : Bibliyografya, 91 - 125

70 TL.